

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Архіви України

1-2 • 2008

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.
СІЧЕНЬ–КВІТЕНЬ

№ 1–2 (260) 2008

ЗМІСТ

До наших читачів (Передне слово головного редактора)	5
<i>Андрієвська Л.</i> Відзначення 90-річчя створення в Україні системи державних архівних установ	7
Про відзначення працівників архівних установ України з нагоди 90-річчя створення вітчизняної архівної системи	13

До історії архівної справи в Україні

<i>Матяш І.</i> Проекти архівної реформи: основні положення та спроби втілення	22
<i>Клименко Т.</i> Створення мережі архівних установ на Черкащині у 1919–1937 рр.	39
<i>Ходоровський М.</i> Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: історія, джерельна база, сьогоdnішні реалії	50
<i>Ємельянова Т.</i> Невідомі сторінки історії Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного	59
<i>Лавренюк А.</i> Центральний державний електронний архів України: пошук відповідей на виклики часу	67
<i>Лихолоб Н.</i> Центральний державний архів зарубіжної україніки: перші кроки	71

Зі спогадів керівників архівної служби України різних років

“Головна справа життя...”: Інтерв’ю з <i>Олександром Мітюковим</i>	75
<i>Киструська Н.</i> “...В кінці червня [1996 р.] мені запропонували очолити головну архівну установу”	81
<i>Пиріг Р.</i> “...Відтинок моєї долі”	83

Із фондів ЦДКФФА України

Історія і сьогоdnення комплексу споруд центральних державних архівів України по вул. Солом’янській, 24	85
--	----

Матеріали до словника архівних діячів

<i>Приходько Л.</i> Олександр Грушевський і становлення української архівістики у 1917–1920-ті роки	95
<i>Борщ І.</i> Співпраця Вадима Модзалевського та Володимира Міяковського в галузі архівного будівництва доби Української революції (1918–1920)	107
<i>Мага І.</i> Віктор Романовський – видатна постать української архівістики	125
<i>Войцехівська І.</i> Архівознавство у науковій спадщині Володимира Іконникова	139

Архівістика

<i>Папакін Г.</i> Архіви України в міжнародних та міжрегіональних програмах збереження культурної спадщини: досвід та перспективи	150
---	-----

<i>Калакура Я.</i> Архівознавчий осередок Шевченкового університету	158
<i>Христова Н.</i> Основні етапи розвитку науково-довідкового апарату державних архівів в Україні за радянської доби	170
<i>Купченко В.</i> Комплектування державних архівних установ як предмет історіографічних досліджень	180
<i>Муха Л., Омельченко М., Затока Л.</i> Пошук нових підходів до питань збереження бібліотечних та архівних фондів	194
Інтерв'ю	
Жива правда століть: На запитання відповідає <i>Микола Шудря</i>	200
Архівна справа за рубезем	
<i>Шумейко М.</i> Від реституції – до спільного користування інформацією	203
Білоруські архівісти відзначили 85-річчя державної архівної служби	215
Критика та бібліографія	
<i>Артамонова С., Желєзняк М.</i> Вітчизняна архівна справа в особистостях	217
<i>Сукало А.</i> Нове галузеве бібліографічне видання	220
Відомості про авторів	223

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олександр УДОД (головний редактор),
 Геннадій БОРЯК, Людмила ВАСЬКО (заступник головного редактора),
 Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА, Ірина МАТЯШ,
 Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ,
 Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРИГ, Майя ПРИТИКІНА (технічний редактор),
 Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
 Павло СОХАНЬ, Ніна ТОПШКО

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

CONTENT

To Our Readers (Foreword of the Editor-in-Chief)	5
<i>Andriievskya K.</i> Celebration of the 90 th Anniversary of the State Archives System in Ukraine	7
The Lists of Awarded Employees of Archival Institutions of Ukraine on the Occasion of the 90 th Anniversary of the Ukrainian State Archives System	13
On History of Archival Affairs in Ukraine	
<i>Matiash I.</i> Archival Reform Projects: Main Provisions and Attempts of Implementation ..	22
<i>Klymenko T.</i> Developing the Network of Archival Institutions in Chercasy Oblast in 1919–1937	39
<i>Khodorovskiy M.</i> The Central State Archives and Museum of Literature and Arts of Ukraine: History, Source Base, Current Situation	50
<i>Yemelianova T.</i> Unknown Pages of H. Pshenychnyi Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine	59
<i>Lavreniuk A.</i> The Central State Electronic Archives of Ukraine: in Search of Meeting the Challenges	67
<i>Lykholob N.</i> The Central State Archives of Archival Ucrainica Abroad: the First Steps ...	71
Memoirs of Former Heads of Ukrainian Archival Service	
“The Main Life-Work...”: Interview with <i>O. Mitiukov</i>	75
<i>Kystruska N.</i> “At the End of June I Was Offered to Be the Head of the Main Archival Body”	81
<i>Pyrlih R.</i> “The Track of my Fate”	83
From the CSCPPAU Fonds	
The Archives System of Ukraine in 1917–2007: Photo Chronicles	85
Materials for Archivists’ Vocabulary	
<i>Prykhodko L.</i> Oleksandr Hrushevskiy and Development of Ukrainian Archival Affairs in 1917–1920	95
<i>Borshch I.</i> Cooperation of V. Modzalevskiy and V. Miiakovskiy in Archival Sphere during Ukrainian Revolution (1918–1920)	107
<i>Maha I.</i> Victor Romanovskiy as an Outstanding Figure of Ukrainian Archival Affairs	125
<i>Voitsekhivska I.</i> Archival Studies as a Part of Scientific Heritage of Volodymyr Ikonnykov	139
Archival Studies	
<i>Papakin H.</i> Archives of Ukraine in International and Cross-Regional Programs on Cultural Heritage Preservation: Practices and Prospects	150
<i>Kalakura Ya.</i> Archival Environment of Shevchenko University	158
<i>Khrystova N.</i> The Main Stages of Reference Apparatus Development in State Archives of Ukraine in the Soviet Times	170
<i>Kupchenko V.</i> Acquisition of State Archival Institutions as the Subject of Historiography Research	180
<i>Mukha L., Omelchenko M., Zatoka L.</i> Search for New Approaches to the Issues of Library and Archives Fonds Preservation	194
Interview	
Living Truth of Centuries: Interview with <i>Mykola Shudria</i>	200
Archival Affairs Abroad	
<i>Shumeiko M.</i> From Restitution to Joint Information Use	203
Archivists of Belarus Celebrated the 85 th Anniversary of State Archival Service	215

Critique and Bibliography

<i>Artamonova S., Zhelezniak M.</i> National Archival Affairs in Personalities	217
<i>Sukalo A.</i> New Branch Bibliography Edition	220
Notes on Authors	223

ДО НАШИХ ЧИТАЧІВ

(Переднє слово головного редактора)

Пропонуємо Вашій увазі спеціальний випуск архівного науково-практичного часопису. Це число присвячене відзначенню 90-річчя заснування першого в історії України державного органу управління в галузі архівної справи – бібліотечно-архівного відділу Департаменту мистецтв Генерального секретарства справ освітніх УНР та його наступника – архівно-книжково-бібліотечного відділу Головного управління у справах мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти Української держави.

Хоча думки про необхідність глибоких демократичних змін у вітчизняних архівах циркулювали серед освічених верств громадськості ще з кінця XIX ст., лише за доби Української революції 1917–1921 рр., майже одночасно із започаткуванням перших кроків з розбудови України як суверенної держави, було розпочато кардинальне реформування архівної справи та створення чіткої системи архівних установ на засадах проголошення державної власності на архівні документи. Тогочасні керманічі України добре усвідомлювали, що збереження історико-культурної спадщини українського народу й створення умов для всебічного сприяння залученню до наукового обігу інформації, акумульованої в архівних документах, формування Національного архіву та мережі архівних установ є, поряд з іншими чинниками, важливою умовою державотворення. Зasadничі принципи побудови нової моделі організації архівної справи виявилися настільки актуальними й затребуваними суспільством, що успішно реалізовувались навіть в умовах зародження радянського тоталітаризму, коли протягом 20–30-х років XX ст. поступово було вибудовано централізовану державну архівну систему, створено Єдиний державний архівний фонд, налагоджено спеціалізовану підготовку кадрів архівістів та випуск фахових періодичних видань.

Зі здобуттям Україною у 1991 р. державної незалежності, ліквідацією паралельної системи партійних архівів (Архівного фонду КПРС), прийняттям Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (1993 р.; нова редакція – 2001 р.), встановленням з 1998 р. професійного свята – Дня працівників архівних установ (24 грудня) архівна справа в Україні отримала демократичну правову базу і загальнодержавне значення. Водночас у спадщину від перших кроків архівної реформи доби Української революції 1917–1921 рр., реалізованих свого часу й не реалізованих досі ідей в контексті засад управління в галузі архівної справи нинішньому поколінню українських архівістів залишилося цінне надбання, що потребує наукового переосмислення з точки зору сучасних реалій

архівної теорії і практики. І тому, відзначаючи нині 90-літній ювілей від часу заснування першого державного органу управління архівною системою в Україні, ми публікаціями, вміщеними у цьому числі журналу, немовби перекидаємо місток пам'яті від минулого до сьогодення, віддаємо данину шани й поваги подвижникам архівного будівництва, що невтомно працювали на зорі українського державотворення.

Голова Державного комітету архівів України,
доктор історичних наук, професор **Олександр УДОД**

ВІДЗНАЧЕННЯ 90-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ

У вересні 2007 р. українські архівісти відзначили 90-річчя створення системи державних архівних установ. Точкою відліку для цієї події стало створення першого державного органу управління архівною справою – Бібліотечно-архівного відділу Департаменту мистецтв Генерального секретаріату освіти Української Центральної Ради на чолі з О. С. Грушевським. Відділ мав забезпечити створення архівної системи УНР, організації та науково-методичне керівництво нею та координацію діяльності державних архівних установ. У квітні 1918 р. О. С. Грушевського змінив В. Л. Модзалевський, автор першого проекту архівної реформи в Україні. Віднесення архівної справи до кола вищих державних інтересів та урядового опікування засвідчило надзвичайно відповідальне ставлення молодого української держави до проблем збереження національного документального надбання. Відтоді архівна служба України пройшла довгий і тернистий шлях. Сучасний етап розвитку архівної справи в незалежній Україні характеризується постійно зростаючою увагою суспільства і держави до архівних установ. І хоча нинішній стан архівної системи ще далекий від ідеального, однак проблеми поступово вирішуються. Прийняття Закону України про Національний архівний фонд та архівні установи (1993, 2001 рр.) та Державної програми розвитку архівної справи в Україні на 2006–2010 рр. (2005 р.) стали важливими кроками в цьому напрямку. Довгоочікуване продовження (2007 р.) будівництва комплексу споруд центральних державних архівів у Києві на Солом'янці – ще одне тому підтвердження.

Сучасна архівна система України – це складний механізм, покликаний забезпечити реалізацію державної політики у сфері архівної справи та діловодства. Вона налічує близько 700 архівних установ державної та комунальної власності, що зберігають понад 54 млн. одиниць зберігання архівних документів, найдавніші з яких відносяться до X ст. Їхнім об'єктом, збереженням, науковим опрацюванням, а також використанням інформації, що міститься в них, опікуються понад 3 000 кваліфікованих, відданих справі фахівців. Щороку читальні зали архівів відвідують 15 тис. дослідників. Однак за 90 років існування архівної системи України її ювілей на державному рівні відзначався вперше.

Підготовка до святкування розпочалася заздалегідь. Ще в травні 2007 р. колегія Державного комітету архівів України ухвалила відповідний галузевий план заходів. 11 липня було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України за № 522-р “Про відзначення 90-річчя від дня створення системи архівних установ”, яким затверджено план державних заходів зі святкування й утворено організаційний комітет з підготовки та відзначення

Директори державних архівних установ приймають вітання з нагоди 90-річчя створення архівної системи України. Київ, 14 вересня 2007 р.

90-річчя архівних установ України. До складу оргкомітету ввійшли, зокрема, тодішні Міністр культури і туризму України Ю. П. Богущий, перший заступник голови Секретаріату Президента України І. В. Васюник, перший заступник Міністра закордонних справ України В. С. Огризко, директор Інституту історії України НАН України В. А. Смолій, Голова Держкомархіву України О. П. Гінзбург та інші відповідальні особи. Конкретні завдання щодо підготовки до святкування містилися в наказі Держкомархіву від 18 липня 2007 р. № 107.

Виходячи з поставлених завдань, центральні та місцеві архівні установи розгорнули масштабну підготовчу роботу. Було виявлено сотні документальних джерел з історії архівної справи в регіонах, на базі яких підготовлено документальні виставки. З 7 по 23 вересня відбулись урочистості в державних архівних установах областей, виставки до 90-річчя архівної системи було відкрито в державних архівах Волинської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Чернігівської та інших областей. У читальному залі Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК) відкрилася документальна виставка, присвячена організації архівної служби в Гетьманщині. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ) підготував до святкування виставку під назвою “Будинок “бурси” в контексті історії сучасних архівів”. Державні архіви Дніпропетровської та Закарпатської областей провели “круглі столи” з нагоди 90-річчя архів-

Керівники архівної служби України минулих років О. Мітюков, Б. Іваненко, Р. Пиріг (в першому ряду зправа наліво) та заст. Голови Держкомархіву К. Новохатський (в другому ряду праворуч) на урочистому засіданні з нагоди 90-річчя створення в Україні системи архівних установ. Київ, 14 вересня 2007 р.

ної справи. Держархів Житомирської області презентував приурочене до ювілею видання – “Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини 1795–2006 рр.”. Найцікавіші з регіональних документів надійшли для підготовки загальноукраїнської виставки, над побудовою експозиції якої працювали відділ міжнародного співробітництва та використання інформації Держкомархіву та виставковий відділ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). У регіональних засобах масової інформації з’явилася низка публікацій з історії архівної справи та основних напрямків сучасної діяльності архівних установ України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) спільно з Держкомархівом України підготували до свята випуск путівника “Архіви України” з короткою, добре ілюстрованою інформацією про центральні, місцеві та галузеві державні архіви, бібліографічний покажчик “Видання державних архівних установ України 1991–2006”, до якого включено 872 найменування видань, та біобібліографічний довідник “Українські архівісти ХІХ–ХХ ст.”, що містить понад 550 статей про найвідоміших архівістів, археографів, джерелознавців, істориків, колекціонерів, які прислужилися розвитку української архівної справи.

11 вересня 2007 р. у приміщенні Укрінформу пройшла прес-конференція на тему “Відзначення 90-річчя від дня створення системи архівних

Учасники урочистого засідання. 14 вересня 2007 р.

установ України”, в якій взяли участь керівники галузі та директори центральних архівів.

13 вересня за ініціативи ЦДАМЛМ та УНДІАСД відкрилися наукові читання, присвячені 125-річчю від дня народження В. Л. Модзалевського та 90-річчю архівної системи в Україні. У приміщенні ЦДАМЛМ, де вони відбувалися, було розгорнуто виставку про життя та діяльність В. Л. Модзалевського, на якій експонувалися документи з фондів ЦДАВО, ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного, ЦДАМЛМ та Державного архіву м. Києва. Учасників читань привітали Голова Держкомархіву України О. П. Гінзбург та директор Інституту історії України НАН України В. А. Смолій. У читаннях взяли участь науковці, співробітники центральних і місцевих державних архівів, викладачі та студенти вищих навчальних закладів. У ході першої пленарної сесії – “Вадим Модзалевський в колі перших керівників архівної служби України” було заслухано, зокрема, доповіді Л. Ф. Приходько (Національний університет театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого, к. і. н.) “Олександр Грушевський як керівник першого державного органу управління архівною справою і особистість”, Г. К. Волкотруб (УНДІАСД, к. і. н.) “Пилип Клименко на чолі архівної служби УНР”. На другій пленарній сесії – “Наукові студії Вадима Модзалевського і сучасна історична наука України” виступили з доповідями В. М. Томазов (Інститут історії України НАН України, к. і. н.) – “Внесок Вадима Модзалевського у розвиток генеалогії” та О. В. Ясь (Інститут історії України НАН України, к. і. н.) – “Генеалогічні ідеї Вадима Модзалевського та їхній вплив на українську зарубіжну історіографію 1940–1980-х рр.”, М. В. Ковтун

Академік НАН України, директор Інституту історії України В. Смолій виступає на відкритті наукових читань, присвячених 175-річчю від дня народження В. Модзалевського. 13 вересня 2007 р.

(УНДІАСД) з повідомленням “Генеалогічні дослідження Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920)” та ін. У виступах учасників третьої пленарної сесії – “Ідеї Вадима Модзалевського і сучасна архівна справа України” було порушено такі питання: Г. В. Папакін (Держкомархів України, д. і. н.) – “Вадим Модзалевський як археограф і організатор архівної справи”, Н. М. Христова (Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, к. і. н.) – “Доступ до архівної інформації в контексті ідеї про Національний архів”, О. М. Коваль (УНДІАСД) – “Вадим Модзалевський як науковець та організатор архівної справи” та ін. Підсумовуючи результати читань, їхні учасники висловили думку про необхідність проведення комплексного дослідження світогляду В. Л. Модзалевського, розкриття еволюції поглядів ученого, створення спеціальної комісії для вивчення творчої спадщини В. Л. Модзалевського, започаткування премії його імені в галузі генеалогії, створення музейної експозиції для вшанування пам’яті вченого. Читання стали помітною подією в науковому житті країни.

Головні урочистості з нагоди 90-річчя створення системи державних архівних установ відбулися 14 вересня 2007 р. у Києві, в приміщенні Національної філармонії. До цієї події було приурочене відкриття фотодокументальної виставки “90 років державній архівній службі України: витoki і сучасність”, розміщеної у фойє філармонії. Учасникам урочистого засідання було надано можливість переглянути тут же рідкісні кадри кінохроніки з фондів ЦДКФФА. До участі в урочистостях були запрошені урядовці, представники міської та районної державних адміністрацій, працівники

всіх державних архівів, зарубіжні гості. Запрошені одержали в подарунок книги та часописи, видані останніми роками Держкомархівом України та УНДІАСД. Перед початком засідання відбулося підписання Угоди про співробітництво між Держкомархівом України та Національним архівом Вірменії.

Засідання відкрила короткою промовою Голова Державного комітету архівів України О. П. Гінзбург. З привітанням від Уряду України виступив Віце-прем'єр-міністр України Д. В. Табачник. Від імені Головдержслужби України архівістів привітав зі святом заступник начальника О. А. Коваль. Привітання на адресу українських архівістів надійшли від керівників органів державної влади, ветеранів архівної справи, керівників архівних служб іноземних держав, громадських організацій, видатних діячів культури і науки. Українських архівістів вітали зі святом їхні колеги з Білорусі, Болгарії, Вірменії, Казахстану, Латвії, Литви, Німеччини, Польщі, Росії, Сербії та Чорногорії, Швеції, а також представники державних архівних служб деяких інших країн та Міжнародної ради архівів. Відтак відбулася церемонія нагородження кращих працівників галузі. Багато архівістів та колективів архівних установ одержали цього дня нагороди й відзнаки різного гатунку: ордени, почесні звання, подяки, почесні грамоти, вітальні листи від Президента та Уряду України, міністерств, відомств, Держкомархіву, Київського міського голови, Солом'янської райдержадміністрації тощо.

Завершилися урочистості святковим концертом за участю провідних митців та колективів України.

Лариса АНДРІЄВСЬКА

Andriievskia K.

**The 90th Anniversary
of the State Archives System in Ukraine**

The article on establishing Ukrainian state archives system in September, 1917 and its first leaders displays the current situation in the archival sphere, highlights the preparation activities for celebrations of the 90th anniversary of the state archives system of Ukraine on September 14, 2007 in Kyiv.

**ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ
АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ З НАГОДИ 90-РІЧЧЯ
СТВОРЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ АРХІВНОЇ СИСТЕМИ**

**У зв'язку з 90-річчям створення в Україні системи архівних установ
нагороди та відзнаки отримали:**

Орден “За заслуги” III ступеня:

ЛОЗИЦЬКИЙ Володимир Сергійович, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

**Удостоєні почесного звання
“Заслужений працівник культури України”:**

ТОПШКО Ніна Олександрівна, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного;

МАЩЕНКО Олена Миколаївна, головний зберігач фондів Центрального державного науково-технічного архіву України;

МАКОВСЬКА Наталія Василівна, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Почесну грамоту Кабінету Міністрів України:

КИСТРУСЬКА Ніна Володимирівна, директор Державного архіву Дніпропетровської області;

БОДНАР Василь Петрович, старший інспектор Дирекції по експлуатації комплексу споруд центральних державних архівів України;

ВАСИЛЕВСЬКИЙ Микола Олександрович, заступник директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

ДЕМЧЕНКО Людмила Ярославівна, заступник директора Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

ТЕРЕЩУК Людмила Валентинівна, директор Державного центру збереження документів Національного архівного фонду;

Колектив Державного архіву Луганської області.

Подяку Прем'єр-міністра України:

ЗАБОКРИЦЬКА Марія Тимофіївна, начальник відділу організації і координації архівної справи та кадрів Державного архіву Волинської області;

МІНІЧ Ірина Данилівна, начальник архівного відділу Ковельської міської ради Волинської області;

МИРГОРОД Наталія Валентинівна, заступник директора Центрального державного науково-технічного архіву України;

СІРЕНКО Ольга Іванівна, начальник відділу режимно-секретної роботи Центрального державного науково-технічного архіву України;

РОМАНОВСЬКИЙ Ростислав Володимирович, завідувач сектора науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

КУЗНСЦОВА Лариса Василівна, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

САВЛУК Світлана Анатоліївна, заступник директора Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України;

ЯЦЕНЮК Алла Миколаївна, заступник директора Державного центру збереження документів Національного архівного фонду;

СУХИХ Лідія Андріївна, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

ПОРЕЦЬКА Анна Максимівна, завідувач сектора забезпечення збереженості документів відділу забезпечення збереженості та обліку документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України;

ВОРОБЕЙ Раїса Борисівна, директор Державного архіву Чернігівської області;

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович, директор Державного архіву Вінницької області;

ВИНОКУРОВА Фаїна Аврамівна, заступник директора з питань науково-методичної роботи Державного архіву Вінницької області;

ЛИСЕНКО Ольга Степанівна, завідувач сектора зберігання та обліку відеодокументів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного;

СМЕЛЬЯНОВА Тетяна Олександрівна, завідувач сектора публікації документів відділу використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

Почесну грамоту Головного управління державної служби України:

ПРИСЬ Тетяна Петрівна, начальник управління організаційно-правового та аналітичного забезпечення Державного комітету архівів України;

СЕЛЬЧЕНКОВА Світлана Вікторівна, начальник управління формування та зберігання Національного архівного фонду Державного комітету архівів України;

ХАРАЛАМПОВА Людмила Дмитрівна, начальник відділу забезпечення збереженості документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Подяку Головного управління державної служби України:

ГРИНЕВИЧ Вікторія Володимирівна, головний спеціаліст сектора кадрової роботи Державного комітету архівів України;

ЛІСУНОВА Надія Іванівна, помічник першого заступника Голови Державного комітету архівів України;

СТАДНИК Вікторія Анатоліївна, головний спеціаліст фінансово-економічного відділу Державного комітету архівів України;

ПАПАКІНА Тетяна Петрівна, начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України;

ПАЩЕНКО Оксана Борисівна, начальник відділу режимно-секретної роботи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України;

СЛАВИНСЬКА Ірина Михайлівна, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

**Почесну грамоту
Міністерства закордонних справ України:**

МАТЯШ Ірина Борисівна, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

**Почесну відзнаку Міністерства
культури і туризму України
“За досягнення в розвитку культури і мистецтв”:**

НОВОХАТСЬКИЙ Костянтин Євгенович, заступник Голови Державного комітету архівів України;

КУЛЕБА Галина Іванівна, заступник директора архіву – головний зберігач фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

КУПРІЯНОВА Людмила Михайлівна, провідний науковий співробітник відділу забезпечення збереженості документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

ГІСЦОВА Любов Захарівна, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

**Почесну грамоту Міністерства культури
і туризму України та Центрального комітету
профспілки працівників культури України:**

БОГУНОВА Надія Костянтинівна, заступник начальника управління – начальник організаційно-аналітичного відділу Держкомархіву України;

ПРИЛЕПШЕВА Юлія Анатоліївна, начальник відділу міжнародного співробітництва та використання інформації Держкомархіву України;

ПОЛЕГАЙЛОВ Олександр Георгійович, завідувач сектора наукового опрацювання давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

СТРАШКО Віктор Васильович, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

АНДРІЄВСЬКА Лариса Вікторівна, вчений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

ЗАГОРЕЦЬКА Олена Михайлівна, провідний науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

**Почесну грамоту Київської міської
державної адміністрації:**

КУГАЙ Ольга Миколаївна, начальник відділу довідкового апарату та обліку документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

ЧАБАК Людмила Олександрівна, економіст I категорії фінансово-економічного відділу Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Подяку Київського міського голови:

КОЛОТІЛОВА Любов Миколаївна, начальник Управління державного архіву Міністерства закордонних справ України;

СОЛОМКО Тетяна Миколаївна, завідувач сектора зберігання фондів адміністративних, судових, релігійних установ Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

ЦИМБАЛІ Тамара Нестерівна, завідувач сектора зберігання давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

АБРАМОВА Катерина Олександрівна, головний спеціаліст відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Держкомархіву України;

КИСЕЛЬОВА Леся Анатоліївна, заступник начальника управління – начальник відділу зберігання та обліку НАФ управління формування та зберігання НАФ Держкомархіву України;

КУЗНЄЦОВА Марина Ігорівна, начальник відділу формування НАФ та діловодства Держкомархіву України;

СОЛОДОВНИК Лариса Миколаївна, провідний спеціаліст відділу зберігання та обліку НАФ Держкомархіву України;

БАРАНОВА Олена Вячеславівна, завідувач сектора кадрової роботи Держкомархіву України;

АВРАМЕНКО Наталія Григорівна, начальник фінансово-економічного відділу Держкомархіву України;

ГРУША Тамара Миколаївна, завідувач відділу забезпечення збереженості документів Державного центру збереження документів Національного архівного фонду;

СБИТНЄВА Світлана Миколаївна, завідувач відділом інформаційних технологій Державного центру збереження документів Національного архівного фонду;

ОГІНСЬКА Алла Пилипівна, керівник кадрової служби Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України;

ЄФРЕМОВА Олена Гарольдівна, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України;

МАГА Ірина Миколаївна, заступник директора з наукової роботи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

ФАЦІЛІНА Ганна Іванівна, провідний бухгалтер Дирекції по експлуатації комплексу споруд центральних державних архівів України;

БУЛГАКОВА Аліна Яківна, головний спеціаліст відділу довідкового апарату та обліку документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України;

ГОЛЕНКО Лариса Анатоліївна, завідувач сектора інформаційних технологій Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного;

КУРІН Микола Олегович, провідний спеціаліст сектора зберігання та обліку фотодокументів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

**Подяку голови Солом'янської
райдержадміністрації
з врученням цінного подарунка:**

КАСЯНЧУК Лідія Василівна, провідний реставратор архівних документів відділу забезпечення консерваційно-реставраційного оброблення документів Державного центру збереження документів НАФ;

ШЕКУН Галина Арсентіївна, головний методист відділу забезпечення консерваційно-реставраційного оброблення документів Державного центру збереження документів НАФ;

ЩУР Ольга Степанівна, завідувач відділу формування страхового фонду документів Державного центру збереження документів НАФ;

ХРИСТОВА Наталія Миколаївна, провідний науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

КОВАЛЬ Оксана Михайлівна, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

КАТРЕНКО Андрій Миколайович, провідний науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

РИБАЧУК Оксана Василівна, завідувач сектора режимно-секретної та мобілізаційної роботи Державного комітету архівів України.

СЕЛІФОНОВ Олексій Іванович, начальник відділу довідкового апарату Центрального державного кінофотофоноархіву імені Г. С. Пшеничного;

ДОРОШЕНКО Олег Якович, головний спеціаліст відділу довідкового апарату Центрального державного кінофотофоноархіву імені Г. С. Пшеничного.

**Подяку голови Солом'янської райдержадміністрації
з врученням грошової винагороди:**

МЕЩЕРІН В'ячеслав Георгійович, головний спеціаліст відділу формування Національного архівного фонду та діловодства управління формування та зберігання Національного архівного фонду Державного комітету архівів України;

МЕДВЕДЄВА Людмила Іванівна, головний спеціаліст відділу формування Національного архівного фонду та діловодства управління формування та зберігання Національного архівного фонду Державного комітету архівів України;

КІСІЛЬ Іван Миколайович, головний спеціаліст організаційно-аналітичного відділу управління організаційно-правового та аналітичного забезпечення Державного комітету архівів України;

КЛИМЕНКО Тимофій Вікторович, провідний спеціаліст Центрального державного кінофотофоноархіву імені Г. С. Пшеничного;

ХОРОШИХ Олександр Віталійович, науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

ШЕВЧЕНКО Марія Макарівна, прибиральниця службових приміщень Дирекції по експлуатації комплексу споруд центральних державних архівів України;

БОНДАРЕНКО Микола Онисійович, водій легкового автомобіля Дирекції по експлуатації комплексу споруд центральних державних архівів України;

ПАНТЮХОВА Оксана Борисівна, завідувач сектора використання інформації відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

ПОЛЯКОВСЬКИЙ Дмитро Валерійович, архівіст II категорії відділу забезпечення збереженості документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ;

КОРБУТЯК Наталія Василівна, завідувач сектора зберігання та обліку кінодокументів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

Почесну грамоту Державного комітету архівів України:

Бабенко Л. А., архівіст I категорії Держархіву Кіровоградської області;

Батрак Л. В., головний спеціаліст ЦДАГО України;

Березнева О. О., зав. архівного відділу Вінницької міської ради;

Берковський В. Г., зав. сектора ЦДАВО України;

Белік М. З., заступник директора Держархіву Черкаської області;

Бігдан О. А., головний спеціаліст Держархіву Полтавської області;

Божук Г. І., заступник директора ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного;

Бойчук О. П., реставратор Держархіву Кіровоградської області;

Болва Л. П., провідний спеціаліст Держархіву Чернігівської області;

Бондар В. О., провідний спеціаліст Держархіву Запорізької області;

Бортник І. В., головний спеціаліст Держархіву Хмельницької області;

Бугайченко І. М., начальник архівного відділу Олександрійської міської ради Кіровоградської області;

Бугера Е. Л., начальник відділу Держархіву Львівської області;

Булах Е. П., геолог "Геоінформ України";

Вахрушева Л. Г., начальник архівного відділу Білогорської РДА АР Крим;

Верховлюк В. М., начальник відділу Держархіву Вінницької області;

Гайова О. В., зав. сектора ЦДІА України, м. Львів;

Галамага І. В., зав. сектора ЦДАМЛІМ України;

Галькевич Г. Л., геолог "Геоінформ України";

Григор'єва Н. В., спеціаліст I категорії архівного відділу Білогірської РДА АР Крим;

Громова Г. Л., зав. сектора ЦДІА України, м. Львів;

Денисюк А. А., спеціаліст I категорії Котовської райради Одеської області;

Дмитрієва В. І., головний спеціаліст Держархіву Донецької області;

Дождьова О. Є., провідний спеціаліст ЦДНТА України;

Донець Т. В., начальник архівного відділу Гайсинської РДА Вінницької області;

Дуліба Е. Т., начальник архівного відділу Пустомитівської РДА Львівської області;

Єршова Т. М., керуюча справами виконавчого комітету Одеської міської ради;

Заїка Л. Я., колишній директор Держархіву Сумської області;

Зелінська Л. М., головний бухгалтер Держархіву Чернігівської області;

Земляна О. М., головний спеціаліст Держархіву Запорізької області;

Зуєва Л. І., архівіст II категорії Олександрійської РДА Кіровоградської області;

Іващенко Т. А., начальник архівного відділу Чернівецької міської ради;

Іщенко А. М., провідний спеціаліст ЦДАГО України;

Казанцева А. Ф., колишній директор Держархіву Сумської області;

Камінський В. Я., зберігач фондів ЦДІА України, м. Львів;

Карвацька Н. І., начальник архівного відділу Старосамбірської РДА Львівської області;

Каркач О. В., археограф I категорії Держархіву АР Крим;

Касьянова О. В., заступник начальника відділу Держархіву Дніпропетровської області;

Каторжна Л. М., провідний бухгалтер ЦДНТА України;

Кислий В. М., начальника відділу Держархіву Львівської області;

Кінаш Г. В., начальник відділу ЦДІА України, м. Львів;

Колодько Г. В., реставратор ДЦЗД НАФ;

Кондратюк Р. Ю., провідний спеціаліст Держархіву Житомирської області;

Короп Н. В., начальник архівного відділу Уманської РДА Черкаської області;

Коротенко В. В., заступник начальника відділу Держархіву Полтавської області;

Коротун О. В., головний спеціаліст Держархіву м. Севастополя;

Костина І. В., архівіст I категорії Держархіву АР Крим;

Котляр В. С., зав. сектора ЦДНТА України;

Коцюба М. В., провідний бухгалтер ДЦЗД НАФ;

Красилова Л. О., начальник архівного відділу Сакської міської ради АР Крим;

Кудла І. В., зав. відділу ЦДІА України, м. Львів;

Куліш Н. Я., архівіст I категорії Держархіву Кіровоградської області;

Кучеренко С. І., зав. архівосховища Держархіву Дніпропетровської області;

Левченко В. П., начальник архівного відділу Новомиргородської РДА Кіровоградської області;
Легостаєва О. О., начальник відділу Держархіву Дніпропетровської області;
Лесик Т. М., начальник архівного відділу Полонської РДА Хмельницької області;
Лісіцина Н. А., спеціаліст I категорії Сакської РДА АР Крим;
Лісницька О. В., головний спеціаліст Управління держархіву МЗС;
Лобанова Н. М., начальник відділу Держархіву Чернігівської області;
Логінова О. О., начальник відділу ЦДІА України, м. Львів;
Лубешко Л. Б., провідний реставратор ДЦЗД НАФ;
Лук'янчук Г. Д., археограф II категорії Держархіву Житомирської області;
Ляшко Н. М., директор Товариства "Архівіст" Вінницької області;
Мазурак Т. С., начальник архівного відділу Балтської РДА Одеської області;
Майстренко А. А., зав. відділу УНДІАСД;
Малишева Л. М., спеціаліст архівного відділу Красногвардійської РДА АР Крим;
Малінова Г. Л., головний науковий співробітник Держархіву Одеської області;
Мельник Г. М., зав. відділу Держархіву Львівської області;
Металіченко В. В., провідний спеціаліст ЦДНТА України;
Мехова Л. П., архівіст I категорії Держархіву Сумської області;
Михайлова С. Р., заступник директора Держархіву Хмельницької області;
Мягкий І. М., провідний спеціаліст ЦДАВО України;
Ніколаєнко О. В., зав. сектора Держархіву Дніпропетровської області;
Ніколенко О. Ф., архівіст II категорії ЦДІА України, м. Київ;
Новікова Л. М., провідний спеціаліст Держархіву Дніпропетровської області;
Овчаренко І. В., заступник начальника Управління держархіву МЗС;
Огільченко Л. О., зав. сектора ЦДІА України, м. Львів;
Острогляд К. Г., заступник директора Держархіву Запорізької області;
Пантелєєва Л. Є., начальник відділу Держархіву Харківської області;
Парапоняк Л. А., старший зберігач фондів Держархіву Львівської області;
Петренко В. І., начальник відділу Держархіву Вінницької області;
Півкопа Т. Г., архівіст I категорії Держархіву Кіровоградської області;
Пількевич Л. Б., провідний науковий співробітник ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного;
Приходько В. М., старший науковий співробітник Держархіву АР Крим;
Прокопенко Т. Д., начальника відділу Держархіву Миколаївської області;
Рачковська О. З., зав. сектора ЦДАМЛМ України;
Роговий О. І., начальник архівного відділу Липовецької РДА Вінницької області;

Руденко Ю. С., заступник начальника відділу Держархіву Хмельницької області;

Рямова О. О., заступник начальника відділу Держархіву Полтавської області;

Сабадіна Н. П., начальник відділу Держархіву Вінницької області;

Савчин О. Р., зав. відділу Держархіву Тернопільської області;

Селіванова Л. І., бухгалтер I категорії ЦДІА України, м. Київ;

Сергеєва Н. А., заступник директора Держархіву Тернопільської області;

Сіренко Н. М., провідний спеціаліст ЦДНТА України;

Скринников В. П., провідний спеціаліст Держархіву АР Крим;

Слепчук Н. М., начальник відділу Держархіву м. Севастополя;

Срібняк І. В., провідний науковий співробітник УНДІАСД;

Стукалова О. І., начальник відділу Держархіву Херсонської області;

Томчишина Н. І., начальник архівного відділу Кам'янець-Подільської РДА Хмельницької області;

Третинко Н. Г., зберігач фондів Держархіву Запорізької області;

Турковська Н. М., головний спеціаліст Держархіву Запорізької області;

Удод Л. В., начальник архівного відділу Глобинської РДА Полтавської області;

Ушакова Т. О., головний спеціаліст архівного відділу Кіровоградської міськради;

Хошуля Л. І., начальник архівного відділу Комсомольської міськради Полтавської області;

Чорній О. В., зав. сектора ЦДІА України, м. Львів;

Шарова Т. О., начальник відділу Держархіву АР Крим;

Шевчук Д. М., реставратор ЦДІА України, м. Львів;

Шелест А. М., начальник відділу ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного;

Шипович Н. В., начальник відділу Держархіву Черкаської області;

Школенко К. В., начальник архівного відділу Христинівської РДА Черкаської області;

Шпакова І. Є., начальник архівного відділу Нахімовської РДА м. Севастополя;

Яворська І. Є., архівіст II категорії Держархіву м. Севастополя;

Яресько Т. Г., зав. відділом Держархіву Запорізької області;

Ярошевська Н. З., архівіст I категорії Держархіву Тернопільської області;

Спірідонова С. В., прибиральниця ДЦЗД НАФ;

Фурс М. Я., електромонтер ДЕКС ЦДА;

Колектив Макіївської міськради Донецької області;

Колектив архівного відділу Нововоронцовської РДА Херсонської області;

Колектив держархіву Рівненської області;

Колектив держархіву Хмельницької області.

Ірина МАТЯШ

**ПРОЕКТИ АРХІВНОЇ РЕФОРМИ:
ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ
ТА СПРОБИ ВТІЛЕННЯ**

Основним теоретичним здобутком державних органів управління архівною справою 1917–1922 рр. стала концепція архівної реформи. Не втілені свого часу проекти реформи О. С. Грушевського і В. Л. Модзалевського мали певний вплив на розроблення засадничих принципів радянського архівного будівництва на теренах нашої батьківщини. Для об'єктивної оцінки можливостей реформування архівної справи в Україні необхідно не лише реконструювати за історичними джерелами перебіг подій того часу, а й відповісти на низку важливих питань. Була модель архівної реформи оригінальною чи запозиченою? В чому полягали основні цілі та завдання реформування архівної справи в Україні? Наскільки новаторським був проект реформи? Як вплинули проекти реформи на подальший розвиток архівної справи в Україні? Відповіді на ці питання допоможуть визначити координати керівної архівної установи в просторі та часі, відтворити контакти горизонтального і вертикального рівнів “Україна – Росія – країни Західної Європи”, “Бібліотечно-архівний відділ Центральної Ради – Архівно-бібліотечний відділ Української Держави – Архівна секція ВУКОПМІСУ – Головархів”.

Шлях архівної реформи, обраний Україною в 1917–1918 роках, на той час уже пройшла переважна більшість країн Західної Європи. Централізацію архівної справи Д. Я. Самоквасов уважав ознакою цивілізованого суспільства¹. Як відомо, за дорученням Московського археологічного товариства з метою вивчення й аналізу західноєвропейського досвіду організації архівної справи, вчений перебував 1899 року в закордонному відрядженні, де зібрав необхідні матеріали. За сприяння Міністерства закордонних справ він отримав тексти архівних законів Австро-Угорщини, Англії, Голландії, Швеції, Норвегії. Це була не перша подорож російських архівістів за західноєвропейським досвідом. 1873 р. голова щойно створеної за клопотанням Петербурзького вченого з'їзду (1872) перед урядом тимчасової архівної комісії М. В. Калачов та її член О. Ф. Бичков були відряджені за кордон для детального ознайомлення із законодавчою та практичною постановкою архівної справи у західноєвропейських державах. Їхні напрацювання склали підґрунтя проекту “Положення про головну архівну комісію” (1876), активізувавши спроби реформування архівної справи того часу. Тобто, архівне будівництво країн Західної Європи постійно перебувало у полі зору зацікавлених у поступі цієї галузі слов'янських учених і

стимулювало їх до конкретних дій (доволі прохолодно сприйнятих урядом).

“Архивная реформа... успешно совершается только тогда, когда ее принимают в свои руки органы верховной власти: Наполеоны I и III, королева Виктория, Эммануил II, Вильгельм I, Оскар II, или государственные деятели, сильные духом и властью, подобные канцлерам Монтжеля и князю Бисмарку”, – стверджував Д. Я. Самоквасов², акцентуючи увагу на необхідності державницького підходу до вирішення проблем архівістики. Інші не менш важливі висновки архівознавця стосувалися визначення універсальних (з незначними відмінностями) принципів архівної реформи у країнах Західної Європи. Моду в цій галузі диктувала Франція. Проект архівної реформи Австрії, складений 1705 р. за правління Йосипа I, не реалізувався, залишивши першість реформатора цій країні. Централізація архівної справи Франції, впроваджена наприкінці XVIII ст., пов’язана з іменем імператора Наполеона I – автора ідеї створення центрального державного архіву як місця зберігання документів не лише практичного, а й наукового значення. Декретом Конвенту від 25 червня 1794 р. архіву при національному представництві надався статус центральної архівної установи республіки, якому підпорядковувалися всі інші архіви. Призначений директором архівів імперії бібліотекар Дону за дорученням Наполеона склав проект статуту архівної служби і план систематизації та описування архівних матеріалів. Ще один вагомий здобуток архівної реформи у Франції – організація фахової освіти. Відома “*Escole de Chartes*” стала першим у світі спеціалізованим навчальним закладом для підготовки архівістів. Слідом за Францією архівна реформа поширилася на Італію, Німеччину, Бельгію, Голландію, Іспанію. Модель архівної реформи у країнах, що визнали владу Наполеона, була похідною від французької. Тут, за розпорядженням імператора, у прилаштованих для зберігання документів монастирських приміщеннях і палацах почали утворюватися центральні державні архіви. При цьому документи, що стосувались історії Франції, планувалося передавати до Паризького центрального архіву. 27 травня 1875 р. Віктор Еммануїл II декретом започаткував централізацію архівних матеріалів у державних архівах Італії та запровадив загальні правила підготовки до архівної служби. А рік по тому (у червні 1876 р.) міністр затвердив вироблені відповідно до вимог королівського декрету архівною радою “правила державної архівної служби”, що склалися з 10-ти пунктів і детально визначали коло службових обов’язків суперінтендантів (що керували архівною справою на місцях), директорів, архівістів та ін. Упорядкування архівної справи Австрії розпочалося виданням закону від 9 листопада 1894 р., згідно з яким при Міністерстві внутрішніх справ створювалася імператорсько-королівська архівна рада для компетентної оцінки стану архівної справи та сприяння її поступу. Таким чином, упродовж кінця XVIII–XIX ст. централізація архівної справи охопила більшість країн Західної Європи. Згідно з чинним законодавством цих держав, вище керівництво архівною справою здійснювали МВС (Австрія, Бельгія, Голландія, Італія, Німеччина), Міністерство народної освіти (Франція, Норвегія), Міністерство віросповідань (Швеція) та ін. Водночас у Австрії, Італії, Франції при уряді діяла окрема інституція на

громадських засадах – архівна рада (комісія), до компетенції якої входило вирішення основних проблем архівного будівництва: обговорення архівного законодавства, загальних принципів роботи архівів, узгодження правил централізації, упорядкування, зберігання, описування й видання архівних джерел; заснування архівних шкіл, вироблення програми підвищення кваліфікації архівістів; питання економіки та матеріального чи морального заохочення працівників архівів. Окрім вищого керівництва, нагляд за розвитком архівної справи здійснював директор столичного державного архіву або головний архівіст королівських архівів (Бельгія, Голландія, Данія); у Швеції кожен центральний архів кантону (всього 21) підпорядковувався префекту кантону та місцевому архівісту; в Англії архівним управлінням керував призначений королевою начальник архівів.

Загалом централізація архівної справи у країнах Західної Європи відбувалася за схожими принципами, мала спільні риси і наслідки. Як зазначав Д. Я. Самоквасов, безлад у архівах визнавався великим злом, “с которым должно бороться серьезными мерами, посредством учреждения: университетских курсов архивоведения, школ архивоведения при архивах древних актов, строгого порядка архивной службы, архивной централизации и устройства специальных архивных зданий, приспособленных для хранения в порядке и целости и для научной разработки государственных архивных материалов”³. Справою державного значення у зв’язку із запровадженням реформи була організація спеціальної освіти. Саме з цього починалося реформування архівної справи в західноєвропейських країнах, “потому что без ученых архивистов невозможна рациональная архивная реформа в государстве”⁴. Підготовка до архівної діяльності, централізація, розбір, утилізація, зберігання й описування державних архівних матеріалів в усіх країнах проводилися лише урядовими установами й особами, що перебували на службі у спеціальних архівних відомствах. Архівна реформа мала суттєві позитивні наслідки. Була упорядкована (згідно із загальними принципами описування, зберігання і передавання справ до архіву) організаційно-розпорядча документація в державних установах. Звільнилися приміщення канцелярій і реєстратур від завершених діловодством справ. Відведення спеціальних приміщень під архіви сприяло забезпеченню збереженості архівних документів. Створення архівів уможливило їх наукове опрацювання та всебічне використання архівної інформації. Запровадження суворого порядку і контролю в архіві запобігали випадкам викрадення чи нищення документів, які перебували в державній власності. Очевидною була економічна вигода, оскільки дешевше утримувати десятки спеціалізованих будівель, аніж тисячі малих, не прилаштованих приміщень. Усе це давало підстави архівістам Росії при розробленні основних засад централізації архівної справи брати за основи модель архівної реформи.

Проектів реформи архівної справи в Росії відомо декілька. Перший репрезентовано планом “о приведении в лучшее устройство архивов вообще”, поданим 8 квітня 1820 р. головноуправляючому Комісією укладання законів князю П. В. Лопухіну старшим членом ради Комісії бароном Г. А. Розенкампом. Наголошуючи на необхідності державного ставлення

до архівів, проявом якого, на його думку, має стати “порядочне” облаштування⁵, барон вказав на причини незадовільного стану архівної справи в Росії. Він запропонував за аналогією до західноєвропейської реформи заходи, покликані змінити status quo російських архівів, насамперед розроблення повноцінного архівного законодавства і створення підзвітного Державному Сенату Головного управління архівами з адміністративним підпорядкуванням йому всіх столичних архівів (московських і петербурзьких, за виключенням архіву Колегії закордонних справ). “Головною і прямою” метою реформи він вважав концентрацію всіх фондів окремих архівів у Державному архіві, для чого кожен окремий архів мав скласти повний хронологічний реєстр документів із подальшим внесенням до загального алфавітного та систематичного реєстру розробленого зразка. Отже, вперше йшлося про створення єдиного “столичного”⁶ архівного фонду. Не залишив поза увагою Г. А. Розенкампф кадрового складу майбутніх архівних установ. Він вважав, що на архівну службу повинні призначатись обізнані люди, які “могли бы усовершенствовать себя в так называемой архивной науке”⁷. Проте у проекті не вказувалося, де і як відбуватиметься підготовка архівістів. Відтак не можна однозначно погодитися з твердженням сучасної російської вченої Т. І. Хорхордіної про пріоритет Росії у становленні архівної освіти. “За год до открытия в Париже Школы хартий – первого в мире учебного заведения по подготовке архивистов-профессионалов – Розенкампф поставил вопрос о необходимости введения архивного образования в России”, – наголошує вона⁸. Через недостатню розробленість цього аспекту проекту можна припустити лише, що у ньому втілена думка не стільки про заснування архівного навчального закладу, скільки про самовдосконалення архівістів у ході їхньої діяльності. Відрадно вже те, що придатними до архівної роботи Г. А. Розенкампф уважав людей різнобічно розвинутих, ерудованих, освічених. Загалом автор першого проекту архівної реформи в Росії поставив низку важливих питань: створення державної інституції для управління архівною справою, концентрація архівних матеріалів у Державному архіві, їх описування, забезпечення збереженості, необхідність самовдосконалення архівістів у практичній діяльності.

Вдруге спробу реформування архівної справи здійснив 1873 р. відомий російський архівіст М. В. Калачов. На підставі відомостей, зібраних у згаданому відрядженні вченого до Західної Європи, він розробив проект “Положення про головну архівну комісію” (1876). Комісія мала складатись із голови, чотирьох постійних співробітників, п’яти членів-співробітників. Компетенція цього державного органу управління архівною справою поширювалася на такі питання: облаштування та впорядкування архівів державних і громадських інституцій Російської імперії; охорона й контроль за забезпеченням збереженості документів, особливо таких, що становлять науковий інтерес; визначення порядку розбору і знищення архівних документів; популяризація архівної справи; укладання форм архівних описів і ревізія архівів. Серед основних заходів планованого реформування діяльності архівів були створення Археологічного інституту, державне вето на знищення цінних архівних документів, заснування у великих містах центральних архівів з історичними товариствами при них і центральних

архівів міністерств замість архівів при кожній установі, відповідно – загальних архівів для всіх відомств у губернських містах. І хоч Археологічний інститут М. В. Калачову довелося розмістити на власній квартирі, а проект упродовж восьми років не передавався до “законодательных сфер”⁹ через постійні перепони, це був новий крок на шляху до цивілізованої постановки архівної справи.

Невтішною була доля нового проекту 1892 року. Д. Я. Самоквасов щодо життєздатності пропозицій, висунутих ученими з’їздами, товариствами, комісіями, попечителями навчальних округів, зазначав: “проекты и ходатайства замирали в министерствах, не восходя на усмотрение законодательной власти”¹⁰. Найвідомішим серед планів архівної реформи у Росії став так званий “проект Самоквасова”, створений з урахуванням проектів 1873, 1892 рр. і детального вивчення західноєвропейського досвіду в цій сфері. Питання архівної реформи стало основним під час XI археологічного з’їзду (Київ, 1899). Спеціально обрана комісія на чолі з директором Археологічного інституту проф. М. М. Покровським після обговорення “свода оснований архивной реформы в России” визнала його таким, що відповідає потребам архівної справи того часу. Цей “свод” передбачав: а) концентрацію ділових паперів урядових установ до 1775 р. у центральних обласних державних архівах давніх актів; б) впровадження “магазинної системи” (аналогічної німецькій) архівів; в) створення центрального архівного управління, визначення кола його компетенції; г) перепрофілювання роботи вчених архівних комісій (існуючих і новостворюваних), зрушення в напрямі їх тіснішої співпраці з архівами; д) припинення знищення архівних матеріалів. За пропозицією В. С. Іконникова, з’їзд одностайно прийняв проект Д. Я. Самоквасова за основу. Допрацювати деталі доручалось установі, яка буде здійснювати архівну реформу. Схвалений представницькими вченими зібраннями проект базувався на ідеї централізації, концентрації архівних матеріалів, створенні системи архівної освіти. Схвалений з’їздом проект не зміг протистояти ідеї децентралізації (висунутій Санкт-Петербурзькою Академією наук, що опікувалася діяльністю архівних комісій – прихильників формально-логічного принципу організації архівних документів) і був визнаний Міністерством внутрішніх справ (1903) “бюрократичною централізацією”. Втім, він мав неабиякий вплив на подальший розвиток архівного будівництва як в Росії, так і в Україні. Модель архівної реформи в Росії співвідносилася з західними моделями (зокрема, Франції, Німеччини) й вимагала насамперед створення державної інституції для управління архівною справою, концентрації архівних матеріалів, заснування “архівної професури” при Московському та Київському університетах і вищих шкіл при обласних архівах. Ці завдання намагалися вирішувати українські архівісти, обтяжені подібними проблемами, особливо у часи воєнних лихоліть.

Впритул до ліквідації архівного “нестроения” на теренах України підійшов Бібліотечно-архівний відділ Міністерства народної освіти (далі – МНО) Центральної Ради на чолі з О. С. Грушевським. Його робота була орієнтована на проведення “широкой архивной реформы на Украине”¹¹. Два основні напрями архівної реформи в контексті “дальших перспек-

тив” загального культурного піднесення України визначив М. С. Грушевський: створення національного архіву та організація “спеціальних шкіл” для підготовки фахівців шляхом виокремлення їх з університетів¹². Проте Бібліотечно-архівний відділ не декларував свої наміри як суто реформаторські, хоч уже на початку діяльності до пріоритетних наукових і практичних проблем компетенції цієї інституції входили виявлення та інвентаризація архівних документів, встановлення державної власності на документи, здійснювалися спроби розбудови системи державних архівних установ, розроблення теоретичних засад архівознавства. До рішучих дій спонукало життя – у вирі революції гинули цінні історичні джерела. Відтак з метою концентрації й рятування архівних матеріалів планувалося створення Українського національного архіву та підтримка існуючих районних архівів (або заснування при необхідності нових, зокрема в м. Острозі); ставилися питання про наукове розроблення архівних документів, видання спеціального археографічного часопису, координацію наукових археографічних робіт, що проводилися архівними комісіями, створення зведеного реєстру архівних документів, зокрема зарубіжної україніки¹³. На першому етапі пріоритетним завданням визнавалися створення Національного архіву й розбудова мережі державних архівних установ задля зосередження в архівних установах національної документальної спадщини¹⁴. Нагального вирішення потребувало питання концентрації архівних документів. При цьому не ставилося завдання зібрати їх лише в столиці. Йшлося про створення культурних центрів (основними осередками яких мали стати архіви, музеї, бібліотеки) в регіонах. “Як Ви думаєте про з’єднання всіх архівних збірок Чернігівських в одному місці? Це було б корисно при поширенні праці над сими матеріялами, що треба конче зробити”, – консультувався з цього приводу О. С. Грушевський з В. Л. Модзалевським¹⁵. Питання про реконструкцію розпорошених архівних фондів (наприклад, Полтавського єпархіального архіву), зосередження їх в одному архівосховищі порушувалися на Полтавщині¹⁶. Обов’язковою умовою цивілізованої постановки архівної справи залишалося забезпечення архівних установ кваліфікованими фахівцями. При бібліографічній та археографічній комісіях, створюваних при відділі, мали, за задумом О. С. Грушевського, функціонувати гуртки для молоді. Така форма спеціальної архівної освіти, як архівні гуртки набула значного поширення в середині 1920-х років з ініціативи В. В. Дубровського, а згодом – за сприяння й під особистим контролем Д. І. Багалія. Водночас питання про заснування Національного (чи Українського Центрального) архіву обговорювалося в “широких колах громадянства, кому дорога українська наука та мистецтво”¹⁷. Газета “Боротьба” наприкінці березня 1918 р. пропонувала шлях створення такої державної архівної установи зусиллями громадськості: “Невже громадянству прийдеться самому взятись до праці і громадською копійкою зробити те, що Бібліотечно-Архівний відділ не зміг (чи не зумів) зробити державними засобами? Час не жде! Багато документів цього надзвичайно бурхливого моменту, який ми зараз переживаємо, пропаде для історії, бо нікому подбати про їх охорону”¹⁸. Та вже у квітні 1918 р. розпочала роботу “Комісія по виробленню проекта утворення Центрального архіву і порядку передачі в нього діл ка-

суємих і ліквідуємих губерніяльних і повітових інституцій Міністерства внутрішніх Справ” у складі О. І. Левицького (голова), Д. Д. Ганжулевича, П. А. Тесельського, О. І. Мердера, І. М. Каманіна, К. І. Гудзія¹⁹. Отже, закладались основи архівної реформи, розвинуті у діяльності Архівно-бібліотечного відділу вже під керівництвом В. Л. Модзалевського. З приходом до влади гетьмана П. П. Скоропадського повноваження Архівно-бібліотечного відділу стали реальнішими, а дії – більш цілеспрямованими. Головне завдання Архівно-бібліотечного відділу полягало в проведенні 1918 р. докорінної архівної реформи “загальнодержавного характеру” в Україні, що мала на меті “зберегти від дальшого псування і знищення ті скарби, які зараз розкидані по окремих архівах різних відомств і являються для них рідчю важною і непотрібною для біжучих справ”²⁰. При цьому домінантою діяльністю керівника відділу було визнання архівів поза політикою і безмежна відданість архівній справі. Першим кроком до реалізації ідей архівної реформи було виокремлення із МНО, перевантаженого “важної и чрезвычайно сложной текущей работой по организации и направлению деятельности разнаго вида школ”²¹, спеціального державного органу управління питаннями культурного будівництва, в тому числі й архівного. Головним управління справами мистецтв та національної культури, головноуправляючим справами якого став П. Я. Дорошенко, за задумом його фундаторів, також мало бути “аполитичным, внепартийным и в своей деятельности проникнутым лишь национальной идеей”²². Важливим для втілення в життя проекту архівної реформи було й те, що на чолі бібліотечної секції залишився працювати О. С. Грушевський, який розробляв теоретичні засади реформи з урахуванням української специфіки.

Обґрунтовуючи важливість проведення реформи, В. Л. Модзалевський зазначав: “Архиви зараз розруйновані в часи війни і анархії. Розруйновані не тільки панські – в часи аграрних розрух, але й державні, дякуючи евакуаціям, революції і недбалому відношенню урядовців до них. Сі архіви треба зібрати, звести, утворити місця, де б вони могли переховуватися, органи, які б за ними гляділи”²³. Наріжним каменем реформи (реалістично розрахованої на тривалий час) була централізація архівної справи, впровадження державної власності на архівні документи “всіх відомств, які не потрібні для біжучого діловодства”, концентрація архівних матеріалів, створення Національного архіву Української Держави для зберігання документів загальнодержавного характеру і значення, центральної Археографічної комісії та спеціалізованого вищого навчального закладу при ньому. Національному архіву мали підпорядковуватися губернські архіви (де зберігалися б документи губернських інституцій) і наукові архівні комісії на місцях (з правами державних інституцій і обов’язками “догляду за існуючими архівами різних відомств”). Ішлося про опікування урядових інституцій питаннями архівного будівництва. “Уряд центральний Український і влада краєва мають іти разом, утворюючи відповідні умови для розроблення історії. І цеглини в фундаменті будинків краєвих архівів будуть разом з тим цеглинами величезного храму української історичної науки”, – наголошував О. С. Грушевський²⁴. Автори реформи передбачливо усвідомлювали: “треба зробити так, щоби разом поліпшити стан наших

архівів, не руйнуючи того, що вже існує”²⁵. Впродовж літа 1918 р. було розроблено принаймні два варіанти проекту архівної реформи, покладені в основу остаточного проекту. План організації архівної справи передбачав створення такої системи архівних установ: 1) Головне архівне управління при МНО з двома відділами: архівно-адміністративним (для завідування господарською частиною архівів, кадровою службою) і архівно-науковим (“для керування науковою частиною архівних інституцій”: наукового аналізу їхньої діяльності, складання перспективних програм розвитку, розроблення інструкцій з розбирання та систематизації архівних матеріалів); 2) Український Національний архів (при ньому – археологічний інститут з архівним, археологічним, етнографічним відділами і археографічна комісія); 3) крайові центральні архіви з трьома відділами: а) офіційних справ і документів; б) рукописних книг різного змісту; в) неофіційного листування приватних осіб (у Києві, Харкові, Одесі – “для правобережної, лівобережної та південної України”); 4) губернські “сконцентровані” архіви, де мала проводитися експертиза наукової цінності архівних документів, описування, виокремлення для утилізації, з науковими архівними комісіями при них; 5) повітові “збірні” архіви з науковими архівними комісіями. Останні призначалися для зберігання документів місцевих адміністративних і судових установ упродовж 25-ти років із наступним передаванням до губернських сконцентрованих архівів. Згідно з розробленим ГУМНК проектом організації Національного архіву, він засновувався у Києві “для переховування документів державного значіння й виключної наукової вартості” шляхом об’єднання фондів Київського центрального архіву (котрий мав стати одним із відділів Національного архіву), Архіву Харківського історико-філологічного товариства (справи Малоросійської колегії), архівів ліквідованих інституцій та комплектування документами центральних установ УНР. “Український Архів повинен бути тією інституцією, де будуть скупчені всі архівні матеріали, як давнього часу, так і нашого, які мають загально-державний характер і торкають діяльності головних державних інституцій”²⁶, – зазначалось у проекті. Основу фондів Національного архіву мали скласти документи “за минулі століття” вищих державних (адміністративних, судових) установ України, що з цією метою виділялися з фондів усіх архівів. Розмістити проектовані “національні” установи – архів і бібліотеку – планувалося в будівлі “строений исправительно-арестантских отделений (по Бибиловскому бульвару) с находящимися при них мастерскими и жилым флигелем и с ассигнованием на ремонт этих зданий и первоначальное обзаведение инвентарем и др. расходы по организации архива 2 500 000 руб.”²⁷, хоч були інші думки щодо розташування центральної архівної установи. На початкові витрати планувалося просити у Ради Народних Міністрів 300 000 крб. у розпорядження Міжвідомчої комісії, створюваної при ГУМНК для розгляду плану архівної реформи. Проте формування складу Міжвідомчої комісії значно затяглося, хоч Архівно-бібліотечний відділ прагнув приступити “до реформи архівної справи на Україні... як мога найскоріше”²⁸. Створення в червні 1918 р. Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук (голова – В. І. Вернадський) актуалізувало проблему підпоряд-

кування Головного державного архіву. У зв'язку з цим було організовано "Комісію по розмежуванню справ між Міністерством Народної Освіти, Головним Управлінням Справ Мистецтв та Національної Культури і Академією Наук" у складі Д. І. Багалія, В. І. Вернадського, П. Я. Дорошенка, І. А. Красуського, М. М. Могилянського, В. Л. Модзалевського, А. Х. Середи та ін. На першому засіданні 27 липня 1918 р. комісія ухвалила залишити ГДА у "відомстві Головного Управління як автономну установу, додавши, що призначення Директора Архіву затверджується по рекомендації Академії Наук, і тільки в разі незатвердження двох кандидатів – третій призначається Верховною Радою"²⁹. Автономію Національного архіву як державної установи було збережено. Найбільшою проблемою провідників архівної реформи залишався брак коштів і фахівців. Аналізуючи діяльність відділу в другому півріччі 1918 р., О. С. Грушевський з прикрістю згадував про "уважність до потреб історичної науки (на словах)" з боку міністерства, очолюваного М. П. Василенком³⁰. У процесі реалізації реформи співробітниками відділу допрацьовувався проект створення Волинської архівної комісії у м. Острозі, вироблявся проект "Положення об Архиве Юго-Западного Фронта"³¹. Авторитет м. Острога як колишнього "найвидатнішого центру українського культурного відродження" дав підстави розробникам проекту архівної реформи апробувати на ньому ідею створення центрів зберігання документів місцевого значення. Постраждали від "війни й анархії" архіви Волині вбачалися їм такими, що "мають далеко більшу цінність, ніж архіви других місць"³². Та складений законопроект про утворення Волинської архівної комісії залишився не втіленим. Хід реформи систематично висвітлювала періодика. Зокрема, журнал "Наше минуле", що видавався у Києві впродовж 1918–1919 рр. П. І. Зайцевим, В. Л. Модзалевським, Г. І. Нарбутом, В. В. Міяковським³³, зафіксував інформацію про підготовку реформи, спроби фундації Національного архіву співробітниками ГУМНК (1918, № 2 та 3), а також про зусилля у цій царині Архівного відділу ВУКОПМІСу (1919, № 1–2).

У вересні 1918 р. ГУМНК звернулося до Міністерства освіти і мистецтв Української Держави з проханням про підтримку плану реформи і призначення свого представника до Міжвідомчої комісії. До складу комісії увійшли Д. І. Багалій, В. С. Іконников, І. М. Каманін, А. Ю. Кримський, О. І. Левицький, В. З. Завитневич³⁴, В. Л. Модзалевський. Та часу для діяльності комісії залишалось обмаль: Архівно-бібліотечному відділу не вдалося остаточно завершити розроблення архівної реформи в Україні. Заслугою відділу (В. Л. Модзалевського, зокрема) було поглиблення роботи попередників з питань архівної реформи, що передбачала розв'язання проблем централізації, концентрації архівних матеріалів у пристосованих архівосховищах як у центрі, так і на місцях, державну власність на архівні документи, створення умов для професійної освіти тощо, її перші практичні кроки, підтримані гетьманом Скоропадським. Однак доля інституції, визначальними принципами діяльності якої були аполітичність, позапартійність, зосередженість на завданні збереження архівних скарбів, під час "бурного хаотического періода истории"³⁵ не могла не залежати від зміни влади. Хоч для проведення реформи умови спершу склалися сприят-

ливі – Архівно-бібліотечний відділ мав проекти попередників, консультації зі Спілкою російських архівних діячів через брата Вадима Львовича, члена Ради Спілки РАД – Б. Л. Модзалевського, через відрядження до Петрограду співробітника Архівно-бібліотечного відділу Ю. Г. Оксмана), наукові сили (В. Л. Модзалевський, О. С. Грушевський, В. В. Міяковський, Ю. О. Іванов-Меженко, Ю. Г. Оксман), підтримка керівництва (М. П. Василенка, П. Я. Дорошенка), вирішення політичної ситуації не на користь Гетьманату унеможливило її.

Проект архівної реформи з незначними змінами В. Л. Модзалевський представив у січні 1919 р. уже уряду Директорії УНР. Документ включав положення попередніх проектів: а) розроблення архівного законодавства; б) встановлення державної власності на архівні документи; в) створення Національного архіву; г) заснування місцевих архівів та архівних комісій, надання статусу державних установ комісіям у Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Києві, Сімферополі. Новою була пропозиція “скласти комісію з архівознавців та представників всіх міністерств для докладного розроблення всіх питань, зв’язаних з архівною реформою на Україні”³⁶. Тим самим фактично ставилося питання про реанімацію Міжвідомчої комісії, яка не встигла за доби Гетьманату розгорнути свою діяльність. Ішлося також про інтенсивні заходи щодо забезпечення збереженості приватних архівних збірок, залишених у поміщицьких маєтках. Одночасно поданий на затвердження проект статуту Національного архіву репрезентував результат роботи в цьому напрямі державних органів управління архівною справою під керівництвом О. С. Грушевського і В. Л. Модзалевського. Документ регламентував роботу цієї центральної державної архівної установи, вказував на її підпорядкування ГУМНК Міністерства освіти й мистецтв УНР, встановлював посадові обов’язки директора, завідувачів відділів, інших службовців архіву, окреслював принципи використання архівної інформації, містив необхідні відомості про склад і зміст архівних фондів, штати архіву³⁷. При Національному архіві планувалося створити наукову бібліотеку й заснувати друковані органи. Постанови Ради Народних Міністрів УНР “Про асигнування 300 тис. карб. на видатки, зв’язані з організацією Українського Національного Архіву в м. Києві”, “Про передачу Київського Центрального Архіву давніх актових книг в відання Головного Управління Мистецтв та Національної Культури”, “Законопроект про заснування Українського Національного Архіву в м. Києві”, прийняті на початку лютого 1919 р., відкривали шлях до втілення основних положень реформи. Та реалізовані вони не були.

Вірний принципу аполітичності архівів, В. Л. Модзалевський продовжив свою працю щодо реформування архівної справи і в радянській установі, обійнявши посаду завідувача Архівної секції ВУКОПМІСу після переїзду уряду з Харкова до Києва наприкінці березня 1919 р. Новим визначальним її принципом стала організація єдиного архівного фонду, створюваного із переданих у розпорядження Архівної секції архівів відомств. Робота секції зосереджувалася на розробленні низки проектів законодавчих положень, необхідних для проведення архівної реформи: “Проекту положення про Всеукраїнський Головний Архів”, “Проекту штатів Всеу-

країнського Головного Архіву”, “Положення про заснування Губернських Архівів”, інструкцій про впорядкування й описування архівних документів, про використання архівної інформації. Багато в чому план цієї реформи співпадав із попередніми напрацюваннями О. С. Грушевського і В. Л. Модзалевського. Привертає увагу відсутність жодного натяку на зв'язок цього проекту архівної реформи з розробками урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Зрозуміло, радянські органи управління архівною справою мали керуватися в своїй діяльності “ленінським декретом” “Про реорганізацію і централізацію архівної справи”, що ліквідував принцип відомчого зберігання документів, узаконував централізацію архівної справи, встановлював поняття єдиного Державного архівного фонду. Відтак у новому проекті йшлося про організацію “єдиного архівного фонду”, створення підпорядкованого НКО УСРР Архівного управління – вищої державної інституції для керівництва архівною справою й губернських архівних управлінь на місцях, заснування центрального Всеукраїнського головного архіву. Додатково за російськими аналогами Архівне управління розробило проект закону про “єдиний архівний фонд”. При цьому зберігалася суттєва відмінність – відсутність у термінологічній ідіомі слова “державний”. На підставі аналізу проекту реформи можна припустити, що йшлося про сукупну документальну спадщину (її державну й недержавну частини). Прийнятий 3 квітня 1919 р. Декрет РНК УСРР “Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти” встановлював загальнонародну державну власність на архівні документи і забороняв будь-яке їх нищення без дозволу НКО УСРР в особі Архівної секції ВУКОПМІСу. В доповідній записці щодо організації Всеукраїнського головного архіву наголошувалося, що реформа “начата в полном соответствии с теми планами и проектами, которые были разработаны в Петербурге в Комиссии под рук[оводством] т. Рязанова и ознакомление с которыми было достигнуто командировкой в Петербург в июне месяце сотрудника архивного Управления”³⁸. Як відомо, ця комісія схилилася до ідеї децентралізації архівної справи і збереження історично складених фондів. Її було покладено в основу одного з останніх варіантів проекту архівної реформи, який передбачав створення державних архівів “в крупнейших городах, имеющих значение центра республики или ее областей” – Харкові, Одесі, Києві. Однак творче опрацювання досвіду петербурзьких колег не потягло за собою кардинальних змін розробленої в загальних рисах моделі організації архівної справи в Україні. За прикладом росіян В. Л. Модзалевський пропонував створити Всеукраїнський архівний фонд і губернські архівні фонди. Водночас зберігалася задеклароване в попередніх проектах завдання, продиктоване “ходом історичних подій”: заснування Всеукраїнського головного архіву як основного архівосховища частини державного архівного фонду, яка має загальноукраїнський характер. Відповідно, на місцях – губернських архівів, у великих повітових містах – повітових загальних архівів. При цьому посади директора Всеукраїнського архівного фонду, начальника Головного архівного управління, завідувача Всеукраїнського головного архіву, голови головної Архівної ради мала обіймати одна особа – висококваліфікований фахівець, автор друкованих праць з

архівознавства. Вище керівництво архівною справою залишалося за НКО УСРР. Фонди Центрального Всеукраїнського головного архіву розподілялися по шести відділах: 1) архів державних установ (урядові архіви Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Всеукраїнської ради робітничих та селянських документів, РНК УСРР та ін.); 2) архів Правобережжя (фонди Київського центрального архіву давніх актів); 3) архів Лівобережжя (фонди Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, Військового генерального суду та інших установ гетьманщини 1648–1782 рр.); 4) Київський обласний архів (фонди загального характеру Київського, Подільського, Волинського генерал-губернаторств); 5) церковний архів (архіви церковних установ, діяльність яких поширювалася на всю Україну чи значну її частину); 6) військовий архів (документи загальнодержавних і обласних військових установ). Окрім вказаних відділів, як структурний підрозділ архіву створювалася описова секція. У губернських і повітових загальних архівах так само передбачалося створення описової секції і шести відділів: відомства освіти та “ісповідань” (консисторські, церковні, монастирські фонди), давні акти місцевого значення; судового відомства; внутрішніх справ і самоуправління; фінансово-економічний і транспортний; повітовий; військово-морський.

Для забезпечення архівів фахівцями необхідної кваліфікації передбачалося створення Головного і обласних архівних інститутів з палеографічним відділом. Особи, які прослухали курс інституту, отримували б звання архіваріуса; з додатковим палеографічним відділом – архівіста; лише палеографічного відділу – копіювальника давніх актів. Ішлося й про екстернат: можливість отримання тих самих звань без навчання, шляхом складання іспитів. Створення архівних інститутів, курсів, як і влаштування виставок, читань, лекцій з метою популяризації, покладалося на інструкційні секції. До їхньої компетенції входило також розроблення правил, інструкцій, положень тощо.

Підготовлений у червні–липні 1919 р. законопроект про заснування Українського головного архіву уточнював його назву, склад фондів, передбачав територіальне розміщення у Києві, оскільки “тут знаходиться найбільша кількість архівів, порівнюючи з іншими містами України”³⁹. Завданнями архіву визначалися: а) упорядкування та забезпечення збереженості документів загальноукраїнського характеру й “виключної історичної або наукової вартості”; б) організація користування архівною інформацією; в) створення зведеного реєстру державної архівної спадщини⁴⁰. Основу документального комплексу архіву склали 9 фондів (адміністративних установ, судових установ, селянських установ, фінансово-економічний, просвітніх установ і закладів, релігійних установ військових, історико-революційний, земського та міського самоврядування). Планувалося також підпорядкування цій архівній установі Архіву давніх актів та Центрального військового архіву. З метою розвитку науково-дослідної діяльності архіву передбачалися його права на скликання “з’їздів з архівознавства”, створення спеціального фонду, видання друкованої продукції, замовлення закордонних видань без виплати мита⁴¹. Серед основних завдань у цьому контексті було створення “легко приступної кожному”

бібліотеки з архівознавства. Для вирішення організаційних, наукових, видавничих та інших питань роботи архіву засновувався дорадчий орган – Архівна рада в складі голови-директора Всеукраїнського архівного фонду, завідувачів секцій Всеукраїнського головного архіву і Головного архівного управління, директорів губернських архівних фондів, представників УАН, вищих навчальних закладів “по кафедрі історії”, українських науково-історичних товариств і культурно-просвітницьких організацій⁴². Питання про заснування головного архіву вирішувалося одночасно із питанням про реорганізацію ВУКОПМИСу в липні–серпні 1919 р. Підготовлений в ці місяці проект декрету РНК УСРР передбачав створення чітко структурованої системи архівних установ з ієрархічним підпорядкуванням і обґрунтовано визначеними функціями. Питання архівної справи залишалися в компетенції НКО УСРР. Функції державного органу управління архівною справою покладалися на Головне архівне управління, а “центрального архівосховища” – на Всеукраїнський головний архів з приєднанням до нього КЦАДА⁴³. На місцях декларувалося створення загальних губернських і повітових архівів.

Саме виокремлене з Архівного відділу ВУКОПМИСу Головне архівне управління при НКО УСРР (його “особлива частина”) здійснило останню спробу втілити проект архівної реформи В. Л. Модзалевського. “З утворенням Головарху, – наголошував О. Г. Мітюков, – склалися передумови для поліпшення загального стану архівної справи на Україні”⁴⁴. Заслугу цієї управлінської установи він справедливо вбачав у розбудові мережі архівних установ, усуненні децентралізації архівної справи, що полягала в певному дублюванні функцій Архівної секції ВУКОПМИСу, ОВАК, Істпарту, продовженні роботи зі створення державного архівного фонду. Постанова Малої Президії РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. “Про охорону архівів” покладала керівництво створюваним Єдиним державним архівним фондом на Головарх і його місцеві органи, вперше окреслювала в загальних рисах склад ЄДАФ. До нього передбачалося включити архівні документи всіх ліквідованих установ, завершені діловодством справи державних і громадських установ та організацій, документи державного походження, що опинились у приватних власників, а також зареєструвати приватні зібрання. Питання продажу, передавання, переміщення чи утилізації архівних матеріалів установи мали узгоджувати з Головархом, який з жовтня 1922 р. підпорядковувався Головпрофосвіті. “Кодекс законів про народну освіту УСРР”, прийнятий ВУЦВК 22 листопада 1922 р.⁴⁵, визначав обов’язки Головарху та його місцевих органів – губархів, відносив до Державного архівного фонду (без означення “єдиний”) документи, які перебувають у державних архівних установах і “не сконцентровані в них”. Прийнята 2 грудня 1922 р. постанова ВУЦВК “Про доповнення Карного Кодексу статтею 102 про відповідальність за порушення правил про охорону архівів” встановлювала кримінальну відповідальність за самочинне використання і нищення архівів, передбачала покарання за уникнення від обов’язкової реєстрації архівів установами, організаціями, приватними особами. Радянська архівна реформа початку 1920-х років, зв’язок якої з напрацюваннями попередників у вітчизняній історіографії заперечувався,

спиралася на проголошені “ленінським” декретом принципи централізації архівної справи, встановлення загальнонародної власності на архівні документи, створення єдиного Державного архівного фонду. Відмінності її основних положень із першими проектами архівної реформи полягала в чіткому формулюванні думки про організацію ДАФ, відсутності ідеї Національного архіву, археографічних та архівних комісій (хоч згодом практика довела важливість подібних інституцій). Значною прогалиною в концепції архівної реформи порівняно з попередніми проектами було те, що вона не передбачала заснування окремого спеціального навчального закладу для підготовки архівістів. Окрім того, підпорядкування Головарху НКО УСРР значно звужувало його компетенцію. За поданням Колегії Головарху на початку 1923 р. ВУЦВК затвердив “Положення про Центральне архівне управління УСРР”, згідно з яким для загального керівництва архівною справою і організації архівної частини поточного діловодства Головарх при НКО УСРР “організовувався” в Українське центральне архівне управління при ВУЦВК. До середини 1920-х років Укрцентрархів, продовжуючи створення державного архівного фонду і концентрацію архівних документів, остаточно завершив централізацію архівної справи та організацію мережі державних архівів. При цьому незмінними залишалися основні принципи організації архівної справи: обов’язкове передавання документів установами, організаціями, підприємствами на державне зберігання; надання права визначення наукової цінності документів державному органу управління архівною справою, без дозволу якого радянські установи, підприємства і організації не мали права знищувати документи; визнання необхідності експертизи цінності документів та ін.

* * *

Аналіз проектів архівної реформи 1917–1920 рр. свідчить, що до розроблення концепції архівної реформи в Україні, що стала основним теоретичним здобутком державних органів управління архівною справою, інтелектуальних зусиль доклали О. С. та М. С. Грушевські, І. М. Каманін, В. Л. Модзалевський. Найпослідовнішим прихильником ідеї цивілізованого поступу архівної справи в Україні залишався В. Л. Модзалевський. Він сприяв її втіленню на всіх керівних посадах, які обіймав у державних архівних установах. Головна ціль архівної реформи полягала в створенні оптимальної моделі організації архівної справи задля порятунку, забезпечення збереженості, залучення до наукового обігу національної архівної спадщини. Нагальну необхідність її впровадження диктував катастрофічний стан архівної справи і архівів в умовах Української революції.

Докорінна загальна реформа мала комплексний характер і передбачала “зберегти від дальшого псування і знищення архівні скарби” як окремих відомств, так і приватних власників. Завданнями реформи було проголошення державної власності на архівні документи, централізація архівної справи, концентрація архівних документів загальнодержавного значення у Національному архіві, створення чітко структурованої мережі архівних установ з ієрархічними зв’язками, наукове розроблення засад використання архівної інформації. Забезпеченню державних архівів кваліфікованими

фахівцями мала сприяти передбачена реформою організація системи підготовки кадрів шляхом створення центральних і регіональних архівних інститутів.

Для розроблення моделі архівної реформи в Україні детально вивчався досвід країн Західної Європи і Росії. Українські архівознавці спиралися на універсальні принципи: державна власність на документи, централізація архівної справи, організація архівної освіти. Водночас враховувалася специфіка функціонування архівів на теренах України. Західноєвропейська модель (зокрема, французька і німецька) архівної реформи через посередництво російської моделі значно вплинула на розроблення планів реорганізації архівної справи в Україні в 1917–1922 роках.

Теоретичні основи архівної реформи заклав Бібліотечно-архівний відділ департаменту мистецтв УЦР на чолі з О. С. Грушевським (перший варіант проекту). Архівно-бібліотечний відділ ГУМНК за доби Гетьманату і перших місяців влади Директорії УНР продовжив під керівництвом В. Л. Модзалевського роботу над другим варіантом проекту реформи. З переходом В. Л. Модзалевського до ВУКОПМІСу Архівна секція, маючи значний досвід підготовки проекту реформи, чіткі цілі та завдання й творчо використовуючи напрацювання російських архівістів, з урахуванням української специфіки розробила третій варіант проекту. Спільними рисами трьох проектів реформи була централізація архівної справи, створення державного органу управління архівною справою, заснування головного державного архівосховища (в 1-му і 2-му проектах – Національного архіву, в 3-му – Всеукраїнського головного архіву) і державних архівосховищ на місцях, підтримка і створення археографічних комісій в центрі й на місцях, організація підготовки кадрів. Другий проект декларував закріплення державної власності на архівні документи і створення навчального закладу для підготовки архівістів. Відмінною рисою третього проекту була ідея єдиного державного архівного фонду (із секційним поділом) і заснування навчальних закладів для підготовки архівістів у столиці та університетських містах. Усі варіанти проектів архівної реформи, попри незначні відмінності, були орієнтовні на цивілізоване впорядкування державою архівної справи, її централізацію, забезпечення збереженості національної архівної спадщини та наукове використання архівної інформації в інтересах народу.

Основні положення не втілених у життя проектів реформи, всупереч негативній оцінці їхнього значення на початку 1930-х років, в силу своєї універсальності мали вплив на подальший розвиток архівної справи в Україні. Було створено центральний і місцеві органи управління архівною справою, засновано в Києві Всеукраїнський головний архів (на його базі в 1922 р. утворено Центральний історичний архів), підпорядковано Укрцентрархіву Київський центральний архів давніх актів. Робилися спроби організації систематичної архівної освіти. Проблеми та шляхи реформи архівної справи в Україні і донині не втрачають своєї актуальності.

¹ *Автократов В. Н.* Из истории централизации архивного дела в России (1917–1918 гг. // Отечественные архивы. – 1993. – № 3. – С. 10.

- ² Там само. – С. 186.
- ³ Там само. – С. 200.
- ⁴ *Самоковасов Д. Я.* Архивное дело в России. – М., Тов. типогр. А. И. Мамонова, 1902. – С. 4.
- ⁵ *Макаров А. Н.* Проект архивной реформы барона Г. А. Розенкампа (1820 г.) // Исторический архив. – 1919. – Кн. 1. – С. 103.
- ⁶ Там само. – С. 139.
- ⁷ Там само. – С. 140.
- ⁸ *Хорходина Т.* История отечества и архивы (1917–1980-е гг.); – М.: Росийск. гос. гуманит. ун-т, 1994. – С. 7.
- ⁹ *Самоковасов Д. Я.* Архивное дело в России. – Кн. 1. Современное архивное нестроение. – М., 1902. – С. 98.
- ¹⁰ Там само. – С. 102.
- ¹¹ ІР НБУВ, ф. ХХІХ, спр. 1923, арк. 1.
- ¹² *Грушевський М. С.* На порозі нової України // Великий українець; Мат. з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 163.
- ¹³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 7.
- ¹⁴ План діяльності Архівно-бібліотечного відділу Секретарства освіти, складений О. С. Грушевським // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 39.
- ¹⁵ Лист О. Грушевського до В. Модзалевського з подякою за відомості про стан архівної справи на Чернігівщині // Пам'ятки. – К., 1998. – № 1. – С. 43.
- ¹⁶ Лист Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Секретарства справ освітніх до місцевих пам'яткоохоронних установ Полтавщини про долю Полтавського єпархіального архіву // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 43.
- ¹⁷ Стаття Ю. Гордіїва про повернення з Росії в Україну національних пам'яток минувшини та заснування в Києві Центрального архіву й бібліотеки для їх зберігання // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 47.
- ¹⁸ Там само. – С. 47.
- ¹⁹ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1052, арк. 40–41.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 4, спр. 2, арк. 4–4 зв.
- ²¹ Там само, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ²² Там само, арк. 2 зв.
- ²³ ІР НБУВ, ф. 12, спр. 674, арк. 1.
- ²⁴ Грушевський О. Наші наукові потреби // Відродження. – 1918. – 22 трав.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 74, арк. 4.
- ²⁶ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 82.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 74, арк. 4.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 1–1 зв.
- ³⁰ *Грушевський О.* Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. I. – С. 82.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 57.
- ³² Законопроект ГУМНК Української Держави про створення Волинської архівної комісії у м. Острозі // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 71–72.
- ³³ *Ковальчук Г. І.* Питання архівної справи на сторінках журналу “Наше минуле” // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.); Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 3946.
- ³⁴ В. З. Завитневича – представника Міністерства ісповідань – було призначено 8 жовтня, О. І. Левицького – представника Міністерства освіти і мистецтв – лише 30 жовтня 1918 р.

³⁵ Лист Модзалевського... – С. 140.

³⁶ *Матяш І. Б.* Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.); Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 21.

³⁷ Статут Українського національного архіву // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 67–70.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 6832, арк. 2.

³⁹ Законопроект і пояснювальна записка Архівного управління про заснування Українського головного архіву в Києві // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 102.

⁴⁰ Проект статуту Українського головного архіву, розроблений архівним управлінням // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 103.

⁴¹ Там само. – С. 104.

⁴² Проекти законодавчих актів Раднаркому УСРР з організації архівної справи в Україні // Пам'ятки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 118.

⁴³ Там само. – С. 115–116.

⁴⁴ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 40.

⁴⁵ Зб. законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – 1922. – № 49. – Ст. 729 (пп. 37, 38, 58, 633–637).

Matiash I.

Archival Reform Projects:

Main Provisions and Attempts of Implementation

The article analyses the archival reform projects developed in Russia and Ukraine. It contains a review of major principles of the archival affairs reform defined by D. Samokvasov, H. Rozenkampf, M. Kalachov, O. Hrushevskiyi, V. Modzalevskiyi. The archival reform projects have proved to be the main theoretical outcomes of the first archival authorities in Ukraine.

Тетяна КЛИМЕНКО

СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ АРХІВНИХ УСТАНОВ НА ЧЕРКАЩИНІ У 1919–1937 рр.

Розвиток архівної справи на Черкащині тісно пов'язаний з історією регіону й великою мірою зумовлений суспільно-політичними подіями, що відбувалися на теренах України. Прийнятий 1 червня 1918 р. урядом радянської Росії декрет “Про реорганізацію і централізацію архівної справи” поклав початок реформуванню архівістики в Україні. Розроблені в концепціях архівної реформи О. Грушевського, І. Каманіна та В. Модзалевського¹ питання централізації архівної справи та формування мережі архівних установ, концентрації та зберігання архівів уперше офіційно визнавалися завданнями державного і культурного розвитку УСРР. Значення цивілізованого поступу архівної справи посилювалося занедбаним станом архівів у той період. Під час громадянської війни було втрачено значну кількість важливих документів², значну їх частину було вивезено за кордон, частину – розпорошено. Відтак основне завдання архівістики за доби Української революції полягало в урятуванні архівів від загибелі та встановленні державної опіки над архівною спадщиною³.

У січні 1919 р. при НКО УСРР у Харкові було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС). У його структурі вже в лютому розпочала діяльність архівно-бібліотечна секція⁴. Юридичною підставою для її роботи у справі охорони й збереження архівних документів став декрет РНК УСРР від 3 квітня 1919 р. “Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти”. Жодне відомство або установа, зберігаючи за собою можливість користування архівом, не мали права знищувати документи без дозволу НКО УСРР⁵. Головне завдання архівно-бібліотечної секції ВУКОПМИСу в перші місяці її діяльності полягало у виявленні, реєстрації та охороні архівів. Водночас проводилось упорядкування прийнятих на державне зберігання архівних документів, яке передбачало насамперед складання реєстраційних описів окремих фондів. Для методичного забезпечення робіт з упорядкування архівних документів було розроблено спеціальні інструкції (про порядок розбирання, впорядкування документів, складання описів, надання копій документів, використання архівної інформації фізичними особами).

Збирання архівних документів у Черкаському повіті розпочалося навесні 1919 р., одразу після відновлення в Черкасах радянської влади (вперше її було встановлено в січні 1918 р.). У березні 1919 р. Черкаський повітовий комісаріат народної освіти видав постанову № 1 про контроль за діяльністю архівів, бібліотек, театрів та кінематографом з боку НКО, в якій, зокрема, наголошувалося: “Всі приватні, громадські і урядові архіви знаходяться під безпосереднім контролем комісаріату”, без його дозволу “купівля, передача, продаж означених предметів суворо забороняються”⁶.

На початку 1919 р. комісар народної освіти Черкаського повіту порушив питання про організацію в місті Народного центру для зберігання архівних документів, пам'яток історії і культури та бібліотечних фондів⁷. У березні 1919 р. при позашкільному підвідділі Черкаського повітового відділу народної освіти було створено бібліотечно-музейно-архівну секцію. З 1 квітня очолювати секцію “в якості інструктора” запросили Ф. А. Чернушевича⁸. Вирішенню питання виявлення й концентрації архівних документів сприяло заснування у квітні 1919 р. Черкаським повітовим відділом народної освіти Народного будинку культури, до складу якого ввійшли Народний музей ім. Т. Г. Шевченка, створений на базі музею товариства “Просвіта”, Центральний народний архів і Центральна народна бібліотека. Одночасно було складено проект кошторису видатків на його утримання⁹. Розташовувався Будинок культури в приміщенні колишнього Духовного училища по вул. Парадній (нині – Хрещатик), 21. Перший поверх займала бібліотека, другий – музей, а флігель, в якому раніше мешкали фельдшер і вчитель училища, було реквізовано для архіву¹⁰. Постановою колегії Черкаського повітового відділу народної освіти від 15 квітня 1919 р. “у зв’язку із назрівшим питанням про концентрацію архівів ліквідованих установ м. Черкас і повіту” тимчасово на посаду завідувача архіву було призначено Леонтія Івановича Щербину¹¹, який “повинен був прийняти від Колегії міського господарства архів колишньої Міської Управи та стелажі-полки”¹².

Уже у травні 1919 р. Комісаріату народної освіти Черкаського повіту було передано архіви ліквідованих повітових установ та їхнє обладнання для створення Центрального народного архіву Черкащини. Згідно з розпорядженням Комісаріату народної освіти Черкаського повіту від 7 травня 1919 р. комісія з ліквідації колишньої земської управи зобов’язувалася передати Комісаріату архіви колишнього Управління у справах земського господарства, земської управи, інспекції народних училищ, поліції до “Центрального Народного архіву Черкащини”¹³. Першими до архіву надійшли документи Черкаської міської управи за 1800–1910 рр., інспекції народних училищ 3-го району Київської губернії за 1900–1917 рр., повітового комісаріату Тимчасового уряду за 1917–1918 рр., повітового старости за 1918 р. та інших ліквідованих фінансових, земських, поліцейських, судових установ¹⁴.

Передбачалося прийняти справи ліквідованих волосних, судових, фінансових, земських та інших установ і переглянути їх особливою колегією повітового відділу народної освіти з метою визначення історичної та соціально-економічної цінності для подальшого зберігання. У травні 1919 р. на вимогу Черкаського повітового відділу народної освіти комісія з ліквідації колишньої земської управи передала до архіву документи Управління у справах земського господарства, земської управи, Черкаської повітової інспекції народних училищ¹⁵.

Концентрації архівів у державних архівосховищах сприяла місцева інтелігенція. Так, місцевий історик, згодом – завідувач народного музею Дмитро Панасович Бочковський ще у 1918 р. урятував від знищення і зосередив у своєму приватному архіві документи 35-го Орловського і 36-

го Брянського полків, які свого часу дислокувались у Черкасах, а пізніше були розформовані, а також документи полкових церков, монастирів, приватних осіб. Спочатку врятовані істориком документи зберігалися в Народному музеї, а згодом були передані до архіву.

Архівістам доводилося працювати в складних умовах громадянської війни. 16–20 травня 1919 р., під час бомбардування Черкас “григорівцями”, значного пошкодження зазнало приміщення Народного будинку культури, однак флігель, де розташовувався архів, уцілів¹⁶. У липні 1919 р. було складено кошторис на його ремонт¹⁷.

У липні 1919 р. Черкаський повітовий відділ народної освіти звернувся до відділу внутрішніх справ з вимогою передавання “архівних справ ліквідованих уже установ колишніх Черкаського комісаріату і Черкаського Старостату за 1917–1918 рр. на збереження в Центральний Народний архів”¹⁸. У телеграмі Наркомату внутрішніх справ УСРР, надісланій Уманському повітвиконкому 30 липня 1919 р., зазначалося, що в доповідях інструкторів і ревізорів, приватних повідомленнях з місць ішлося про те, що більшість повітових Рад, ліквідуючи старі урядові установи і органи самоврядування, поліцейські управління, міські думи, земські й міщанські управи, не звертають уваги на нищення цінних документів, “різноманітних паперів і справ, відомчих журналів, планів, картограм, цілих архівів”. Народний комісаріат доводив до відома всіх губернських і повітових виконкомів, що всі документи урядових установ і органів колишнього громадського самоврядування, як такі, “що мають цінність не тільки для історії, а й полегшують в тому чи іншому відношенні створення нових радянських установ, ні в якому разі не належать до знищення і повинні зберігатися в недоторканості або направлятися в більш безпечні місця і архівосховища”¹⁹. Нищилися документи й у зв’язку з тим, що установи, “маючи потребу в чистому папері для канцелярій, взялися вибирати його з архівів”.

Архівну секцію ВУКОПМИСу у липні 1919 р., згідно з рішенням НКО УСРР, було реорганізовано в Головне управління архівною справою й підпорядковано Позашкільному відділу НКО УСРР. Однак умови громадянської війни не сприяли розвитку архівної справи. Лише у вересні 1920 р. при НКО відновив роботу ВУКОПМИС, у складі якого було створено Архівний відділ. Згідно зі статутом ВУКОПМИСу, одним із головних його завдань було “завідування усіма архівами УСРР і вживання заходів для наукового і освітнього їх використання”²⁰.

На Черкащині при повітових відділах освіти утворювалися повітові комітети охорони пам’яток мистецтва та старовини – повітКОПМИСи, які, у свою чергу, за сприятливих умов, організовували КОПМИСи: волосні, містечкові, сільські. Всі КОПМИСи підпорядковувалися повітКОПМИСам, останні – губКОПМИСу. Всі вони опікувалися питаннями охорони, реєстрації, популяризації пам’яток історії, мистецтва та старовини. До їх складу входили “по можливості найбільш підготовлені до діла охорони пам’яток мистецтва і старовини бібліотечні та архівні діячі”²¹. З 1921 р. головою Черкаського повітКОПМИСу, а згодом – Черкаського окрКОПМИСу було призначено О. М. Олександрова²².

Із реорганізацією ВУКОПМИСу у вересні 1921 р. в Головне управління архівними справами (Головарх) на Черкащині було створено повітові архівні комісії (секції), першою з яких стала постійна архівна комісія Золотоніського повіту, організована в травні 1921 р. на засіданні президії Золотоніського повітвиконкому з метою здійснення обліку та забезпечення збереженості архівних документів. До складу комісії ввійшли представники повітвиконкому, відділу народної освіти та робітничої інспекції. Комісія разом із повітвиконкомом видала наказ про облік та зберігання архівних документів²³.

Згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. “Про зміни до постанови про місцевий бюджет” видатки на утримання архівів були віднесені до місцевих бюджетів, що значно погіршило їх фінансове становище. Загальний стан архівної справи, особливо на місцях, залишався незадовільним. Насамперед не було завершено організацію мережі архівних установ. Їх робота проводилася без плану, майже зовсім не контролювалася центром через відсутність постійних зв’язків з регіонами. Інструкції і вказівки, які надсилав на місця Архівний відділ ВУКОПМИСу, згодом – Головарх, не завжди потрапляли за призначенням.

Формування системи архівних установ в УСРР та мережі місцевих архівних установ тісно пов’язувалось із загальною адміністративно-територіальною реформою. Внаслідок утворення округів сталися значні зміни в організації архівної справи на Черкащині. В 1923 р. було створено окружні комітети охорони пам’яток мистецтва, старовини і природи (ОКРКОПМИСи), які функціонували до січня 1925 р., і Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) при Всеукраїнській академії наук, уповноваженим яких у Черкаському окрузі був призначений О. М. Олександров. Одночасно у 1925–1927 рр. він обіймав посаду вченого архівіста Черкаського окружного архіву, а згодом – архівного управління²⁴. Разом із основними завданнями – обстеженням стану пам’яток старовини, мистецтва і природи, будинків, палаців, церков, синагог, могил, городищ і фортець, взяття їх на облік і під охорону ВУАК, комітет проводив значну роботу з комплектування місцевих музеїв цінними експонатами та документами, що згодом передавалися до створюваних архівів²⁵. Особливу цінність мали архіви Бобринського, Бутурліна, Воронцова, Давидова, Дудченка, Енгельгардта, Лопухіних, Потоцького, Балашева, Радзивілла та ін.

Із переходом на триступеневу систему управління й створенням на місцях окружних архівних управлінь президія Черкаського окрвиконкому 23 червня 1924 р. ухвалила постанову про організацію окружного архіву при секретаріаті окрвиконкому “з нового бюджетного року”. Секретаріатові окрвиконкому було доручено “винайти помешкання для архіву й представити на затвердження Президії кандидата на посаду завідуючого архівом”²⁶. 10 травня 1926 р. на пленарному засіданні окрвиконкому завідувачем Черкаського окружного архіву було призначено Ю. О. Узембло²⁷. Окрім посади завідувача, штатний розпис архіву передбачав посади інспектора, яку обіймав А. Ю. Єфимов, і вченого архівіста, обов’язки якого було покладено на О. М. Олександрова. Завдяки їх невичерпній енергії в архіві було сконцентровано не тільки архівні документи, а й цінні друко-

вані матеріали – листівки, відозви, оголошення, накази. Аналогічні архіви було створено в Умані, Корсуні та Золотоноші²⁸ (1925 р. реорганізовані в окружні архівні управління).

Київський Губарх ще з початку 1924 р., дбаючи про поширення свого впливу на периферію, звернувся до окружних виконавчих комітетів з проханням повідомити його про стан архівів на місцях, а також порекомендувати осіб, що згодні б виконувати обов'язки уповноважених Губарху. Уманський і Шевченківський округи відгукнулися на заклик Губарху і згодні запровадити посади уповноважених. Окружний апарат Губарху в згаданих округах почав організовуватися в квітні 1924 р.

Перший Окрарх було утворено в Умані в складі трьох осіб. Він виконував функції як власне адміністративного апарату, так і окружного архіву. 24 квітня 1924 р. на посаду завідувача Окрарху було призначено Безвенглинського, а з 28 квітня архів розпочав роботу з обстеження архівів установ та “zosередження” їх документів в Окрархиві. Уповноваженим Губарху по Уманщині П. Курінним та завідувачем Окрарху було складено перший план роботи на період з 1 травня по 1 жовтня 1926 р., затверджений Окрнар-освітою²⁹.

Успішному розгортанню діяльності Окрарху сприяв певний досвід такої роботи у місцевих архівістів. Як свідчать документи, в Умані архівна робота розпочалася ще з 1920 р. Тоді місцевий соціально-історичний музей почав збирати фонди дореволюційних установ, завдяки чому було врятовано від загибелі фонди земської управи, духовної школи та деякі “родинні архіви”. Ці документи було передано до архіву зі створенням в Умані Окрарху та виділенням приміщення під архівосховище. Попри обмежене фінансування, Уманський Окрарх розпочав енергійну роботу з реєстрації та концентрації архівних фондів. У листопаді 1925 р. Уманський окрвиконком ухвалив постанову “Про охорону архівних матеріалів”³⁰, яка визначила завдання щодо приймання документів на державне зберігання, а також накреслила першочергові організаційно-методичні заходи.

Активним був початок архівної діяльності і в Шевченківський окрузі, що зумовлювалося прийняттям окрвиконкомом постанови “Про обов'язкову реєстрацію архівів” та надсиланням реєстраційних анкет установам. В окружному архівосховищі в Корсуні було зібрано 40 архівних фондів та “останки книгозбірні Лопухіної”³¹.

Згідно з розподілом місцевих архівних установ ЦАУ УСРР на три групи Уманське окружне архівне управління належало до другої групи і в його штаті передбачалися чотири працівники, Черкаський і Корсунський окружні архівні управління – до третьої групи з штатом по два працівники в кожному. Основними завданнями архівних управлінь було здійснення реєстрації документів та комплектування ними архівів. У Корсунському Окрархиві в 1924 р. налічувалося 40 архівних фондів установ, а в Черкаському, крім архівних документів, зберігалися друковані видання.

Питання про роботу окружних архівних управлінь, про стан охорони архівів в установах часто розглядалися на засіданнях президії окрвиконкомів і райвиконкомів. До цієї важливої справи залучалися наукова громадськість, працівники культурно-освітніх установ, що давало позитивні

результати у справі збереження архівних документів та їхньої популяризації. Так, обговорення на засіданні президії Черкаського окрвиконкому від 13 квітня 1926 р. роботи окружного архівного управління значно вплинуло на зміну ставлення до питань архівної справи з боку керівництва округу, райвиконкомів, державних і громадських установ. Було ухвалено рішення про “скупчення та впорядкування архівних матеріалів”, рекомендовано всім установам і райвиконкомам уважніше ставитися до питання охорони архівних документів і виконання вимог Окрарху³².

В організації архівної справи певну роль відіграли архівні кореспонденти. Створення інституту архівних кореспондентів було досить ефективною формою громадського сприяння архівній справі в другій половині 1920-х років³³. Згідно з рішеннями I з'їзду архівних працівників (8–13 травня 1926 р., Харків) та відповідно до “Інструкції архівним кореспондентам” (1927 р.) при кожному окружному архівному управлінні на засадах добровільності й безоплатності роботи було створено мережу архкорів. Їх головне завдання полягало в інформуванні архівних установ про стан архівів на місцях, популяризації науково-історичного та практичного значення архівів. До цієї роботи були задіяні вчителі сільських шкіл, бібліотекарі, “музейні, красзнавчі та інші культробітники, студенти вищих шкіл, робкори, сількори, а також всі інші робітники, що цікавляться архівною справою, або науково-дослідною роботою над архівними матеріалами”³⁴. Найважливіші публікації архкорів вміщувалися в журналах “Архівна справа”, “Радянський архів” й оплачувалися відповідним гонораром. Тим самим за-свідчувалася важливість архкорівського руху й відбувався обмін досвідом у цій царині.

Найактивнішим на Черкащині був осередок уманських архкорів. Уже на 1 грудня 1927 р. кількість архівних кореспондентів Уманського Окрарху становила 44 особи, наприкінці 1928 р. – 50 (34 з них – освітяни, 16 – працівники районних і сільських установ). Архкори займалися популяризацією архівної справи, виявляли архівні документи тощо. Зокрема, архкор із с. Михайлівки Ю. Куций зібрав у своєму селі документи і надіслав їх до Уманського Окрарху, архкор із с. Тальянок Бабанського району Гоняний повідомив Окрахів про “безхазяйні” архівні документи. Досвід підказував уманським архкорам нові шляхи вдосконалення їхньої роботи, зумовлюючи необхідність скликання наради архкорів для обговорення актуальних питань, проблеми пристосування видань ЦАУ УСРР “Архівна справа”, “Радянський архів” для масового читача, ширшої публікації в ньому дописів архкорів. Публікації архкорів Умані у 1932–1933 рр. систематично друкував журнал “Архів Радянської України”. У цей час поряд із розширенням функцій і завдань архкорів відбувалася ідеологізація змісту їхньої діяльності. З моральним і фізичним нищенням кращих представників архівної справи рух архівних кореспондентів почав згасати і зрештою припинився³⁵.

Яскравою ілюстрацією наступу партійної ідеології на творчу діяльність архівних кореспондентів є доля Степана Івановича Яременка, завідувача Суботівською 4-річною школою на Чигиринщині у 1920-х рр., який написав “Спробу нарису історії Чигирини” та з невідомих причин в 1923 р.

від прав на працю відмовився³⁶. Але репресивна машина була неблаганною щодо нього. 1928 р. С. І. Яременка заарештували, до 1933 р. він перебував у таборі на Соловецьких островах, після чого його заслали на три роки у Північний край. Подальша його доля, як і доля рукопису, невідомі³⁷. Загалом інститут архкорів як важлива форма залучення громадськості до виявлення архівних документів сприяв повноцінному формуванню державного архівного фонду та популяризації архівної справи.

З боку державних органів стан архівної справи на місцях регулювався відповідними постановами, розпорядженнями, вказівками. Проблеми архівістики неодноразово розглядалися на засіданнях Президії ВУЦВК, яка констатувала необхідність поліпшення діяльності місцевих архівних установ, рекомендувала не допускати виключення витрат окрархів з основного кошторису окрвиконкомів (пропонувалося передбачати витрати на ремонт і обладнання приміщень, перевезення документів, інструктування установ), не зменшувати їхні штати. У контексті ідеологізації гуманітарної сфери окрвиконкомам рекомендувалося запровадження посад завідувачів секретно-політичними відділами, а в штатах окрархів I категорії – посад учених архівістів та інструкторів-інспекторів. Оклади архівних працівників прирівнювались до окладів працівників окрвиконкомів. Ряд рішень спрямовувався на усунення недоліків у розстановці керівних кадрів окрархів. Так, у серпні 1929 р. окрвиконкомом було запропоновано своєчасно доводити до відома Укрцентрархіву питання усунення з посад завідувачів окрархами, а також подавати пропозиції щодо осіб, кандидатури яких висували на посади завідувачів окрархами, та призначати їх лише після погодження з Укрцентрархівом. Усі ці заходи, з одного боку, сприяли організаційному зміцненню мережі місцевих архівних установ, з іншого – свідчили про посилення ідеологізації архівної справи.

У другій половині 1920-х рр. зазнали розвитку й правові засади архівної справи. Постанови “Про єдиний державний архівний фонд УСРР” (16 грудня 1925 р.) та про затвердження нового положення “Про єдиний державний архівний фонд УСРР” (5 квітня 1930 р.) визначали склад і зміст державного архівного фонду УСРР та обумовили права й обов’язки архівних установ. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. “Про ліквідацію округ і перехід на двухступеневу систему управління” на базі окружних архівних управлінь було створено місцеві архівні управління (місцевархи) при міських Радах. Новостворені архівні установи мали керувати архівною справою як у колишніх окружних центрах, так і в районах, що входили до складу округів. На Черкащині було створено Черкаський та Уманський місцевархи, філіал Уманського місцеварху розташовувався в Тульчині (нині Вінницької області)³⁸, а в 1932 р. на їхній базі було засновано державні історичні архіви.

Свою діяльність місцеві архівні управління розпочали з 1 жовтня 1930 р. Створений у складі Вінницької області 1 жовтня 1930 р. Уманський державний історичний архів³⁹ з серпня 1932 р. перейшов у підпорядкування Київського облархуправління⁴⁰. За цей час до архіву було прийнято документи 280-ти установ та осіб загальним обсягом 848,6 лін. м за період від початку XVIII ст. до 1930 р., “розібрано” в архівосховищах

документи 232-х установ (739,4 лін. м), описано за формою № 2 (вона передбачала складання описів на кожні фонд чи групу фондів із загальною характеристикою всіх документів, без складання заголовків справ) документи 216-ти установ (210,2 лін. м). У 1933–1934 рр. було проведено перевіряння наявності (“інвентарізацію”) всіх фондів архіву. Згідно з рекомендаціями ЦАУ УСРР ним було передано до державних архівних установ Харкова, Вінниці, Первомайська архівні документи 72-х установ (174 справи), зокрема в 1930 р. всі документи про революційні події 1917–1919 рр. У результаті проведення експертизи цінності було вилучено й передано на перероблення до паперових фабрик 35,3 т архівних документів, у т. ч. з архівосховищ архіву – 28,5 т, із архівних частин установ міста та району – 6,8 т. Про обсяг архівних фондів, що зберігалися в державному історичному архіві, дають уявлення такі відомості: фонд Уманського повітового революційного комітету за 1920–1921 рр. складався з 753-х справ і 62-х книжок (5,72 лін. м). Загалом площа архівосховищ Черкаського державного історичного архіву становила 664 кв. м⁴¹.

З метою матеріального забезпечення діяльності створюваних державних історичних архівів Наркомфін УСРР 8 січня 1932 р. надіслав листа до фінвідділів міськрад і райвиконкомів, в якому роз’яснював порядок їх утримання. Державні історичні архіви на 1932 р. залишалися на бюджеті тих міст і районів, де вони розташовувалися. Про посилення відповідальності за збереження архівних документів у період реорганізації йшлося у листі Наркомюсту УСРР, в якому наголошувалося, що “архівні матеріали використовуються в основному для науково-дослідної роботи, спрямованої на висвітлення історії класової боротьби пролетаріату та його авангарду – Комуністичної партії і на виховання широких трудових мас на основі марксистсько-ленінської науки”⁴².

У 1932 р. почала створюватися низова мережа архівних установ – районні та міські архіви з перемінним складом документів. Велика увага приділялася районним та міським державним архівам, які організовувалися при районних виконавчих комітетах і міських Радах. Основними напрямками їхньої діяльності були: контроль за постановкою архівної справи в державних і громадських установах, організаціях і підприємствах на території району або міста; зберігання архівних документів районного виконавчого комітету або Ради та передавання їх до обласних або державних історичних архівів; концентрація архівних документів сільських, селищних, міських Рад, державних і громадських установ, організацій; наведення довідок за архівними документами. Районні та міські архіви утримувалися за рахунок місцевого бюджету.

У квітні 1932 р. ЦАУ УСРР розробило й надіслало до областей “Основні вказівки для роботи районних і міських архівів”⁴³. Створення обласних архівних управлінь, міських та районних архівів вимагали подальшого розвитку і законодавчого забезпечення. ВУЦВК і РНК УСРР 20 червня 1932 р. прийняли постанову “Про Центральне архівне управління УСРР, його місцеві органи та установи, що є при ньому та при його місцевих органах”⁴⁴. Обласним архівним управлінням підпорядковувались обласні історичні архіви та державні історичні архіви, створені на базі колишніх

місцевархів. Уманський державний історичний архів підпорядковувався Вінницькому обласному архівному управлінню, Черкаський державний історичний архів – Київському.

У 1935 р. у межах сучасної Черкаської області вже функціонувало 30 міських та районних архівів. Їхня діяльність була пов'язана з великими труднощами. Так, в низці установ до питань зберігання архівних документів ставилися абсолютно безвідповідально. Щоправда, причини цього полягали певною мірою і в слабкій роботі районних архівів та недостатньому рівні керівництва ними з боку державних історичних архівів. У липні 1935 р. ЦАУ УСРР зобов'язало державні історичні архіви досконало вивчити територію, з якої надходили на державне зберігання документи основних установ, і підтримувати тісні зв'язки з прикріпленими до них райміськархівами⁴⁵.

У постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1935 р. наголошувалося на незадовільному “сучасному стані архівних органів”. Підставою для такого висновку було те, що значна кількість документів, які зберігалися в архівах, були неупорядковані й недоступні для використання, чимало документів гинуло через погані умови зберігання, мало місце незаконне нищення документів, а виконкоми і прокуратура не притягали винних до відповідальності. Суттєвою проблемою було кадрове питання, нерідко для керівництва роботою архівних установ призначалися малограмотні⁴⁶, але “віддані партії” особи. Така ситуація в системі архівних установ у другій половині 1930-х рр. була типовою для Черкащини.

Вирішенню питань архівного будівництва в регіоні сприяло вдосконалення структури ЦАУ УСРР та збільшення асигнувань на утримання архівних установ, бюджет яких з 1936 р., порівняно з попереднім роком, збільшився майже втричі. Відбулося й підвищення заробітної плати керівних і наукових працівників, що позитивно вплинуло на закріплення архівних кадрів⁴⁷.

Загалом архівне будівництво на Черкащині в 1919–1937 рр. характеризується завершенням побудови мережі державних історичних, районних і міських архівів, яку на кінець 1937 р. склали 30 районних, 2 історичні та 2 міські державні архіви. Значним досягненням у цей період стало створення передумов для впорядкування архівної джерельної бази, поліпшення загального стану архівів установ і організацій.

Суттєві зміни в структуру системи архівних установ вніс Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р. про передачу управління архівами і мережі архівних установ Народному комісаріату внутрішніх справ СРСР. У березні 1939 р. архівні установи УРСР перейшли у відання НКВС УРСР⁴⁸, а Центральне архівне управління УРСР було реорганізовано в Архівний відділ НКВС УРСР.

¹ Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Держкомархів України. УДНДІАСД. – К., 2000. – С. 116–139.

² Водолажченко О., Барвінський В. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 рік // Архівна справа. – Харків, 1925. – Кн. 1. – С. 46–47.

³ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР. – Харків: НКЮ, 1919. – С. 395.

⁴ Держархів Черкаської області, ф. 8, оп. 4, спр. 3, арк. 122–123.

⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 69, арк. 97; спр. 512, арк. 25.

⁶ Держархів Черкаської області, ф. Р-150, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 12.

⁷ Там само, спр. 3, арк. 1.

⁸ Там само, арк. 2; спр. 6, арк. 2.

⁹ Там само, спр. 6, арк. 18.

¹⁰ Там само, спр. 7, арк. 8.

¹¹ Там само, спр. 3, арк. 19–20, 48.

¹² Там само, арк. 34–35.

¹³ Там само, спр. 9, арк. 35.

¹⁴ Там само, спр. 2, арк. 18.

¹⁵ Там само, спр. 3, арк. 34.

¹⁶ Там само, спр. 6, арк. 19.

¹⁷ Там само, арк. 3.

¹⁸ Там само, спр. 3, арк. 41.

¹⁹ Там само, ф. Р-2796, оп. 1, арк. 144–145.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 77, арк. 32; спр. 23, арк. 2.

²¹ Держархів Черкаської області, ф. Р-131, оп. 1, спр. 26, арк. 3 а.

²² Там само, спр. 30, арк. 63.

²³ Там само, ф. Р-546, оп. 1, спр. 13, арк. 42–43.

²⁴ Там само, ф. Р-131, оп. 1, спр. 30, арк. 82; спр. 29, арк. 1; спр. 35, арк. 1.

²⁵ Там само, спр. 29, арк. 25.

²⁶ Там само, ф. Р-127, оп. 1, спр. 5, арк. 174.

²⁷ Там само, ф. Р-81, оп. 1, спр. 19, арк. 120 зв.

²⁸ *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 рік // Архівна справа. – Харків, 1925. – Кн. 1. – С. 63–64; Держархів Черкаської області, ф. Р-2635, оп. 1, спр. 502, арк. 8.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 122, арк. 70 зв.

³⁰ *Кононенко С. І.* Історія архівної справи Черкащини: основні етапи // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 45.

³¹ *Водолажченко О., Барвінський В.* – С. 63–64; Держархів Черкаської області, ф. Р-2635, оп. 1, спр. 502, арк. 8.

³² Держархів Черкаської області, ф. Р-375, оп. 1, спр. 9, арк. 60–61.

³³ *Матяш І. Б.* Названа праця. – С. 543–558.

³⁴ Інструкція архівним кореспондентам // Бюлетень ЦАУ. – 1927. – № 4 (24). – С. 57.

³⁵ *Матяш І. Б.* Названа праця. – С. 557.

³⁶ Держархів Черкаської області, ф. Р-131, оп. 1, спр. 23, арк. 11 зв., 22 зв.

³⁷ Там само, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 13264, арк. 33, 48, 183, 190, 199, 202, 250, 281, 282.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1109, арк. 71 зв.

³⁹ Держархів Черкаської області, ф. Р-228, оп. 1, спр. 25, арк. 1–4.

⁴⁰ Там само, ф. Р-375, оп. 1, спр. 9, арк. 32.

⁴¹ Держархів Київської області, ф. Р-907, оп. 1, спр. 9, арк. 2–4.

⁴² Про стан архівної справи в Україні: Витяг з прот. № 21/506 засідання Секретаріату ВУЦВК від 10.11.1932 р. // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2 (січень – квітень). – Додаток. – С. 3–4.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1615, арк. 10.

⁴⁴ Про центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 20 червня 1932 р. // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – Харків, 1932. – № 17–18.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1740, арк. 142–145.

⁴⁶ Держархів Вінницької області, ф. Р-649, оп. 1, спр. 23, арк. 91.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1757, арк. 3.

⁴⁸ Там само, спр. 1877, арк. 1.

Klymenko T.

Developing the Network of Archival Institutions in Cherkasy Oblast in 1919–1937

The article deals with some historical and organization issues of the archives in Cherkasy oblast in 1919 – 1938. The history of archival construction in Cherkasy oblast is directly connected with the establishment of the Soviet power in Ukraine. Activities relating to archives formation in Cherkasy oblast began in 1919. In March, 1919 the Commissariat for National Education of Cherkasy oblast adopted the resolution “On Control of Archives, Libraries, Theatres and Cinemas”. At the end of 1919 the House of Culture of Cherkasy oblast was opened by the Department for National Education; which included T. Shevchenko National Museum, the Central National Archives and the Central Library. At that moment it was necessary to concentrate the archives documents of the liquidated former government institutions. Despite painful circumstances of the civil war it was vitally important to rescue valuable historical sources which formed the documentary basis of Cherkasy oblast.

Михайло ХОДОРОВСЬКИЙ

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ-МУЗЕЙ
ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ,
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, СЬОГОДНІШНІ РЕАЛІЇ**

Великий князь київський Ярослав Мудрий заснував при Софійському соборі першу бібліотеку. Ця унікальна колекція рукописних книг не збереглася до нашого часу. Відродженою бібліотекою Ярослава Мудрого подеколи називають нині Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, який розташовано на території Національного заповідника “Софія Київська”, в приміщенні колишньої бурси – архітектурної пам’ятки XVIII ст.

Архів-музей – одне з найбільших архівосховищ Європи літературно-мистецького профілю. Створенню цієї установи передували пропозиції, побажання громадськості, творчих спілок, які підтримали клопотання Архівного управління при Раді Міністрів УРСР щодо організації центру збереження культурної спадщини.

Зокрема, Правління Спілки письменників України в особі письменників О. Гончара та П. Загребельного у листі від 5 березня 1965 р. звернулося до заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька з пропозицією “...збудувати в центральному районі Києва Державний республіканський літературний музей-сховище, передбачивши в ньому читальні зали, приміщення-сейфи для зберігання класичної рукописної спадщини, найсучасніші книгосховища”¹. О. Гончар і П. Загребельний від імені Правління СПУ знову порушили це питання у листі від 8 січня 1966 р. до Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького: “...найдоцільніше використати під музей старовинне приміщення на території Софійського заповідника, що його займає зараз Центральний історичний архів УРСР (Володимирська, 22-а) ... Правління Спілки письменників України просить Раду Міністрів Української РСР:

1. Прийняти постанову про створення Державного музею української літератури й мистецтва.

2. Затвердити структуру і штати Державного музею української літератури й мистецтва.

3. Закріпити за Державним музеєм української літератури й мистецтва приміщення Центрального історичного державного архіву УРСР (Володимирська, 22-а), яке зараз звільняється”².

4 травня 1966 р. постановою № 357, прийнятою Радою Міністрів Української РСР, було створено Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. На виконання цієї постанови керівництво Архівного управління 13 травня 1966 р. сформувало дві робочі групи. Першій з них, у складі С. Пількевича (керівник), І. Бутича, П. Кириченка, М. Савченка, І. Косарева і представників Міністерства культури та творчих спілок республіки, доручалося до 1 червня 1966 р. розглянути структуру, штати ЦДАМЛІМ УРСР, другій, у складі М. Тесленка (керівник), В. Коновало-

вої, М. Місермана, Г. Рибалки та представників згаданого міністерства і творчих спілок, було доручено в той же термін розробити Положення про архів-музей³.

Згідно з наказом начальника Архівного управління від 27 липня 1967 р. ЦДАМЛМ УРСР розпочав свою діяльність з 1 серпня 1967 р. і розміщувався в приміщенні колишньої бурси. Згаданим наказом директором архіву-музею було призначено Л. Проценко⁴. Відповідно до штатного розпису, затвердженого 31 липня 1967 р., адміністративно-управлінський персонал архіву-музею становив 3 одиниці, відділ комплектування і обліку документальних матеріалів – 4 одиниці, відділ фондів – 3 одиниці.

Постановою Ради Міністрів Української РСР від 27 серпня 1968 р. № 451 Архівному управлінню за погодженням з Міністерством культури УРСР і творчими спілками республіки доручалося затвердити Положення про Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Цією постановою міністерства і відомства УРСР було зобов'язано передати до архіву-музею документальні матеріали, що стосуються його профілю, які до того часу зберігалися в музеях, бібліотеках, інших установах. Згадана постанова також обумовлювала, що надалі всі документи діячів української літератури і мистецтва зберігатимуться в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України.

28 листопада 1968 р. Архівне управління затвердило Положення про ЦДАМЛМ УРСР, яке визначило склад його документів, джерела комплектування, основні завдання установи. ЦДАМЛМ УРСР мав виконувати також не властиву архівам функцію музейної установи. Щодо цього в Положенні зазначено: "...створює на основі документальних матеріалів архіву-музею експозиції, з вільним доступом відвідувачів, за допомогою яких розв'язує завдання науково-освітньої та ідейно-виховної роботи серед трудящих"⁵.

Перші надходження друкованих видань започаткували при ЦДАМЛМ УРСР науково-довідкову бібліотеку. Отже, було створено багатопрофільну установу (архів, музей, бібліотека), яка за своєю структурою не мала і не має до сьогодні аналогів у архівній практиці.

Серед перших працівників ЦДАМЛМ УРСР – С. Попель, М. Філоненко, К. Єрмоленко, С. Забужко, І. Аكوпова, М. Новиченко, Г. Панківська, Г. Міхнушова. Велику організаційно-практичну роботу проводила перший директор ЦДАМЛМ України Л. Проценко.

У 1967 р. до архіву-музею надійшло на державне зберігання 845 кг архівних документів (надалі підрахунок нових надходжень почали вести в одиницях зберігання). Із Центрального державного історичного архіву, м. Київ до ЦДАМЛМ УРСР було передано фонди Т. Шевченка, Б. Грінченка, Л. Яновської, З. Тулуб, з Державного архіву м. Києва – фонд Всеукраїнського державного польського театру та ін., із Центрального державного архіву вищих органів влади та управління – фонд Кооперативного видавництва пролетарських письменників "Гарт". Загалом таких документів було отримано з інших архівосховищ обсягом до 2 000 од. зб.

"Будуть в цьому приміщенні і ювілеї, і зустрічі, і перерізання стрічок при відкритті експозиції музею, – писала Л. Проценко, – але назавжди залишиться за ним основне завдання – збирання документальних матеріалів

лів. Архів-музей має добрих друзів, які допомагають йому в збиранні документів порадами, конкретними діями: О. Гончар, Г. Кочур, О. Засенко, М. Шумило, дружина Остапа Вишні (В. Маслюченко-Губенко. – М. Х.), Л. Коваленко. За півроку встановлено контакти більш як з 150 особами⁷⁶.

З метою забезпечення збереженості нових надходжень 16 жовтня 1967 р. було виділено сховище для документів ЦДАМЛМ УРСР. Цього ж року було складено список установ і організацій, документи яких підлягають прийманню на державне зберігання до архіву-музею. Однак пріоритетним напрямком діяльності ЦДАМЛМ УРСР на першому етапі залишалось комплектування документами особового походження.

У 1974 р. були складені списки фондоутворювачів, документи яких можуть протягом 15–20-ти років збагатити джерельну базу архіву-музею. Вжиті заходи виявились ефективними. У 1974 р. на постійному зберіганні в архіві-музеї перебували 75,4 тис. од. зб., у 1981 р. – 129,8 тис. од. зб., у 1984 р. – 162,4 тис. од. зб.

Починаючи з другої половини 1970-х рр. магістральний шлях діяльності ЦДАМЛМ УРСР визначали досвідчені архівісти – директор (1977–1999) М. Крячок, заступник директора (1976–1995) З. Сендик. Поряд з документами особового походження значно зросли обсяги надходжень управлінської документації. За свідченням М. Крячка, було налагоджено “діяльність госпрозрахункового відділу з упорядкування на науковому рівні документів в установах, організаціях, творчих спілках профілю комплектування ЦДАМЛМ УРСР”⁷⁷.

У 1983 р. на державне зберігання до архіву-музею передали документи 67 установ і організацій. Упродовж наступного десятиліття таких установ і організацій стало чи не вдвічі більше. Однак рішенням колегії Головархіву України від 12 жовтня 1994 р. зі списку джерел комплектування ЦДАМЛМ України були вилучені й передані до Державного архіву м. Києва культурно-мистецькі заклади, що фінансувалися за рахунок міського бюджету. В наступне п’ятиріччя зі списку джерел комплектування були виключені організації, що припинили свою діяльність або були реорганізовані, зокрема перетворені на структурні підрозділи інших організацій.

На нинішньому етапі на постійному зберіганні в архіві-музеї знаходяться фонди 115-ти установ і організацій (113 326 од. зб.). За хронологією слід спочатку згадати фонди дореволюційних установ і організацій з постійним складом документів: Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського відділення Російського музичного товариства, Дирекції Київського постійного театру, Київського відділення Імператорського російського музичного товариства, Київського товариства заохочування художників, Лук’янівського народного дому, Житомирського російського драматичного товариства та ін.

До цієї категорії належать також фонди установ і організацій, які припинили свою діяльність наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.: Асоціації художників “Червона Україна”, Української державної філармонії, Всеукраїнського кооперативного трудового товариства “Художник”, видавництва “Гарт”, “Західна Україна”, “Художня література”, журналу “Мистецька трибуна” та ін.

Більшість фондів установ і організацій були започатковані у другій половині минулого століття і продовжують поповнюватись у наш час. Серед них – фонди Комітету із Національної премії України ім. Т. Шевченка, Фонду культури, державного підприємства “Українське агентство з авторських і суміжних прав”, Національної філармонії, творчих спілок – архітекторів, журналістів, кінематографістів, композиторів, письменників, художників, театральних діячів, а також театрів, танцювальних, хорових колективів, оркестрів, концертних об’єднань, цирків, кіностудій, видавництва, редакцій газет, журналів та ін. У них сконцентровані стенограми, протоколи засідань, нарад, з’їздів, документи про проведення декад, тижнів, днів української культури як у колишніх союзних республіках, так і в зарубіжних країнах, про відзначення ювілеїв та увічнення пам’яті діячів літератури і мистецтва, видавничі тематичні плани, внутрішні рецензії, рукописи літературних творів, не спотворені цензурними купюрами, листування, ілюстрації та ін.

Складовою джерельної бази архіву-музею є 1 269 особових фондів діячів культури (172 174 од. зб.). Високомистецькі зразки української класики зосереджені в особових фондах письменників Т. Шевченка, Л. Боровиковського, Б. Грінченка, К. Думитрашка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Марка Черемшини, П. Чубинського, Л. Яновської, діячів театру М. Кропивницького, С. Тобілевич, композиторів К. Стеценка, М. Тутківського, композитора та історика М. Аркаса, художників Г. Дядченка, І. Їжакевича, Ф. Красицького, Ю. Маковського, архітектора П. Альшина, в родинних фондах Алчевських, Язєвих, Требінських, Стадників, Шиповичів, Беретті та ін.

Найповнішим за обсягом і змістом матеріалів є особовий фонд П. Тичини, в якому зберігаються автографи його віршів, опублікованих у збірках “Плуг”, “Вітер з України”, “Чуття єдиної родини”, “Сталь і ніжність”, “Перемагають і жить”, “І рости, і діяти”, поем “Шевченко і Чернишевський”, “Сковорода”, листи, документи про громадську діяльність, фотографії, образотворчі матеріали та ін.

Події українського громадсько-політичного, культурного життя ХХ ст. висвітлюють документи особових фондів митців різних поколінь: письменників Б. Антоненка-Давидовича, М. Бажана, А. Головка, О. Гончара, письменника і кінорежисера О. Довженка, І. Драча, В. Еллана-Блакитного, М. Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, А. Малишка, І. Микитенка, Б. Олійника, Остапа Вишні, П. Панча, Л. Первомайського, В. Підмогильного, Є. Плужника, В. Поліщука, М. Рильського, В. Симоненка, Ю. Смолича, В. Сосюри, М. Стельмаха, В. Стуса, братів Гр. та Г. Тютюнників, В. Чумака, Ю. Яновського та ін.; перекладачів Є. Дроб’язка, Г. Кочура, Б. Тена; скульпторів і архітекторів О. Вербицького, В. Заболотного, В. Бородая, Г. Петрашевич, скульптора, кінорежисера, драматурга І. Кавалерідзе; художників О. Богомазова, А. Горської, М. Глушенка, М. Дерегуса, В. Єрмилова, В. Зарецького, В. Касіяна, А. Петрицького, М. Приймаченко, О. Хвостенка-Хвостова; композиторів О. Білаша, Б. Лятошинського, братів Г. та П. Майбородів, І. Карабиця, П. Козицького, Л. Ревуцького, представників театральної династії Юрив, режисера і актора В. Василька, акторів Є. Пономаренка, Б. Романицького, Н. Ужвій, співаків Б. Гмирі, М. Донця, І. Паторжинсько-

го, В. Яременка, бандуристів, кобзарів А. Бобиря, П. Носача, М. Опришка та чимало інших.

В архіві-музеї зберігаються особові фонди науковців: істориків О. Андрієвського, І. Каманіна, М. Ткаченка, С. Юшкова, літературознавців О. Білецького, Г. Вервеса, М. Гудзія, М. Жулинського, Л. Коваленка, Г. Майфета, Л. Новиченка, Є. Шабліовського; бібліографів М. Плевака, Ю. Меженка; мовознавців Й. Багмута, П. Горецького, М. Грунського, М. Жовтобрюха; мистецтвознавців І. Врони, Л. Владича, П. Мусієнка; музикознавців В. Довженка, Л. Кауфмана, С. Павлюченка; театрознавців П. Руліна, О. Киселя, Й. Кисельова та ін.

У перші роки існування архіву-музею відомий архівіст, археограф І. Бутич передав до нього на державне зберігання невелику частину Празького архіву: друкарські відбитки зразків вітчизняної книжкової графіки, які впродовж 1920–1930-х рр. зберігались в українських установах тогочасної Чехо-Словаччини. Набагато пізніше, вже за часів незалежності нашої держави, розгорнулось інтенсивне комплектування документами зарубіжної україніки. З Австралії, Бразилії, Великобританії, Канади, Латвії, Німеччини, Росії, США, Франції, Чехії одержано матеріали більш як 60-ти представників української діаспори: письменників Е. Андієвської, І. Багряного, І. Барки, В. Вовк, В. Некрасова, О. Ольжича, Р. Рахманого, У. Самчука; художників Л. Морозової, М. Радиша; скульпторів І. Капшученка, М. Парашука; композиторів І. Весоловського, А. Дербиша; танцюриста, хореографа, кінорежисера В. Авраменка та ін. При цьому чимало нових надходжень з-за кордону потрапляють до архіву-музею завдяки співпраці з Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України.

До колекції, переданої І. Бутичем, пізніше додалися колекція народних пісень, зібраних Г. Ячницьким (1897–1919) та велика за обсягом збірка екслібрисів, зібраних Р. Олексіївим, а також комплекс документів “Український некрополь”. У 1992 р. в архіві-музеї було сформовано колекцію документів, що надійшли з відомчих архівів прокуратури, суду та органів КДБ УРСР, переважно в копіях. Ідеться про агентурні донесення до репресивних органів про О. Довженка, кримінальні справи, протоколи допитів учасників правозахисного руху О. Заливахи, І. Калинця, Г. Кочура, Л. Лук’яненка, В. Стуса та ін.

До 2001 р. в архіві-музеї зберігалася колекція під назвою “Матеріали діячів західноєвропейського мистецтва і літератури XVI–XIX ст.”. Ці документи були передані до архіву-музею у квітні 1973 р. з бібліотеки Київської консерваторії, куди вони, у свою чергу, потрапили як переміщені з Німеччини. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2001 р. № 1202 “Про вилучення документів з Національного архівного фонду та передачу їх урядові Федеративної Республіки Німеччини” 5 119 од. зб. цієї колекції було передано до Державної бібліотеки в Берліні. Німецька сторона погодилася залишити в архіві-музеї 34 од. зб.: музичні твори М. Березовського, Й. Ельснера, зібрання народних пісень І. Прача та ін. Мікрофільм усіх інших матеріалів колекції нині зберігається в архіві-музеї як складова частина НАФ України.

Бібліотечний фонд ЦДАМЛМ України налічує 103 474 книги, 78 042 примірники журналів, 2 422 підшивки газет. Особливістю науково-довідкової бібліотеки архіву-музею є те, що вона сформувалася переважно на основі приватних колекцій. Зібрано понад 7 тис. книг з дарчими написами. Серед раритетів – Біблія, видана у XVIII ст., прижиттєві видання “Кобзаря” Т. Шевченка (1860), “Чорної ради” П. Куліша (1857). Серед друкованих видань особливо зворушують прошиті кулями “Вершники” Ю. Яновського, знайдені на полі бою в загиблого бійця Андрія Ткача, “Райдуга” В. Василевської, що читалась і перечитувалась у військовому шпиталі.

Музейний фонд ЦДАМЛМ України (20 751 музейний предмет) широко представлений у комплексі меморіальних кабінетів діячів української культури. Виставкові зали прикрашають полотна М. Глуценка, Г. Дядченка, Т. Жаспар, Д. Жудіна, І. Їжакевича, Ф. Красицького, В. Масляникова, М. Мурашка, В. Овчинникова, К. Трохименка, серія портретів діячів культури роботи І. Тартаковського, скульптурні погруддя Г. Сквороди (скульпт. І. Кавалерідзе), О. Довженка (скульпт. В. Мухіна).

Експонується також скульптурне погруддя видатного українського історика, археолога, архівіста В. Антоновича. У 1890 р. цей високомистецький твір за ініціативою одеського відділення “Громади” коштом мецената В. Тарновського виготовив італійський професор різьбярства Луїджі Йоріні. За радянських часів погруддя В. Антоновича було понівечене й облите фарбою. Працівникам архіву-музею вдалося відшукати твір Л. Йоріні на території “Софії Київської”, згодом він був відреставрований скульптором Б. Микитенком.

Увагу відвідувачів привертає альбом зі зразками автентичних вишивок, які прикрашали сорочки корифеїв українського театру XIX–XX ст. І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського, зібраних актрисою театру і письменницею С. Тобілевич.

На музичних вечорах в архіві-музеї звучать гітара В. Сосюри, а також баян А. Малишка і фортепіано П. Майбороди – свідки творчої співдружності композитора і поета, авторів багатьох популярних пісень, зокрема “Пісні про рушник”.

Збереженість архівних документів, друкованих видань, музейних предметів у ЦДАМЛМ України забезпечують спеціальні сховища, які мають відповідне обладнання: металеві стелажі з легкопересувними полицями, відповідні засоби пожежегасіння. Систематично здійснюються перевірка наявності та аналіз фізичного стану архівних документів, книг, журналів, газет, музейних предметів. У разі незадовільного фізичного стану нових надходжень їх реставрують у лабораторії забезпечення збереженості документів.

Щорічно працівники ЦДАМЛМ України здійснюють підготовку понад 15-ти документальних виставок, персональних і тематичних. Їхнє відкриття відбувається за участю державних і культурних діячів не тільки в архіві-музеї, але й у Будинку Уряду України, Національному палаці “Україна”, Національній опері України, Палаці мистецтв “Український дім”, Будинку вчених НАН України, Київському міському Будинку вчителя.

За останні роки за ініціативою Державного комітету архівів України на базі архіву-музею створено ґрунтовні експозиції за участю інших архівних установ, присвячені визначним подіям в житті українського народу, нашої держави: “Українці на терені Росії”, “Нашого цвіту – по всьому світу”, “Українсько-німецькі історичні зв’язки”, “Українсько-чеські історичні зв’язки”, “Щедрий вечір, добрий вечір”, “Тузла – земля українська”, до 70-річчя Голодомору в Україні (1932–1933), до Дня проголошення незалежності України, до 60-річчя визволення Києва від нацистів, до 60-річчя переселення кримських татар, “Скарби, повернуті народу України” та ін.

Чимало виставок підготував Літературно-меморіальний будинок-музей письменника О. Корнійчука (ЛМБМК), який відкрився у 1975 р. в селі Плюти Обухівського району Київської області на засадах філіалу ЦДАМЛМ. Експозиція ЛМБМК висвітлювала життєвий шлях, літературну творчість і громадську діяльність О. Корнійчука та його дружини, письменниці В. Василевської. У 1999 р. на базі будинку-музею було створено відділ “Літературно-мистецькі Плюти” з більш широким колом діяльності. Цей структурний підрозділ виконує роботу зі збирання і використання матеріалів, пов’язаних з життям і творчістю діячів української культури, які жили і працювали на Обухівщині. Серед найвідоміших заходів відділу – організація щорічного літературно-мистецького свята “Весна в Плютах”.

Документи ЦДАМЛМ України використовуються в наукових, соціально-культурних цілях. Співробітники архіву-музею здійснюють інформування зацікавлених установ та організацій про матеріали з актуальної тематики, виконують тематичні запити та запити соціально-правового характеру, готують статті, публікації, радіо- та телепередачі. На основі джерельної бази архіву-музею видано документальні збірники: “З архіву П. Г. Тичини” (1990), “Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского” (1991), “Параджанов С. Злет, трагедія, вічність: Твори, листи, документи, спогади” (1994), “Олександр Довженко. Зачарована Десна. Кіноповість. Щоденник” (1996), “Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.” (1997), “Тернистим шляхом до храму. Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-х – 80-х рр. ХХ ст.” (1999).

Нині відповідно до розпорядження Держкомархіву України від 31.03.2008 р. № 01–625 “Про виконання Плану спільних заходів Державного комітету архівів України та Федерального архівного агентства Російської Федерації” здійснюється підготовка нового видавничого проекту. Йдеться про створення спільно з російськими архівістами та співробітниками Державного архіву Служби безпеки України документального збірника “Повість полум’яних років Олександра Довженка”.

Документи архіву-музею видаються для вивчення до читального залу. Пошук документів полегшує система каталогів. У ЦДАМЛМ України вперше серед архівних установ було створено автоматизовану інформаційно-пошукову систему, електронні бази даних якої містять відомості про документи стосовно 38 798 осіб. Підготовлено і видано два випуски Путівника по фондах ЦДАМЛМ України (2003, 2005).

Архів-музей діє і як методичний центр, надаючи кваліфіковану допомогу творчим спілкам, іншим літературно-мистецьким установам в органі-

зації діловодства, науково-технічному впорядкуванні документів, здійснює контроль за дотриманням відповідних нормативних актів щодо приймання документальних матеріалів на державне зберігання.

Сьогоднішні реалії архіву-музею позначені й певними проблемами. Так, у попередні періоди питання розподілу архівів видатних діячів культури між державними установами вирішувалось на урядовому рівні. Зокрема, окремими постановами Ради Міністрів УРСР від 13 липня 1972 р., 26 травня 1975 р., а також від 6 вересня 1975 р. до ЦДАМЛІМ були передані архіви О. Корнійчука, В. Василевської, П. Тичини. Від часу утворення Літературного музею великі документальні зібрання почали потрапляти і до цієї установи. Йдеться, зокрема, про унікальну колекцію матеріалів поета М. Терещенка, архів одного з найвідоміших українських перекладачів М. Лукаша. Умови їхнього зберігання у цьому музеї викликали занепокоєння громадськості, що знайшло своє відображення у пресі.

Необхідно визначитися з творчою документацією, яка залишається у відомчих музеях. Так, не відповідають існуючим вимогам умови зберігання документів у музеях Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, Національного театру російської драми ім. Лесі Українки. На думку фахівців архіву-музею, настав час щодо створення координаційної ради з представників Держкомархіву України та Міністерства культури та туризму України з проблем формування Національного архівного фонду.

Щорічні звіти, кількісні показники про досягнуті результати живляться самовідданою працею фахівців, безпосередніх виконавців накреслених завдань. У різні роки на різних посадах чимало прислужилися архіву-музею С. Белевич, Р. Боднар, А. Булгакова, В. Вервес, Н. Возна, М. Воробйов, С. Гальченко, Г. Духновська, С. Іллічевський, А. Калабаліна, Т. Ковальова, Р. Корогодський, С. Куш, Т. Мацан, М. Савчук, П. Свергіна, С. Слюсар, В. Толстов та ін. Набули досвіду, творчої зрілості ті, хто прийшов на зміну старшому поколінню: В. Авраменко, О. Алексеєнко, В. Заремба, О. Ловчинська, Т. Мальярчук, Т. Назаренко, Н. Павленко, О. Павлова, О. Рачковська, С. Руденко, Т. Снежкова, Л. Третякова, Т. Хардаєва, Л. Харалампова, В. Шепелюк та ін. ЦДАМЛІМ України не схибив з обраного шляху під орудою нових керівників – директорів Ю. Кулініча (1999–2005), Л. Скрипки (з 2005).

У професіоналізмі, згуртованості колективу, спадкоємності поколінь вбачаємо запоруку подальшої успішної діяльності унікальної за структурою і джерельною базою багатопрофільної установи – Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

¹ ЦДАМЛІМ України, ф. 590, оп. 1, од. зб. 607, арк. 6.

² Там само, од. зб. 649, арк. 2.

³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1919, арк. 2.

⁴ Там само, арк. 99.

⁵ ЦДАМЛІМ України, ф. 673, оп. 1, од. зб. 19, арк. 7.

⁶ Там само, од. зб. 17, арк. 3.

⁷ *Крячок М.* Слово про архівіста, що передчасно пішов з життя // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 216.

Khodorovskiy M.

**The Central State Archives and Museum
of Literature and Arts of Ukraine:
History, Source Base, Current Situation**

The article reflects the history of establishing the Central State Archives and Museum of Literature and Art of Ukraine, its main foundations and the structure of the source base. Special emphasis is made on CSAMLAU activities in terms of popularization of the archival documents as well as the top-priority issues to be immediately solved.

Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА

**НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ
імені Г. С. ПШЕНИЧНОГО**

Особливістю розвитку сучасної вітчизняної архівістики є активізація досліджень, пов'язаних з історією архівних установ. У цьому контексті набуває актуальності реконструкція цілісної картини створення і функціонування найбільшої в Україні спеціалізованої архівної установи, яка зберігає аудіовізуальні документи, – Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Історіографічний аналіз питання свідчить про те, що історія архіву ще не стала предметом належної уваги з боку архівістів. До останнього часу не створено ґрунтовної й узагальненої праці з цієї тематики. Деякі аспекти створення і функціонування архіву відображено в кількох довідкових виданнях¹. В окремих публікаціях М. Базанової, Г. Пшеничного, Н. Слончак утворення і діяльність архіву висвітлюються лише побіжно². Зокрема, досі лишається не з'ясованим питання періодизації історії архіву, не досліджені основні етапи його діяльності, викладу подій і фактів у різних історіографічних джерелах притаманна низка хронологічних та інших розбіжностей, які вимагають уточнень і виправлень.

Метою даної розвідки є дослідження початкового етапу історії архіву – від часу його заснування і до початку німецько-радянської війни. Крім того, буде зроблено спробу проаналізувати результати роботи архіву, дослідити формування основних засад комплектування і користування аудіовізуальними документами, а також їх зберігання.

Джерельною базою дослідження є документи, зосереджені у фондах ЦДАВО України. Першорядним за значенням є комплекс документів, представлених у фонді 14 – “Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів УРСР”. Завдяки фронтальному опрацюванню цих джерел вдалося виявити близько 60-ти документів, що стосуються початкового етапу діяльності архіву.

Усуненню й заповненню інформаційних лакун в історії ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного сприяють документи, що відклалися в результаті його діяльності впродовж 75-ти років. Сформований документальний фонд упорядковано і зберігається в архіві. На жаль, у ньому не відклалися документи, які відтворюють основну діяльність установи у довоєнний період, за винятком планово-звітної документації, – звіту про виконання плану роботи за 1940 р. і плану роботи на 1941 р. Обмеженість джерельної бази дослідження пояснюється ймовірною втратою документів у роки Другої світової війни. Вивчення історії архіву ускладнює й той факт, що в документальному фонді відсутні особові документи перших керівників установи.

У процесі аналізу початкового періоду історії архіву необхідно відзначити принциповість визначення його хронологічних меж. Якщо верхньою

рубіжною датою є 22 червня 1941 р., то в питанні стосовно нижньої хронологічної межі (дати заснування архіву) висунуто кілька версій – вересень 1931 р., 20 червня 1932 р. і 1934 р. Автори їх, як правило, виходили з різних міркувань і припущень.

Вересень 1931 р. називається у монографії О. Г. Мітюкова³ як дата, коли було прийнято рішення колегії ЦАУ УСРР про заснування Всеукраїнського центрального фотокіноархіву. Однак, згідно з протоколом № 19 засідання робочої колегії ЦАУ УСРР від 12 вересня 1931 р., було лише вирішено доручити місцевим архівним управлінням у містах Києві й Одесі негайно зв'язатися з ВУФКУ з метою з'ясування стану фото- і кінодокументів та можливості організації фотокіноархіву⁴.

Дата 20 червня 1932 р. вказується в довідкових виданнях та працях Г. Пшеничного, М. Базанової, Н. Слончак. Автори пов'язують її з прийнятою постановою ВУЦВК і РНК УСРР “Про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах”⁵.

Про 1934 р. ідеться у статтях І. Фесуненко і Л. Маркітан⁶. Імовірно, автори синхронізували дату створення архіву з часом призначення першого директора. Оскільки першого керівника установи призначили 1 серпня 1934 р., тому й, на їхню думку, заснування архіву мало бути хронологічно близьким. Однак, як свідчать джерела, процес створення і початок функціонування архіву не були одноактовою подією, а характеризувалися складністю й тривалістю у часі.

Відправною точкою в організації державного зберігання аудіовізуальних документів стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1930 р. “Про Єдиний державний архівний фонд УСРР”. Цією постановою до складу ЄДАФ уперше були включені кінофотодокументи, що відклалися на території УСРР і мали історико-революційне значення⁷. Це стало приводом для розгляду питання про створення спеціальної архівної установи, яке порушувалося на засіданнях робочої колегії ЦАУ УСРР у червні й листопаді 1931 р.

На виконання вказаної постанови Укрцентрархів у листопаді 1931 р. подав на розгляд ВУЦВК і РНК УСРР пояснювальну записку до проекту постанови про перебудову структури апарату ЦАУ УСРР та затвердження мережі архівних установ республіки. Проект цієї постанови передбачав створення спеціального архіву для концентрації фотокінодокументів історичного значення⁸.

20 червня 1932 р. ВУЦВК і РНК УСРР розглянули пропозицію Укрцентрархіву і прийняли постанову “Про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах”, якою затверджено створення в Україні Всеукраїнського центрального фотокіноархіву в м. Києві⁹. Таким чином, є підстави вважати датою заснування архіву 20 червня 1932 р.*

* Для порівняння: перший кіноархів у Західній Європі було засновано в 1933 р. у Швеції, Національний кіноархів у Лондоні та кіноархів у Мілані (згодом Італійський кіноархів) почали діяти у 1935 р.

Утім, справа практичної реалізації такого важливого проекту, як створення спеціалізованого архіву, затяглась через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. Так, планом роботи архівознавчої групи сектора планування та кадрів ЦАУ УСРР планувалося провести підготовчу роботу щодо організації Всеукраїнського Центрального фотокіноархіву в м. Києві упродовж 01.08.1932 р. – 01.01.1933 р.¹⁰ Рішенням колегії ЦАУ УСРР від 26.12.1932 р. при затвердженні бюджету на 1933 р. ухвалено доручити сектору планування та кадрів розпочати роботу щодо організації у Києві фотокіноархіву. Для цього планувалося встановити зв'язок з Укрфільмом, а також “організувати апарат для обізнання з тими кінофотодокументами, що є в великих центрах, і налагодження справи майбутнього передання цих документів до ЦАУ”¹¹.

Іншим важливим моментом, що викликає певні розбіжності, є початок практичної діяльності архіву. “Традиційно” його пов'язували з 1934 р., коли “було затверджено штат у кількості 13 співробітників і призначено директора П. Марінчука”¹². Проте аналіз звітної документації дає підстави твердити про невідповідність наведених фактів дійсності. Затверджений штат архіву на 1934 р. складався лише з чотирьох посадових одиниць – директора, старшого наукового співробітника, науково-технічного співробітника 1-го розряду і прибиральниці¹³. Як уже згадувалося, першого директора було призначено 1 серпня 1934 р. Ним став П. Марінчук, який обіймав цю посаду впродовж двох років¹⁴. На нього покладалися найважливіші завдання: проведення обстеження й обліку фондоутворювачів та організація збирання фотодокументів, оскільки інші три штатні одиниці залишалися вакантними. Право підписувати фінансові чеки і розпоряджатися кредитами директорів було надано лише з 4 січня 1936 р.¹⁵ Дестабілізуючим фактором у роботі архіву були не лише брак фахівців, непевний фінансовий стан, а й відсутність методичного керівництва.

Змінити ситуацію на краще не вдалося і наступному керівникові установи, С. Прийменку, який очолив архів 4 серпня 1936 р. і, як і його попередник, пропрацював на цій посаді два роки, суміщаючи її з посадою інспектора центральних архівів ЦАУ¹⁶.

Невиконання планових показників, серйозні недоліки в роботі з обліку і забезпечення збереженості сконцентрованих в архіві фотодокументів, порушення трудової дисципліни стали причиною звільнення С. Приймєнка з посади директора 23 жовтня 1937 р.¹⁷

Майже два місяці ЦАУ УСРР не могло визначитися з кандидатурою наступного керівника установи. Зрештою 10 грудня 1937 р. директором архіву було призначено Н. Лібмана, який обіймав цю посаду впродовж десяти наступних місяців¹⁸.

Після переведення Н. Лібмана до ЦАУ УСРР архів очолив П. Безуглий. Сталося це 19 вересня 1938 р.¹⁹ Зрозуміло, що така плинність керівних кадрів перешкоджала організації роботи архіву і набуттю архівістами належної кваліфікації.

У 1938 р. штат архіву був збільшений до 21-ї посадової одиниці: директор архіву, заступник директора архіву, 3 старших наукових співробітники, 8 наукових співробітників, 2 старших архіво-технічних пра-

цівники, 2 архіво-технічних працівники, секретар, бухгалтер, 2 одиниці господарсько-обслуговуючого персоналу²⁰. Завдяки цьому з'явилася можливість розширити роботи з комплектування архіву фотодокументами, здійснювати консервацію та проводити інші профілактичні заходи щодо забезпечення збереженості документів.

Однак уже в 1941 р. штат архіву було скорочено до 14-ти одиниць. 1 посада лишалася вакантною. Крім того, особовий склад архіву на 1 січня 1941 р. був слабким як за освітою (з вищою – лише 1 співробітник, середньою – 6, початковою – 6), так і за архівним стажем (менше 1 року – 5, 1–2 роки – 6, 4 роки – 2)²¹.

Від початку створення і впродовж усього довоєнного часу в центрі уваги перебувала передусім проблема розміщення архіву. Так, виходячи з інформації, доповідних, звітів, окремого приміщення під архів не було виділено. Про надзвичайно складну ситуацію йшлося у доповідній записці до Президії Верховної Ради УСРР (1933–1934) “Про наявність і стан архівних сховищ державних, районних і міських архівів УРСР”. У ній, зокрема, зазначалося, що ЦФКА свого приміщення не має і міститься в будівлі Всеукраїнського військово-історичного архіву (корпус № 26 Українського історико-культурного заповідника “Музейне містечко” – на території сучасного Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника)²². Така ситуація спостерігалася до 1941 р. На площі 170,68 м² були обладнані робочі кімнати, фотолабораторія, кінозал, розміщено спеціальні шафи для зберігання фотокінодокументів.

Складністю і невирішеністю питань із приміщенням пояснюється той факт, що на початковому етапі своєї діяльності архів комплектувався виключно фотодокументами. Попри всі труднощі, вже в 1938 р. в архівних фондах було сконцентровано 79 224 фотодокументи, з яких розібрано і описано 72 966²³. Згідно зі звітними даними, на 1 січня 1941 р. в архіві було сконцентровано 114 952 фотодокументів, з яких 105 330 – фотонегативів і 9 622 – фотопозитивів²⁴.

Як уже зазначалося, відсутність вільних приміщень позбавляли можливості розпочати прийом до архіву кінодокументів, їхній облік тощо. Тому в 1939 р. по кіновідділу планувався лише один вид робіт – облік і виявлення кінодокументів на вітчизняних кінофабриках і кіностудіях²⁵, а також інструктування цих установ щодо правил зберігання кінопродукції.

Перші 50 430 м кіноплівки надійшли на постійне зберігання тільки в 1940 р. Негативна кіноплівка містила інформацію про будівництво Дніпрогесу.

У 1941 р. з метою виявлення кінохроніки інспекторською групою передбачалося обстежити Одеську і Київську кінофабрики, “Союзкінохроніку” в Києві, 16 обласних кінопрокатних контор.

Комплектування архіву проводилося інспекторською групою. До її складу входили два співробітники, на яких покладалося виявлення та включення до джерел комплектування архіву установ, організацій та підприємств – потенційних фондоутворювачів та дослідження їхніх фондів. З цією метою перевірки підлягали редакції газет у Києві й обласних центрах, фотохроніка РАТАУ, ціла низка промислових підприємств, до числа яких

увійшли заводи металургійної промисловості УРСР. Тільки в 1939 р. інспектори ЦАУ провели близько 220-ти таких перевірок. За результатами перевірок джерел комплектування фотодокументами, що зберігалися на місцях їх створення і відклались у 1936–1941 рр., архів планував прийняти на зберігання до 10 тис. фотодокументів. Окрім того, архів намагався одержати документи свого профілю з інших архівів. Так, після входження Західної України і Північної Буковини до складу УРСР інспекторська група виявила в архівних відділах західних областей УРСР фотодокументи, які підлягали передаванню до ЦФКА. Однак здійснити заплановане не вдалося – розпочалася війна.

Тогочасні ідеологічні пріоритети визначали характер документів, що надходили до архіву першочергово. Так, 1941 р. планувалося здійснити виявлення документів про встановлення в Україні радянської влади – націоналізацію фабрик, заводів, боротьбу з розрухою, продрозкладку тощо. До цієї групи документів включались і ті, що відображали діяльність радянських партійних і військових діячів – В. Антонова-Овсієнка, В. Боженка, А. Бубнова, С. Будьонного, К. Ворошилова, Я. Гамарника, С. Косіора, Г. Котовського, О. Пархоменка, В. Примакова, М. Скрипника, М. Тухачевського, І. Уборевича, М. Фрунзе, М. Щорса, Й. Якіра та ін.

Включення з березня 1939 р. архівних установ до системи органів НКВД УРСР характеризувалося суворою централізацією та секретністю. У 1940 р. у ході робіт з опрацювання секретного фонду було вилучено із загального користування 592 фотонегативи. Вивчення документації не дає точної інформації про характер засекречених фотодокументів. Імовірно, вони містили відомості про “контрреволюційну” діяльність різних партій та інших “антипартійних опозиціонерів”.

Поява в архівних фондах нового виду документів викликала появу таких видів робіт, як перегляд кінодокументів, їх розшифрування і систематизація. Проведення робіт, пов’язаних з технічною перевіркою кіноплівки, вимагало набуття архівістами певних знань і навичок. Тому для стажування передбачалося відрядити співробітників архіву на Київську кінофабрику і до Центрального фотофонокіноархіву СРСР (Москва) терміном до 10 діб.

Співробітники архіву докладали зусиль до вирішення питань забезпечення збереженості та консервації документів. У 1941 р. фотолабораторія проводила таку діяльність: дослідно-експериментальну роботу зі “зберігання емульсії на склі”, експерименти з вивчення процесу “розкладу емульсії”; виготовлення фотокопій на замовлення користувачів і для публікації; виготовлення дубль-негативів на фотопозитиви. Їхні об’єм та складність, а також необхідність оброблення кіноплівки вимагали докорінного переобладнання фотолабораторії.

Упродовж згаданого часу не існувало правил обліку фотонегативів. У цьому зв’язку вагомим здобутком можна вважати розроблення співробітниками архіву форми інвентарної книги для обліку фотонегативів²⁶.

Однією з важливих умов організації забезпечення збереженості фотодокументів і широкого користування ними стало створення довідкового апарату. Із сконцентрованих в архівних фондах 114 952 фотодокументів

(станом на 01.01.1941) було заінвентаризовано 110 852 одиниць зберігання. Залишалися неописаними 2 500 фотодокументів з фондів Київського жандармського управління, оскільки описова документація продовжувала знаходитися в Київському обласному історичному архіві, та 1 600 фотонегативів, супровідна документація до яких була складена польською мовою. На 1941 р. планувалися роботи з перекладу супровідної документації й інвентаризації цих документів. До 1941 р. в архівних фондах відклалися фотодокументи без анотацій, які раніше перебували в Одеському музеї революції і, частково, в Єврейському музеї. Шляхом використання довідкової літератури та інших джерел, силами наукових співробітників, а також інспекторів ЦФКА планувалося розшифрувати 450 одиниць зберігання фотодокументів. Уточненню й удосконаленню підлягали фотодокументи, в анотаціях яких були відсутні дата або місце зйомки.

Упродовж 1940–1941 рр. були створені довідкова і тематична картотеки. Тематична картотека була систематизована по розділах і підрозділах відповідно до класифікатора. В 1941 р. планувалося систематизувати тематичну картотеку за об'єктами і профілем у межах розділів і підрозділів. З метою підвищення ефективності пошуку та швидкісного доступу до документної інформації було започатковано складання тематичних оглядів на великі за обсягом комплекси фотодокументів, зокрема по Краматорському заводу важкого машинобудування ім. Сталіна, Дніпропетровському металургійному заводу ім. Петровського, Дніпрогесу тощо.

Щодо організації користування архівними документами відомостей збереглося дуже мало. Діяльність з організації використання інформації аудіовізуальних документів архіву обмежувалася виконанням запитів партійних організацій і державних установ, а також довідковою роботою, хоча щорічно планувались і публікація документів, і підготовка виставок.

Запланований на 1940 р. випуск альбому “Розгром інтервентів на Україні 1918–1920 рр.” не відбувся. У 1941 р. планувалося опублікувати фотодокументи про Г. Котовського і О. Пархоменка в центральних і обласних газетах, а також статтю з добіркою документів, тематика якої лишається невідомою.

У 1940 р. у Київському музеї революції експонувалися 42 архівні фотодокументи, які відображали різні періоди радянського будівництва, починаючи з відбудовчого періоду і закінчуючи третьою п'ятирічкою. Окрім того, Спілці художників УРСР було передано світлини Г. Котовського для створення проектів пам'ятників радянському воєначальнику в Бессарабії. Архівними фотодокументами періоду громадянської війни користувалися співробітники Київської кіностудії в роботі над кінострічкою “Пархоменко”.

Є всі підстави твердити про зародження в довоєнні роки широко застосовуваної в наш час форми використання архівної інформації користувачами через читальний зал. На користь цього свідчать дані про виготовлення фотокопій на замовлення користувачів у фотолабораторії архіву, а також той факт, що, згідно з планом роботи архіву на 1941 р., на обслуговування користувачів відводилося 85 робочих днів, що складало близько 2,5 % від загального бюджету робочого часу. Розгортання цієї роботи стримувалося

відсутністю спеціального приміщення для роботи користувачів та невідповідністю частини документів.

Підсумовуючи перший етап діяльності ЦФКА (1932–1941), слід зазначити, що це був другий у СРСР, після Російського державного архіву кінофотодокументів, створеного у 1926 р., і єдиний в Україні спеціалізований архів, що займався концентрацією і забезпеченням збереженості нових (аудіовізуальних) видів документів. Незважаючи на труднощі процесу становлення архіву (недостатнє фінансове і матеріальне забезпечення, невирішеність питань з приміщенням, відсутність кваліфікованих фахівців), у довоєнний період вдалося зібрати значний комплекс аудіовізуальних джерел, переважно більшість яких складала фотодокументи. Архів загалом зумів провести облік документів та їх наукове впорядкування. Було створено довідковий апарат до фотодокументів, який складався з довідкової і тематичної картотек, запроваджено складання тематичних оглядів на великі за обсягом комплекси документів. Саме в цей час було започатковано й основні форми використання інформації аудіовізуальних документів.

¹ Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР // Державні архіви Української РСР: Короткий довідник. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 62; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) // Архівні установи України: Довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАС; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – С. 127–144.

² *Базанова М. М., Пшеничний Г. С.* Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР // Архівні установи України. – 1975. – № 4. – С. 47–57; *Пшеничний Г.* Досягнення Центрального фото-фоно-кіноархіву // НІБ. – 1948. – № 2. – С. 18–22; *Пшеничний Г.* Кино-фото-фонодокументи на службу социалистическому строительству // НІБ. – 1960. – № 1. – С. 17–21; *Слончак Н. М.* Проблеми джерелознавчого та архівознавчого аналізу кінофотофонодокументів // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. I. – С. 62.

³ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – К., 1975. – С. 105.

⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1298, арк. 192, 193.

⁵ Там само, спр. 1284, арк. 36.

⁶ *Фесуненко И. С.* О комплектовании Государственного архивного фонда СССР кинодокументами и некоторых критериях их источниковедческого анализа // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 4. – С. 12; *Маркитан Л. П.* Кінофотодокументи як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. – 1971. – Вип. 6. – С. 60–67.

⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1290, арк. 32.

⁸ Там само, спр. 1578, арк. 97.

⁹ Там само, спр. 1284, арк. 36.

¹⁰ Там само, спр. 1957, арк. 196.

¹¹ Там само, арк. 351.

¹² Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) // Архівні установи України: Довідник.

Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАС; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – С. 128.

¹³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1747, арк. 13.

¹⁴ Там само, спр. 1728, арк. 90.

¹⁵ Там само, спр. 1750, арк. 4.

¹⁶ Там само, арк. 136, 142.

¹⁷ Там само, спр. 1769, арк. 186.

¹⁸ Там само, арк. 245.

¹⁹ Там само, спр. 1789, арк. 50.

²⁰ Там само, спр. 1833, арк. 120.

²¹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, План роботи ЦФФКА МВС УРСР 1941 р., арк. 43.

²² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1827, арк. 108.

²³ Там само, спр. 1833, арк. 120.

²⁴ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, План роботи ЦФФКА МВС УРСР 1941 р., арк. 22.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1907, арк. 6–7.

²⁶ Там само, спр. 1754, арк. 66.

Yemelianova T.

**Unknown Pages from the History of H. Pshenychnyi
Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine**

The article is dedicated to the initial period of CSCPPAU history. Based on the historical sources complex analysis it examines formation and functioning peculiarities of this specialized archival institution. The article includes the structure, content and acquisition of audio and visual documents of the above archives. It also undertakes an analysis of archival documents preservation and control as well as reference apparatus development and use of archival information.

Анатолій ЛАВРЕНЮК

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ УКРАЇНИ:
ПОШУК ВІДПОВІДЕЙ НА ВИКЛИКИ ЧАСУ**

На сучасному етапі переходу від індустріального до інформаційного суспільства в усіх провідних державах світу ступінь використання інформаційного простору та інформаційних технологій стає безпосереднім чинником економічного зростання, забезпечення обороноздатності країни, соціально-політичної стабільності та розвитку демократичних засад в управлінні державою.

Перехід України до ринкових відносин, подальше розгортання державотворчих процесів, проведення соціально-економічних реформ, розширення міжнародного співробітництва, розвиток демократії в Україні в умовах постійних зрушень у науково-технологічній сфері спричинюють постійне зростання вимог до рівня інформатизації суспільства та інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади та місцевого самоврядування.

Сьогодні застосування електронних інформаційних технологій у сфері діловодства в установах, організаціях та на підприємствах України набуває дедалі більшого розвитку, що зумовлено значними обсягами управлінських документів, необхідністю здійснення контролю за їхнім обігом, виконанням, зберіганням та використанням.

Обсяг інформації, представленої в електронному вигляді, постійно зростає не тільки за рахунок нової електронної інформації, а й інформації, створеної раніше, що має історичне, наукове, культурне, соціальне, економічне значення. Завдання її збереження для майбутніх поколінь на всіх етапах розвитку суспільства є пріоритетним.

Архіви електронних документів нині стали суттєвим і надійним джерелом інформації для прийняття найважливіших рішень на всіх рівнях управління та досліджень. Установи для централізованого державного зберігання цього виду інформаційних ресурсів існують у багатьох країнах. Це, зокрема, Центр зберігання електронних документів Національної адміністрації з архівів та діловодства США, Національний архів цифрових баз даних Великої Британії, Центральний архів документів на електронних носіях Москви, архів електронних документів при Білоруському науково-дослідному центрі електронної документації.

Необхідність бути на рівні світових досягнень у вирішенні проблем інформатизації суспільства та електронного документообігу спричинила створення в Україні електронного архіву.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 279-р Центральний державний електронний архів (ЦДЕА) України розпочав свою роботу. Як державний орган, він виконує завдання та функції з управління архівною справою та діловодством, забезпечує ре-

лізацію державної політики в цій сфері, виявлення, комплектування, облік, зберігання профільних документів НАФ та використання їхньої інформації.

Електронний архів складається з чотирьох відділів: формування Національного архівного фонду та діловодства; інформаційних технологій; використання інформації документів; забезпечення збереженості та обліку, а також двох секторів: фінансово-економічного та кадрової і режимно-секретної роботи.

На ЦДЕА України покладено такі завдання:

брати участь у реалізації державної політики в сфері архівної справи і діловодства, координації діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності з питань впровадження електронного документообігу та електронного підпису, зберігання та використання інформації електронних документів;

визначати джерела комплектування профільними документами, а саме: електронними документами (управлінськими, науково-технічними, виробничими) постійного, тривалого (понад 10 років) зберігання та з особового складу; кіно-, фото-, фоно-, відеодокументами; електронними інформаційними ресурсами (базами даних, кадастрами, реєстрами, ресурсами для мережі Інтернет, веб-сайтами, онлайн-каталогами); електронними страховими копіями особливо цінних і унікальних документів та архівних копій поновлених інформаційних ресурсів постійного зберігання; обліковими документами та архівними довідниками (описами, каталогами, путівниками);

створювати і вдосконалювати довідковий апарат до архівних електронних документів та електронних інформаційних ресурсів, забезпечувати автоматизацію інформаційних процесів;

проводити експертизу цінності документів та електронних інформаційних ресурсів з метою внесення їх до НАФ або вилучення з нього;

створювати архівні та резервні копії профільних документів;

надавати методичну допомогу з питань своєї діяльності державним архівам, органам державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності;

проводити науково-дослідну та методичну роботу з питань створення, обліку, зберігання, користування архівними електронними документами та електронними інформаційними ресурсами, впровадження електронного документообігу, електронного підпису, інформаційно-комунікаційних технологій.

Електронний архів передусім має напрацювати необхідні, але відсутні зараз технічні рішення щодо постійного або довготривалого зберігання електронних документів, забезпечення їх автентичності та цілісності. У цьому зв'язку існує нагальна потреба в розробленні нормативно-методичної бази з таких питань: формат та набір метаданих електронних документів; порядок використання електронного цифрового підпису та створення електронних документів в органах державної влади; критерії відбору веб-ресурсів та баз даних як складової НАФ і джерел комплектування архіву; організація експертизи цінності електронних документів та їх приймання на постійне зберігання; порядок забезпечення доступності електронних документів та електронного цифрового підпису при їх постійному зберіганні.

З моменту створення ЦДЕА України здійснено ряд організаційних заходів, зокрема: проведено в установленому порядку державну реєстрацію архіву, затверджено його структуру та штатний розпис; розпочато формування трудового колективу; облаштовано адміністративне приміщення, встановлено телефонний зв'язок, придбано комп'ютерну та офісну техніку.

Затверджено план роботи архіву на 2008 рік, згідно з яким розробляються нормативно-методичні документи, що регламентують роботу електронного архіву. Підготовлено та затверджено положення про структурні підрозділи архіву, посадові інструкції працівників, положення про колегію, експертно-перевірну комісію, науково-методичну раду, тендерний комітет, інструкцію з діловодства.

Розпочато розроблення інтерактивного веб-сайту з динамічною обробкою даних, який водночас являє собою гнучкий інструмент для доступу до глобальної бази даних ЦДЕА України. Ведуться інтенсивний пошук та розроблення методів постійного та довготривалого зберігання електронних документів, вирішується питання щодо найоптимальнішого резервного копіювання.

Методологія організації постійного архівного зберігання електронних документів лише починає складатися. Тому зараз важливо об'єднати думки та досвід усіх зацікавлених сторін: архівістів, документознавців, інженерно-технічних спеціалістів, управлінців, менеджерів, істориків та інших користувачів електронними інформаційними ресурсами. З цією метою при новоствореному архіві організовано робочу групу, до якої входять: Ю. І. Забенько – начальник відділу інформаційних технологій Держкомархіву, Б. О. Березін, І. С. Горбов, В. О. Леснов, А. М. Стеценко, Н. В. Солоніна – наукові співробітники Київського інституту проблем реєстрації інформації НАН України, Л. Й. Костенко – начальник відділу інформаційних технологій Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Л. А. Кумейко – заступник начальника відділу та Є. В. Дударенко – зав. сектора, головний спеціаліст адміністрування та автоматизації діловодства Національного банку України.

Уже сьогодні надходять пропозиції з боку державних установ та організацій – джерел формування НАФ України щодо приймання від них електронних документів на постійне державне зберігання. Тому пріоритетними сторонами діяльності ЦДЕА стають взаємодія та співпраця з іншими державними архівами, а також архівами установ і організацій. Для з'ясування рівня їх готовності (технологічного, організаційного, кадрового) та виявлення проблем, які перешкоджають роботі щодо приймання на постійне державне зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів, електронний архів здійснює відповідний моніторинг. Уже надійшли перші відповіді – від державних архівів Сумської, Волинської, Одеської областей. Після надходження інформації від інших архівів її буде опрацьовано та узагальнено для організації спільної подальшої роботи з розроблення нормативного і методичного забезпечення.

Питання створення електронних документів, застосування електронного цифрового підпису та управління електронним документообігом вимагають державного підходу з боку організацій та установ, потребують належної, постійної уваги.

Lavreniuk A.

**The Central State Electronic Archives of Ukraine:
in Search of Meeting the Challenges**

Information is focused on tasks and functions of the recently established Central State Electronic Archives of Ukraine, its organization structure as well as the first organizational measures. Special emphasis is made on vital necessity in terms of the development of the legislative and methodical base on certain important issues to be accomplished by CSEAU (or with its assistance).

Надія ЛИХОЛОБ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНКИ: ПЕРШІ КРОКИ

З появою у 1991 р. на світовій мапі незалежної України відбулися певні позитивні зрушення в розвитку науки та духовної культури, які формують основи національно-державної ідентифікації народу України, та й самі українці ніби отримали “друге дихання”. Одним із кроків до заснування в Україні унікального центру українства стало створення у 2007 р. Центрального державного архіву зарубіжної українки. Поява такої установи створила сприятливі умови для подальшого розвитку національної ідеї як у самій Україні, так і поза її межами.

Пріоритетним напрямком діяльності новоствореного архіву є організація передавання та повернення в Україну писемної історико-культурної спадщини зарубіжних українців та українських громад, введення до наукового, культурного та духовного обігу тих часток цієї національної культурної спадщини, що зберігаються в Україні або опинилися за її межами в різні історичні періоди. Така робота згодом дозволить заповнити інформаційні лакуни в історії українського народу.

Проте здійснення ефективного пошуку духовних цінностей та культурно-мистецького надбання українства, розпорошених по всьому світу, які впродовж десятиліть ретельно збирали й зберігали найкращі представники української інтелігенції на вигнанні, стало б неможливим без співпраці із закордонною українською громадою.

Завдячуючи саме закордонному українству та заходам держави у даному напрямку, новостворений архів уже досяг певних позитивних зрушень. З метою інформування світової української спільноти про початок та основні напрямки своєї діяльності архів підготував та розіслав до ряду міжнародних громадських організацій “Звернення до світового українства”. Їх направлено, зокрема, до Світового Конгресу Українців, Європейського Конгресу Українців, Союзу Українських Організацій Австралії та інших організацій. “Звернення до світового українства” українською та англійською мовами було розміщено на веб-сайті Української Всесвітньої Координаційної Ради. Наразі робота у цьому напрямку триває.

Архів плідно співпрацює з Міністерством закордонних справ України та Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України в питаннях повернення в Україну документів, що відносяться до архівної українки. Усі посольства та дипломатичні служби України отримали від МЗС держави інформацію про створення нового архіву та покладені на нього завдання. МЗС України дало доручення про всебічне сприяння діяльності ЦДАЗУ в комплектуванні документами, дефінованими як “архівна українка”.

У результаті цієї співпраці уже в грудні 2007 р. на зберігання до ЦДАЗУ від Ольги Андрич-Порохівської (Румунія) через МЗС України надійшли документи, що висвітлюють діяльність у Румунії в міжвоєнний

період української політичної та воєнної еміграції. Зокрема, у колекції представлено листи, поштові картки та фотографії (оригінали та копії) про життя та діяльність Глави Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії Костянтина Мацієвича, представника Міністерства оборони України в Кишиневі Павла Мамчури, а також Дмитра Івашина-Геродота (у період його проживання в Румунії в 1918–1944 рр.) та Ілька Гаврилюка (за 1918–1960 рр.).

Найбільшу частину документів та фотографій колекції складають спогади та матеріали про життя й діяльність Голови Комітету ім. Симона Петлюри в Румунії, полковника Гната Порохівського у період його життя в Румунії (1921–1944 рр.). Серед документів цього зібрання – оригінал поштової картки, датованої 1923 р., від української письменниці Ольги Кобилянської до Іванни Побігущої (м. Косів). У її тексті йдеться про літературну творчість та зв'язки відомої письменниці з українською інтелігенцією у Празі, Берліні та Чернівцях. У колекції представлено також оригінал групового фото з Ольгою Кобилянською у колі близьких людей, датований 1929 р.

Знаковою подією як для ЦДАЗУ, так і всієї архівної системи України стало надходження на початку квітня 2008 р. колекції документів зі Словаччини. Її передало на постійне зберігання до архіву Генеральне консульство України у Пряшеві (Словаччина). Урочисте передавання документів відбулося 8 квітня ц. р. за участю Генерального консула України у Пряшеві Є. П. Перебийніса, начальника управління державного архіву МЗС України О. О. Шульги, Голови Держкомархіву України О. П. Гінзбург, директора ЦДАЗУ Ю. Я. Кулініча та представників центральних державних архівів України.

Отримані документи висвітлюють життя та діяльність представників української еміграції в Чехо-Словаччині у міжвоєнний та воєнний періоди. Документи цієї колекції допоможуть заповнити лакуни в історії Музею визвольної боротьби України у Празі, Українського Вільного Університету (УВУ), Українського національного театру в Пряшеві, містять цікаву інформацію про політичні події в Карпатській Україні, діяльність українських еміграційних молодіжних та освітянських організацій, театральне життя українських емігрантів.

Вагому частину колекції складають періодичні видання (газети, журнали, часописи, бюлетені) та книги відомих українських письменників, листування. Зокрема, серед переданих документів є кореспонденція, друковані видання та рукописи одного із найзначніших майстрів українського ліричного слова ХХ ст. Олександра Олеса (з автографом), українського мовознавця Агенора Артимоновича, відомого українського бібліографа Петра Зленка, українських поетів і прозаїків Леоніда Мосендза, Богдана Лепкого, Василя Гренджі-Донського, актора Миколи Садовського еміграційного періоду та багатьох інших. Серед матеріалів колекції – рукописи українських прозаїків та поетів радянської доби, зокрема Ігоря Калинця, Надії Кир'ян, Михайла Саченка, Василя Рубана, а також книги українських письменників з автографами авторів (зокрема, Олеса Гончара).

Колекція включає рідкісні українські публікації та друковані видання, у т. ч. релігійного характеру. Більшість представлених у зібранні періодич-

них видань та книг – україномовні. Водночас у складі колекції є друковані видання латинською, польською, чеською, німецькою, англійською мовами, (зокрема, збірка поезій Байрона англійською мовою, до якої входить і поема “Мазепа”) тощо.

Надзвичайно важлива складова колекції – матеріали про голод в Україні 1932–1933 рр., які певним чином зможуть доповнити картину Голодомору в Україні очима представників української еміграції в Чехо-Словаччині. Дуже зворушливими є, зокрема, звернення дітей Українського дитячого притулку в Подєбрадах, що були видрукувані в дитячому часопису “Наша Україна” та видані коштом цього ж притулку. Друге число цього видання, що побачило світ у 1934 р., присвячено найпекучішій проблемі того часу – голодним дітям в Україні.

“Поможіть голодним дітям на Україні!

Чого це ти, мати,
Ходиш та й сумуєш?
Чого своє серце
Мучиш та мордуєш?

Ой, сумую я, милі діточки! Ви не знаєте, як там на Україні пухнуть люди з голоду, як просять у Бога, щоби їм допоміг. Діти обдерті, босі ходять од хати та й просять кусок хліба. І старі люди падають знесилені по вулицях. Бувають також випадки, що мати з голоду з’їдає свою помершу дитину.

От як би ви, мої любі діти, прийняли це до свого серденька й допомогли бідним дітям на Україні.

Марія Марич, 10 р.”;

“29 жовтня 1933 року ми святкували день голоду й смутку. Наші виховательки нічого не їли. Нам розказали, що цей день є присвячений голодним братам і сестрам на Україні, що тисячами–мільйонами вмирають з голоду. Ми хочемо допомогти їм у тяжкій годині. Ми їх любимо як рідних і співчуваємо їх долі.

Помагайте їм, чим хто може, але не запізно!

Ми ще малі й не можемо заробити грошей, але ми зібрали між собою ті гроші, що деколи діставали від батьків, або від знайомих. Всього назбирали 10 корон і післали на голодних дітей.

Лесько Зозуленко, 9 р.”;

*“Лист дітей Українського Дитячого Притулку
в Подєбрадах до міністра Норвегії Мовінкеля*

Високоповажний пане Міністре! Ми Вам дуже дякуємо за Вашу щирість та за те, що Ви думаєте про наш нарід і все тепер знаєте, що робиться на Україні. Як діти голодують і скільки тисяч їх повимирало”.

“Відповідь міністра Мовінкеля

Любі діти! Ваш милий, маленький лист, що Ви мені прислали, дуже мене зворушив. Я Вам за нього дуже дякую і Ви можете бути певні, що я завжди думаю про український нарід з найбільшою симпатією.

Ваш приятель П. Мовінкель
Осло, 16 листопада, 1933 р.”*

* Дитячий часопис “Наша Україна” (Подєбради, Чехо-Словаччина). – 1934 р.

Певний інтерес для дослідників історії української еміграції представлятимуть також печатки та кліше різноманітних емігрантських установ, у т. ч. з фондів Музею визвольної боротьби у Празі, кольорові ескізи гербів України (два тризуби роботи художника Роберта Лісовського), карти України, видані у Відні в 1875 р., а також фотографії, плакати та листівки кінця XIX та початку XX ст.

Одним зі своїх головних завдань ЦДАЗУ України вважає підготовку взаємопов'язаної системи довідників (у т. ч. електронних) про документи культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України. З огляду на це та продовжуючи роботу попередників, у архіві розпочато роботу щодо реєстрації архівної україніки, яка зберігається в зарубіжних та українських установах. У майбутньому це стане складовою реєстру "Архівна україніка". Даний напрямок роботи архіву не тільки дозволить внести свій вклад у документування та створення повноцінної картини розвитку української нації, а й значно активізує міжнародне співробітництво у сфері архівної справи.

Працівники ЦДАЗУ України сподіваються на підтримку всіх не байдужих до питань збереження духовної спадщини українського народу і докладуть усіх зусиль до реалізації надзвичайно важливого завдання – зібрати й зберегти для історії документи про життя та діяльність представників української еміграції в різних країнах світу в усіх її проявах – науковій, освітній, мистецькій, громадській.

Lykholob N.

**The Central State Archives
of Archival Ucrainica Abroad: the First Steps**

The information deals with the priority developments and major objectives of the new Central State Archives of Archival Ucrainica Abroad. It contains analysis of the documents relating to Ukrainian emigration, acquired from organizations and natural persons.

ЗІ СПОГАДІВ КЕРІВНИКІВ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ РІЗНИХ РОКІВ

“ГОЛОВНА СПРАВА ЖИТТЯ...”:

Інтерв'ю з Олександром Мітюковим

Коротка довідка. *Мітюков Олександр Георгійович – начальник Архівного управління (з 1974 р. – Головного архівного управління) при Раді Міністрів УРСР (1969–1988), нині пенсіонер, нагороджений 7-ма державними бойовими і трудовими орденами, понад 20-ма медалями, кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури УРСР.*

– Шановний Олександре Георгійовичу, як Ви прийшли в архівну систему?

– У 1969 р. я мав можливість посісти посаду заступника директора Інституту історії АН УРСР; А. Д. Скаба, тодішній директор, запрошував мене на роботу. Також відкривалася можливість стати заступником директора Інституту історії партії, який тоді очолював І. Д. Назаренко. Я обрав Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Його тодішній начальник С. Д. Пількевич був уже в поважному віці, йому необхідно було виходити на пенсію, і мені запропонували цю посаду. Я подумав, порадився (був у мене друг у Москві, І. Чехарін, завідувач відділу ЦК КПРС, який настійно радив мені йти на самостійну роботу) і прийшов на роботу в Архівне управління.

– Ви зустрічалися із С. Д. Пількевичем, радилися з ним перед тим, як прийняти рішення?

– Звичайно, радився, навіть був у нього вдома. Ми з ним були знайомі давно, у тому числі й по роботі в ЦК КПУ, і відпочивали якось у Криму разом. А потім, коли відбулося моє призначення на цю посаду, Семен Данилович добре до цього поставився. Правда, в новому приміщенні він був усього раз, тому що за його початковим планом управління мало залишитися на попередньому місці, на Володимирській, 22 а, він не збирався його перебазувати на Солом'янку. Я ж вирішив інакше.

Коли я приїхав сюди в 1969 р., споруди архівів треба було ще добудувати. Дуже допоміг нам Вадим Олексійович Гусєв, тодішній голова Київського міськвиконкому; у нас з ним якось склалися добрі стосунки. Він дав відповідну команду, робочу силу, і ми впродовж 1970-го року закінчили будівництво і прийняли будівлю в експлуатацію. Спеціально було створено державну комісію. Я першим переїхав у цей будинок. Як тільки обладнали мій кабінет і встановили там телефон – я відразу переїхав. Увесь апарат управління залишався ще в старому приміщенні.

Із нового кабінету я зателефонував першим Петру Тимофійовичу Троньку, оскільки він мене, образно кажучи, привів у нього і посадив у це “керівне” крісло. Він завжди ставився до мене добре, разом з ним ми готували

“Історію міст і сіл Української РСР”. Він ніби благословив мене на нову роботу.

За мною поступово почали перебиратися на Солом'янку й інші співробітники апарату управління. Я поставив завдання: нічого старого з будинку на Володимирській не брати, усі меблі мають бути нові. Хоч вони були не дуже високої якості, але нові.

У 1970 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР, яку підписав її Голова В. В. Щербицький. Нею мені було доручено вжити заходів для забезпечення розвитку архівної справи. І я розпочав виконувати це завдання. Головною справою мого життя, звичайно, є цей період –

участь в архівному будівництві в Україні. 1970 р. в усіх областях провели кушові наради архівістів за участю громадськості. Тоді всі справи в областях вирішувалися через обкоми партії. Там мене знали і підтримували. Того ж року з нашої ініціативи було створено Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР у м. Харкові. Потім почали перевезення документів ЦДАЖР із Харкова до Києва, і заповнили частину нового архівного приміщення. Тривало це півтора роки. Близько мільйона чи понад мільйон справ перевезли сюди. Про транспорт і відповідну допомогу я домовився з Радою Міністрів УРСР, як і про те, що п'ять співробітників, які краще за інших знають архівні фонди, будуть переведені на роботу до Києва з наданням їх житла. Ось це й було “ядро”, навколо якого почав заново створюватися колектив архівістів. То була ціла епопея – перевезти колосальний архів документів. Навіть технічно це величезна робота, і часу це потребувало чимало.

– Як це було організовано? Як перевозили архів?

– Вдалося віднайти надійний автомобіль, відповідального водія – і ось він упродовж півтора років перевозив документи. За це він заслужено одержав трикімнатну квартиру. А коли я прийшов на роботу в Архівне управління, там була лише старенька “Волга”, яку дали в останні місяці роботи С. Д. Пількевича. Ось це і все.

До 1970 р. усі центральні архіви містилися в будинку на Володимирській, 22 а. В основному приміщення займав ЦДІА УРСР, він був переповнений документами. Частково тут зберігалися й документи вищих органів влади (так званий відділ ЦДАЖР); декілька кімнат було відведено кінофотофоноархіву і ЦДАМЛМ, що розгортав свою роботу. Там же знаходилось і Архівне управління. Робочі приміщення і сховища були переповнені. Навіть галерея на другому поверсі була розділена навпіл: в одній частині знаходилось Архівне управління, а друга була заповнена документами, як і решта приміщення.

Благословляючи мене на нову посаду, В. В. Щербицький промовив слова, які запам'яталися на все життя: “Пам'ятай, ти йдеш в установу, де

склалися певні методи роботи, нею керує людина у віці, він уже давно збирався на пенсію, природно, що тобі захочеться поміняти все відразу. Не поспішай, пам'ятай, що ти маєш справу з живими людьми. Радься з ними, роби все поступово". І я завжди в житті керувався цими порадами.

Коли я поцікавився станом справ в областях, з'ясувалося, що у більшості з них не було навіть елементарних умов для зберігання документів. У Луганську, наприклад, документи зберігалися в приміщенні колишнього рибного магазину, у коробках з-під риби. Коли я приїхав туди і побачив це – був вражений. Опісля ми побудували там для архіву чудовий будинок, справжній палац, потім ще й місцевий партійний архів звів собі нове приміщення. Для Кіровоградського облдержархіву також спорудили новий чудовий будинок.

Наприкінці 1960-х, у 1970-ті і 1980-ті роки нові архівні приміщення було побудовано в 15-ти областях. І вже після того, як я залишив роботу в Архівному управлінні, було завершено будівництво архіву в Житомирі. Єдине, чого мені не вдалося зробити, так це добудувати приміщення Київського облдержархіву. А тому і до сьогодні на вулиці Мельникова стоїть недобудованою чудова споруда, розрахована на зберігання трьох мільйонів справ. Мені було персонально доручено закінчити його будівництво, але не вдалося, а документи досі лежать у підвалах на Володимирській, 15. Звичайно, вони там знаходяться в неналежному стані.

– *Розкажіть, як проходило архівне будівництво у ті роки?*

– У Раді Міністрів УРСР до Головархіву, архівістів і до мене особисто ставилися дуже добре. Було затверджено склад Колегії, я виступав перед членами Ради Міністрів, завжди запрошував їх до архівів. Часто у нас бували і П. Т. Тронько, і співробітники відділу науки і культури ЦК КПУ у повному складі, і секретар ЦК Ф. Д. Овчаренко, і завідувач відділу науки і культури В. В. Цветков. М. А. Орлик також часто у нас бувала. Так що відносини склалися непогані.

Архівісти працювали з великим ентузіазмом, з якимось особливим піднесенням. Документи, які перевезли з Харкова та з Володимирської, 22 а, в основному були у в'язках. Ми вже на Солом'янці створили цех по виготовленню картонних коробок, одержали відповідні машини, Головпостач виділив нам картон. Тут виготовляли коробки і "вдягнули" всі документи ЦДІА УРСР, ЦДАЖР УРСР та інших архівів. Розпочали також наводити порядок у новому приміщенні. Для проведення засідань Колегії з'єднали п'ять маленьких кімнат на другому поверсі, викинули стіни, розмістили виставку "Архівне будівництво на Україні". На першому поверсі також об'єднали декілька кімнат і організували їдальню. Рада Міністрів виділила нам чотири легкові автомашини, їх прозвали "пиріжками", тому що вони щоденно возили продукти до їдальні. Там харчувалися співробітники. Я пам'ятаю навіть, що мій наступник Р. Я. Пиріг не їздив обідати до їдальні Ради Міністрів, а харчувався в нашій їдальні.

Водночас упорядковували архівосховища. До них надходило кондиційоване повітря, прогріте, з відповідною вологістю, діяла система вентиляції, створили також протипожежні служби. Коли до нас завітав секретар ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренко, ми провели навчальне випробування проти-

пожежної системи. Навмисно влаштували пожежу в порожньому сховищі: склали купу паперу, підпалили, таким чином виникло велике вогнище, а потім увімкнули систему і впродовж кількох секунд ця вдавана пожежа була ліквідована.

Наступним важливим завданням було створення дирекції, яка б об'єднувала всі служби: електротехнічну, сантехнічну, інженерну, транспортну та ін.

Ми себе добре зарекомендували перед Радою Міністрів УРСР. Це все, звичайно, мало значення. А тому і доручили нам, Архівному управлінню, а не Управлінню культури чи Академії наук створення меморіального комплексу О. Є. Корнійчука в селі Плюти на Обухівщині. Роботи там було непочатий край. Спочатку це була територія в 15 соток. Навколо сільської хати, городи, погребі. Ми викупили три сусідні ділянки – три будиночки разом з городами, погребями і рештою. Вирівняли ґрунт, засіяли все це травою і почали влаштовувати там щорічні свята. Вони були чудовими. Там збиралося багато жителів Обухівщини. Приїжджали родичі О. Є. Корнійчука – сестра, дружина, а також артисти театру ім. І. Франка, багато відомих діячів культури. Тепер усе це якось перетворилося на ніщо. Я вважаю, що необхідно відновити такі свята.

– Згадайте про спроби створення в Україні науково-дослідного інституту з архівної справи. Чому вони виявилися безуспішними?

– У нас з Москвою відбувалось архівне суперництво. Вони прагнули тримати все у себе в руках. А я висловив ідею, яка полягала в тому, щоб створити три філіали інституту: один в Україні, з обслуговуванням Білорусі, другий – на Кавказі, третій – у Середній Азії, але за рахунок московської штатної чисельності, тому що домагатися додаткових штатних одиниць було дуже важко. Я їх і так багато одержав. Кожен архів мав по 70–80 осіб у штаті. І ось Філіпп Іванович Довгих, секретар ЦК КПРС, підтримав цю ідею, і всі питання стали вирішуватися через нього. Вирішили відкрити філіал, забронювали за ним приміщення в корпусі кінофотофоноархіву. Але далі цього справа не пішла.

– Як створювався методичний кабінет?

– У нас, у Головархіві, склався сильний відділ відомчих архівів. Подібний відділ мав і ЦДАЖР. Нам дуже пощастило з цим відділом і ми з ним плідно працювали. Я часто виступав на нарадах міністрів з аналізом стану справ по архівах і діловодству в міністерствах і відомствах, з критикою окремих міністрів. Це до певної міри впливало на наш авторитет. Тому вони охоче підтримали ініціативу створити при Головархіві методичний кабінет з діловодства, де працівникам міністерств і відомств надавали відповідну допомогу.

– Як Ви здійснювали політику омолодження кадрів? Це була спеціальна настанова чи так випадково вийшло, що в архівне управління і архіви влився великий колектив молоді?

– Не було ніякої настанови. Нам були потрібні кваліфіковані працівники. Я завжди орієнтувався на Московський історико-архівний інститут та Київський університет. Через секретаря ЦК ми організували на історичному факультеті кафедру архівознавства для підготовки кадрів архівістів. Ось звідки надходило поповнення. Причому, щоб їх якось влаштувати в

Києві, я отримав від Ради Міністрів УРСР 3 трикімнатні квартири і організував у них гуртожитки для молодих спеціалістів. На перших порах це було певним вирішенням житлового питання. Так забезпечили молоде поповнення. Багато з цих людей залишилося працювати в архівній системі. Серед них такі відомі тепер архівісти, як К. Новохатський, Г. Портнов, Г. Папакін та інші.

– *У чому полягали труднощі зі створенням редколегії журналу “Архів України”?*

– Цей журнал потрапив до мене на стіл вперше, коли я ще працював у ЦК КПУ. Але він мав тоді дуже непрезентабельний вигляд. Папір поганий, ілюстрації також. Коли ж я став головним редактором “Архів України”, журнал перетворився на настільну книгу кожного архівіста. Ми вирішили, що в ньому, в першу чергу, повинні висвітлюватися питання, важливі для архівістів: формування архівного фонду, організація зберігання і використання документів. Відповідним чином я намагався формувати й редколегію. Я вважав, що цією справою повинні керувати архівісти, а не якісь “варяги” зі сторони. І мені здається, що в наступні роки в цьому питанні був узятий неправильний курс з боку керівництва. Такого журналу, яким він був у 1970-ті роки, особливо ж – у 1980-ті, не стало. І архівна громадськість з приводу цього, звичайно, жалкує. А тоді він користувався великим авторитетом. Він розповсюджувався виключно за передплатою. Був час, коли його тираж був більшим, ніж союзного журналу “Советские Архивы”. По-моєму, тираж становив 17,5 тис. примірників.

– *Хто висунув ідею проведення в Києві конференції Круглого столу Міжнародної ради архівів?*

– Я почав брати участь у міжнародних конференціях з 1972 р. Спочатку побував у Німеччині, потім – у Москві, на Конгресі архівістів. Виступав декілька разів на Круглому столі, і на конференціях.

Потім було прийнято рішення провести “Круглий стіл” у Києві. Це рішення відіграло позитивну роль, тому що воно всіх нас мобілізувало на наведення порядку в архівах.

На конференції отримали найвищої оцінки наші заходи щодо створення спеціалізованого архіву кінофотофонодокументів. На той час у світі не було жодного спеціалізованого архіву такого профілю. Те саме – й стосовно ЦДАМЛМ – спеціалізованого архіву-музею літератури й мистецтва. Такого також не було, по-моєму, й до цього часу немає.

Гості конференції відзначили, що її проведено на найвищому рівні. Вони відвідали кінофотофоноархів, архів літератури і мистецтва. Там у одній з галерей накрили столи, організували для гостей прийом. Потім учасникам конференції було надано можливість здійснити екскурсію в Канів, а на завершення в ресторані “Дубки” влаштували прощальний прийом з концертом. Одним словом, усе пройшло на дуже високому рівні – є чим пишатися. Звичайно, під впливом часу і багатьох інших факторів наші архіви почали дещо втрачати. Мені не дає спокою базар на місці фонтану. А це ж була наша гордість, всі, хто приїжджав до нас, ним милувався.

Звичайно, мають місце позитивні зрушення: ком’ютеризація архівів, розсекречення архівних фондів, активізація видавничої та інформаційної роботи архівних установ і багато іншого.

Interview with O. Mitiukov

The former Head of Archival Service of Ukraine shares his memoirs with regard to his activities while taking the top position in the sphere of archival affairs; colleagues, construction of new archival facilities, publication of the “Archives of Ukraine” periodical, endeavoring to establish a scientific and research institute on archival affairs in Ukraine.

Ніна КИСТРУСЬКА**“...В КІНЦІ ЧЕРВНЯ [1996 р.]
МЕНІ ЗАПРОПОНУВАЛИ
ОЧОЛИТИ ГОЛОВНУ АРХІВНУ
УСТАНОВУ”**

Коротка довідка. *Киструська Ніна Володимирівна пройшла шлях від архіваріуса до заступника директора Державного архіву Дніпропетровської області (1974–1996); у 1996–1998 рр. – начальник Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України; нині – директор Державного архіву Дніпропетровської області.*

Становище, яке склалося в середині 90-х років ХХ ст. в архівній системі в цілому і передусім – у центральних державних архівах України, було дуже складним. Заборгованість із заробітної плати становила в них майже 9 місяців. Декілька років жодної копійки не виділялося з бюджету на оновлення матеріально-технічної бази, проведення ремонту в приміщеннях, придбання офісної техніки. Все це призвело до того, що в червні 1996 р. працівники центральних державних установ, розташованих у м. Києві, змушені були відстоювати свої права під стінами Кабінету Міністрів України. Ця акція отримала від журналістів назву “забастовки тишайших”.

Наслідки були досить несподіваними, і перш за все – особисто для мене. Начальника Головархіва було знято з посади, і в кінці червня мені запропонували очолити головну архівну установу. Скажу відверто, що перша моя реакція була негативною, я категорично відмовилася, але протягом липня та серпня мені порадили серйозно подумати щодо свого майбутнього та перейти на запропоновану посаду. Згадуючи ці події, складається враження, що це відбувалося не зі мною, настільки все сталося стрімко.

Надзвичайно сильне враження справило на мене ознайомлення з роботою Секретаріату Кабінету Міністрів. Такої кількості ділових паперів одночасно я не бачила за 22 роки роботи в обласному архіві.

Не менший шок викликало й ознайомлення зі станом справ у комплексі споруд на Солом’янській, 24. Після відносно комфортних умов Дніпропетровського обласного архіву важко уявити ті запустіння і технічну відсталість, яку побачила у столичних архівах.

Програмою-мінімум для мене стало вирішення нагальних питань – погашення заборгованості із заробітної плати, оснащення комп’ютерною та офісною технікою, придбання меблів, транспортних засобів, міні-друкарні, обладнання для центральних архівів, проведення ремонту систем водо- та теплопостачання в комплексі архівних споруд. Завдяки підтримці й допомозі Голови Уряду вже найближчими двома місяцями вдалося вирішити більшість питань, що були поставлені.

Програма-максимум полягала в необхідності ліквідації алогічного становища, яке склалося в архівній справі після введення в дію у 1993 р. Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”. Працівники Головного архівного управління, а також районних і міських архівних відділів мали статус державних службовців, а центральних і обласних архівів, які керували архівною справою і діловодством в регіонах, – не мали. Знадобилося майже два місяці для узгодження змін до низки нормативних актів, проведення переговорів з народними депутатами та урядовцями щодо необхідності поширення на працівників обласних архівів статусу державних службовців. Але питання не вдавалося зрушити з місця, і тільки завдяки вольовому рішенням Прем’єр-міністра в грудні 1996 р. було нарешті підписано постанову Уряду, яка кардинально змінила статус регіональних архівів. Можна по-різному оцінювати діяльність П. І. Лазаренка на посаді Прем’єр-міністра України, але слід щиро визнати: те, що він зробив у 1996–1997 роках для порятунку від розвалу та організаційного зміцнення архівної справи, не зробив жоден його наступник.

З повагою і вдячністю завжди згадую людей, які ділилися своїм досвідом, надавали допомогу, підтримували у важкі часи, – це Віце-прем’єр з гуманітарних питань Іван Федорович Курас – світла йому пам’ять!, завідувач сектора інформації Кабміну Анатолій Іванович Давидов, на жаль, теж покійний. Серед них – і працівники тодішнього Уряду, які сприяли позитивному вирішенню питання про державну службу, – Юрій Петрович Богуцький та Іван Григорович Кириленко.

У цілому я вдячна долі, що, попри несправедливість, образи та зраду, які судилося пережити, я намагаюсь пам’ятати тільки приємні й радісні дні, а їх було набагато більше.

Не все, що замислювалося, вдалося втілити в життя, але й до того, що вдалося зробити за 1,5 роки, сподіваюсь, колеги-архівісти поставляться із вдячністю.

Kystruska N.

**“At the End of June I Was Offered to Be
the Head of the Main Archival Body”**

The author shares her views and impressions as a former Head of the Main Directorate for Archives of Ukraine and describes the issues solved within this period.

Руслан ПИРІГ

“...ВІДТИНОК МОЄЇ ДОЛІ”

Коротка довідка. Руслан Якович Пиріг – останній завідувач Архіву ЦК КП України (1989–1991); перший директор ЦДАГО України (1991–1997); останній начальник Головархіву України (1998–1999); перший Голова Держкомархіву України (2000–2002); нині – завідувач відділу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України.

Було б неправдою запевняти, що я з юних літ мріяв про фахову працю в архіві. Рівно півстоліття тому випускнику-медалісту сільської школи на Полтавщині хотілося стати дипломатом чи журналістом. Покійній мамі-вдові зрощений без чоловіка син уявлявся лікарем. Це обернулося для мене сімома роками “ходіння” в медицину. Вступ на історичний факультет Харківського університету був більш природним, оскільки обоє батьків закінчили істфак наприкінці 1930-х рр. Очевидно, вже у самому фаху історика закладена вірогідність праці в архівних установах.

Перші уявлення про архів пов’язані з постаттю відомого архівіста-історика Євгенії Платонівни Шаталіної – завідувачки відділу ЦДАЖР УРСР. Вона вела в університеті курс архівознавства, який завершувався ознайомчою практикою в архіві.

Аспірантські роки дали ґрунтовне занурення в архіві вже в якості дослідника. Для мене відкрилася вся складність доступу до документної інформації, особливо в партархівах. Один із моїх попередників у Партархіві Інституту історії партії взагалі відмовив у видачі документів. А зошити з виписками повертали добряче порізнаними. Безперечно, це не подобалося, але сприймалось як складова існуючого порядку.

Далекого 1983 р. архівна справа безпосередньо увійшла в моє життя. Як консультанту, а потім завідувачу сектора відділу науки і навчальних закладів ЦК КП України довелось опікуватися й цією сферою. Добрі ділові стосунки з тодішнім керівником державної архівної служби Олександром Георгійовичем Мітюковим, участь у роботі колегії Головархіву, партійного бюро, відвідання центральних та обласних архівів дозволили опанувати головні проблеми галузі.

Керівництво партархівом, ЦДАГО України припало на досить складний трансформаційний період. Основне завдання полягало в інтеграції до державних архівів республіканської частини Архівного фонду КНРС, суціль секретної. Хочу з вдячністю відзначити сміливість і неординарність підходів до розв’язання цього питання Б. В. Іваненка та В. С. Лозицького, які наважилися на безпрецедентне розсекречення архівних документів.

Чималий директорський досвід суттєво допоміг мені в період праці на чолі архівної системи. Проте, скажу відверто, що всі ті п'ять років був придавлений хронічним безгрошів'ям. Принизливу роль прохача, нескінченний біг у трикутнику Кабмін – Мінфін – Казначейство забути важко.

Водночас світлі спомини залишилися від співпраці з високопрофесійними фахівцями, чудовими людьми К. Є. Новохатським, Г. В. Портновим, Г. В. Папакінім.

Особливо вдячний Г. В. Боряку, з яким довелося працювати в останні роки свого головування в Держкомархіві. Саме в цей час була ухвалена нова редакція архівного закону, вирішене питання держслужби архівістів, розгорнулася інформатизація архівної справи (спасибі Ю. І. Забеньку), розширилося міжнародне співробітництво. Прекрасні кадри директорського корпусу ЦДА та облдержархівів вважаю спільним надбанням усіх керівників архівної служби, починаючи від О. Г. Мітюкова. На їхній професійності та відданості справі й тримається система.

Радий, що вдалося чимало зробити й для інтелектуалізації архівної сфери. Цьому, безперечно, сприяли створення галузевого науково-дослідницького інституту, подвижницька праця І. Б. Матяш, піднесення наукового рівня фахівців.

Щасливий тим, що не пориваю з архівним середовищем, маю насолоду спілкуватися з колегами, радіти успіхам і тривожитися за спільні невдачі. Та й як інакше, адже архіви – це відтинок моєї долі, дослідницька основа і любов до скону.

Pyrih R.

“The Track of my Fate”

Retrospective information about the author's path to the archival sphere, taking senior management positions in archival institutions, beneficial cooperation with experts on archival affairs.

**ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ КОМПЛЕКСУ СПОРУД
ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ
УКРАЇНИ ПО вул. СОЛОМ'ЯНСЬКІЙ, 24**

Питання зведення окремої спеціальної споруди для центральних державних архівів України виникло у 1944 р., невдовзі після визволення Києва. Однак, реалізувати його вдалось не одразу. У 1947 р. рішенням Київського міськвиконкому під будівництво комплексу споруд було відведено ділянку землі в незабудованій частині Олександрівської слободи на Солом'янці (в тодішньому Залізничному районі Києва) загальною площею 24,8 тис. кв. м. Із другої половини 1950-х років група столичних архітекторів під керівництвом В. Тищенка розпочала роботу над проектом будівлі. У 1960 р. було остаточно схвалено проект та розпочато будівельні роботи. До запроєктованого комплексу входили приміщення трьох центральних державних архівів з фондосховищами, приміщення Архівного управління та бібліотеки. Перед комплексом та на його подвір'ї планувалось побудувати басейни, призначені для створення спеціального мікроклімату, необхідного для забезпечення відповідних умов зберігання документів.

Будівельні роботи тривали близько 10-ти років. У вересні 1970 р. 12-поверхову будівлю по вул. Солом'янській, 24, розраховану на зберігання 6 млн. справ, було введено в експлуатацію. До нового приміщення перемістили документи центральних державних архівів: історичного, Жовтневої революції і соціалістичного будівництва та кінофотофонодокументів. Туди ж переїхали Архівне управління і Центральна реставраційна майстерня. Найбільші українські архіви одержали зручні простори приміщення для роботи та фондосховища, серед них – підземне, обладнані за вимогами тодішньої архівної науки, для зберігання архівних документів.

Проте, протягом більш як 30-річної експлуатації інженерні системи комплексу зносилися, обладнання застаріло, а фондосховища стали затісними для зрослої кількості прийнятих на зберігання документів; читальні зали вже не можуть вмістити всіх, хто бажає працювати з документами архівів, нових приміщень потребують Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Центральний державний архів зарубіжної україніки та Центральний державний електронний архів. Зважаючи на це, у 2003 р. Держкомархів звернувся до Президента України з пропозиціями щодо реконструкції та добудови комплексу споруд центральних державних архівів.

2007 р. після одержання дозволу Кабінету Міністрів та відкриття достатнього фінансування розпочалися проектні та будівельні роботи. Новим проектом передбачено реконструкцію існуючих приміщень, зведення двох нових 15-поверхових корпусів обабіч головного корпусу, спорудження триповерхової прибудови до приміщення кінофотофоноархіву. Всі будівлі

будуть з'єднані між собою триповерховим адміністративним корпусом та переходами. Загальна площа забудови – 6 682 кв. м, кошторисна вартість робіт – 251 898,817 тис. грн. Будівництво має бути завершено до 2010 року. Нові приміщення розраховані на забезпечення функціонування архівів з урахуванням зростання їхніх фондів у результаті комплектування протягом 100 років. Новий комплекс має бути одним з найкращих серед сучасних європейських архівних споруд.

22 серпня 2007 р., напередодні Дня незалежності України, відбулась урочиста церемонія закладення нового корпусу комплексу споруд центральних державних архівів України. В урочистостях взяли участь Віце-прем'єр-міністр України Д. Табачник, державні урядовці, представники адміністрації Солом'янського району м. Києва, працівники Держкомархіву на чолі з Головою О. Гінзбург, співробітники центральних державних архівних установ.

Начальник УГА НКВС УРСР, капітан П. Гудзенко (стоїть у центрі), заст. начальника УГА НКВС УРСР капітан П. Павлюк і начальник відділу використання УГА НКВС УРСР, ст. лейтенант А. Ярошенко разом з архітекторами м. Києва розглядають документальні матеріали народногосподарського значення. Київ, 1945 р.

(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-314)

Проект комплексу центральних державних архівів УРСР у м. Києві (автор проекту – архітектор В. Тищенко). Репродукція.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 4-1367)

Проект будівлі центральних державних архівів УРСР у м. Києві.
Повздовжній розріз.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 4-1373)

Місце будівництва архівного містечка в Олександрівській слободі
в м. Києві, 1959 р.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-67320)

Загальний вигляд будівельного майданчика під спорудження будинку
центрального архіву України. Київ, листопад 1960 р.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-70440)

Зведення цокольного поверху будинку центрального державного архіву України.
Київ, листопад 1960 р.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-70439)

Головний корпус комплексу центральних державних архівів УРСР.
На передньому плані – басейн для підтримання температурного режиму
в архівосховищах. Київ, 1973 р.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-96802)

Вид м. Києва. На передньому плані – будинок центральних
державних архівів УРСР. 1977 р.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-133316)

Підготовка майданчика під будівництво нового корпусу комплексу центральних державних архівів України. Київ, листопад 2007 р.

Будівельники вивчають проект майбутньої будівлі. 22 серпня 2007 р.

Екскатор виймає перший ківш землі на місці фундаменту майбутньої будівлі.
22 серпня 2007 р.

Р. Я. Пиріг, який обіймав посаду Голови Державного комітету архівів України
у 1998–2002 рр., вітає архівістів з початком будівництва. 22 серпня 2007 р.

Віце-прем'єр-міністр України Д. В. Табачник разом із Головою Держкомархіву О. П. Гінзбург перерізують стрічку перед будівельним майданчиком. 22 серпня 2007 р.

Загальний вигляд котловану під фундамент першого корпусу. Грудень 2007 р.

Бетонування фундаменту нового корпусу комплексу центральних державних архівів України, Київ. 10 червня 2008 р.

Будівельний майданчик нового корпусу комплексу. 10 червня 2008 р.

Людмила ПРИХОДЬКО

**ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ І СТАНОВЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХІВІСТИКИ У 1917–1920-ті РОКИ**

У 2007 р. минуло 130 років від дня народження Олександра Сергійовича Грушевського (1877–[1942]) – історика, літературознавця, педагога і громадського діяча, унікальність творчого доробку якого полягає в багатогранності та глибокому національному спрямуванні. Вчений збагатив наукове українознавство низкою праць з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства, етнографії, літературознавства. Він був причетний до ідейного й організаційного творення української гуманітарної науки перших трьох десятиліть ХХ ст., розбудови національної освіти, розроблення концептуальних засад розвитку бібліотечної справи в Україні.

У творчій спадщині О. Грушевського вагоме місце відведено широкому колу проблем української архівістики, які він опрацьовував починаючи з 1917 р. і впродовж 1920-х років. Здобутки даного напрямку діяльності гуманітарія становлять значний інтерес і в багатьох аспектах не втратили своєї цінності. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, надзвичайно важливим є зазначений період у розвитку української історичної науки, що переживала процеси піднесення і справжнього самовизначення, утверджуючись як національна історична наука, з власними історіософськими концепціями, методологією та організаційними настановами. Важливою умовою її подальшого розвитку мало стати неухильне та суттєве розширення документальної бази, відповідно до тогочасних вимог наукової думки, тобто пошук, опрацювання й видання численних джерел, документів і матеріалів, забезпечення належних умов для користування ними. Без цього рухатись уперед було неможливо. По-друге, заслуговує на увагу власний, зацікавлений погляд О. Грушевського-історика, його розуміння шляхів вирішення комплексу проблем, які він репрезентував у власноруч розробленій програмі модернізації архівної справи в Україні. По-третє, висвітлення особистого внеску вченого у розвиток архівної науки і практики необхідне для неупередженого осмислення й об'єктивного відтворення історії вітчизняної архівної галузі, визначення ролі особистості в її поступі.

Надзвичайно плідного і багатогранного характеру діяльність О. Грушевського у галузі української архівістики набула під час національно-визвольних змагань, особливо у 1917–1919 рр.

У вересні 1917 р. при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. – Народного міністерства освіти УНР) був створений Бібліотечно-архівний відділ. Це засвідчило, що провідники та ідеологи визвольних змагань, попри

Олександр Грушевський

брак досвіду державного будівництва, добре усвідомлювали роль культури, діяльності архівних і бібліотечних установ у формуванні національної свідомості, відродженні та зміцненні української державності. Очолив Бібліотечно-архівний відділ О. Грушевський.

Для вченого після повернення навесні 1917 р. з Росії, де він пробув майже вісім років, викладаючи у Московському і Петербурзькому університетах, розпочався найбільш продуктивний період його життя, який продовжувався до кінця 1920-х рр. Це був час творчого злету, пік наукової кар'єри історика. О. Грушевський глибоко усвідомлював, що Українська революція надала народові унікальний шанс – вибороти

для себе краще майбутнє, і тому всі свої знання, досвід, організаторський хист історик віддавав справі його культурно-духовного відродження. Він став фундатором і учасником важливих проектів, програм в українській історичній науці, освіті, брав участь у заснуванні навчальних закладів, наукових товариств та інституцій, зокрема Українського народного університету, Академії наук та її установ, Української національної бібліотеки, багато друкувався. О. Грушевський працював над формуванням багаторівневої системи підготовки кадрів, впровадженням у навчальний процес широкого кола українознавчих дисциплін для підготовки національно свідомих науковців і фахівців. В умовах становлення архівної освіти в Україні особливу увагу вчений приділяв розробленню різних форм підготовки і перепідготовки архівістів із диференційованими навчальними планами й програмами.

У своїх статтях, зокрема “Бібліотечні справи”¹, “Київське наукове товариство”², “Стежки й шляхи української науки”³, “Український народний університет”⁴ тощо, О. Грушевський обґрунтував концептуальні засади розбудови української науки, послідовно обстоював необхідність її незалежного і самодостатнього розвитку, входження духовної культури України у світовий культурний простір. Перехід до нового етапу культурно-наукового життя народу він пов’язував з творенням Української держави та її повноцінним функціонуванням.

На цей час О. Грушевський був уже авторитетною постаттю в науковому середовищі та громадському житті українства: відомий історик і педагог, активний діяч Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ), Українського наукового товариства у Києві (далі – УНТ). За його плечима були: навчання на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, Київська документальна школа істориків, подвижницька праця в наукових товариствах, комісіях, гуртках, часописах, архівах і бібліотеках, що становила важливу складову наукової діяльності вченого.

Вибір історії як сфери докладання власних творчих і духовних сил став для Олександра Грушевського результатом глибокого усвідомлення влас-

ного головного покликання – прислужитися Україні та українському народові – і був визначений під впливом родинного виховання, раннього формування розвиненої національної свідомості, цілеспрямованої самоосвіти та прикладу старшого брата, Михайла Грушевського. Свій життєвий і творчий шлях гуманітарій органічно пов'язав з національним відродженням, потреби якого суттєво визначили спрямованість і зміст його багатогранної наукової діяльності.

Науково-дослідна рефлексія вченого була завжди пов'язана з історією України, її різними ділянками та епохами, починаючи від часів Княжої доби, через литовсько-польський період, Козацько-Гетьманську державу XVII–XVIII ст. до національно-культурного відродження XIX ст. Основна увага дослідника була зосереджена на вивченні українського середньовіччя, зокрема його економічних підвалин та соціальної структури, накопичення значного масиву фактичних матеріалів, що характеризують особливості адміністративно-правових інституцій, систему землеволодіння, розвиток ремісничого виробництва, торгівлі, промислів, українських міст. Досліджуючи історію України XVII–XVIII ст., О. Грушевський приділяв значну увагу історії козацтва, державотворчим процесам, особливостям економічного життя, суттєвим змінам в ієрархії еліти, боротьбі народу за свою незалежність і державність. Працюючи над проблемами української історіографії XIX ст., він прагнув відтворити її еволюційний шлях, показати внесок вітчизняних істориків у розроблення концепції української історії, ввести до наукового обігу цінний історіографічний матеріал. Науково-історичний процес учений вивчав у тісному зв'язку з суспільно-політичною думкою і громадсько-політичними рухами, зокрема з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, а також працею наукових інституцій, особливо НТШ і УНТ – українських протоакадемії, які відіграли видатну роль у новітній історії національної науки й культури. Йому також належить ряд студій, присвячених проблемам етнографії, фольклористики та літературознавства, в яких він прагнув відобразити духовні чинники розвитку українського народу, що визначили неповторність його національного образу.

О. Грушевський був прекрасним знавцем архівів, йому довелося працювати як в архівах Києва, Москви, Петербурга, так і за кордоном, в Австрії та Німеччині, де він не лише виявляв цінні документи з української історії, а й аналізував систему організації та методику роботи архівних установ. Як історик-документаліст, аналізуючи події певної доби, він прагнув спиратися на якомога більшу кількість архівних документів і шляхом їхнього аналізу, докладної джерельної аргументації довести вірогідність своєї дослідницької гіпотези. Історичні джерела були для нього фундаментальною основою для описування певних подій минулого в усій його багатогранності. Архівні джерела гуманітарій розглядав як невід'ємну складову духовної культури українського народу і був глибоко переконаний, що “в цілях широкого розвитку історичних українських студій треба звернути велику увагу на підготовчу працю в архівах. Архіви – се основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архівних матеріалів у своїх наукових студіях”²⁵. У процесі багатолітніх наукових досліджень О. Грушевський дослідив і залучив до на-

укового обігу джерела з історії Великого князівства Литовського, соціально-економічного життя українського народу в XVI–XVIII ст., суспільно-політичної думки і суспільних рухів в українському суспільстві XIX ст., реконструюючи на їхній основі історію України. Переважна кількість праць ученого ґрунтується на використанні широкого спектру історичних джерел, зокрема літописів (Іпатіївський, Галицько-Волинський, Густинський, “Синопис”, Биховця, козацькі літописи XVII–XVIII ст.), літературних, історичних пам’яток, з історії церкви, актових документів (Литовські Статути, Литовська Метрика, актові книги адміністративно-судових установ, універсали українських гетьманів) та ін. Працюючи з історичними джерелами, він застосовував методи текстологічного й порівняльного аналізу, інтерпретації, прагнув показати їх як своєрідні історико-культурні феномени певної доби, оцінити внесок попередників у їхнє вивчення. Основну увагу приділено ним науковому опрацюванню документів Гетьманщини. Ще на початку своєї наукової діяльності, у 1908 р., на засіданні Археографічної комісії НТШ О. Грушевський ініціював “План видання актів внутрішньої історії Гетьманщини”, які вважав цінною джерельною базою дослідження юридичних, економічних умов формування старшинського та монастирського землеволодіння, адміністративного устрою, розвитку фінансової системи. Ґрунтовно вивчаючи ці питання, він накопичив значний масив копій документів з колекцій О. Лазаревського та М. Судієнка і розділив їх на групи, що стосувалися певних проблем: старшинське землеволодіння (юридичні умови); старшинське землеволодіння (економічні умови); монастирське господарство (спеціальні умови юридичні та економічні); козаки та шляхта (юридичні умови, взаємні відносини двох верств); адміністративний устрій часів Гетьманщини; фінансова система; суд. О. Грушевський пропонував продовжити розпочату ним працю і приступити до видання цих документів на зразок Жерел до історії України-Руси⁶. Значний інтерес гуманітарій виявляв до спеціальних історичних дисциплін: історичної географії, дипломатики, текстології, палеографії, генеалогії та біографістики.

О. Грушевський був добре обізнаним зі станом української архівістики та рівнем збереженості національної архівної спадщини у колишній Російській імперії. Через концентрацію документів в архівах Петербурга і Москви, байдужість уряду, брак коштів, відповідних приміщень, кваліфікованих фахівців, неспроможність царських чиновників запобігти втраті унікальних колекцій він оцінював стан архівної справи в Україні як критичний, підкреслюючи, що діяльність архівних установ і наукові дослідження у цій сфері трималися завдяки подвижницькій роботі національно свідомих учених і архівістів⁷. Таке становище, на його думку, вимагало рішучих кроків у напрямі докорінної системної перебудови діяльності архівних установ. У своїх статтях “Сучасне українське архівознавство”⁸, “Наші наукові потреби”⁹ тощо, написаних у 1917–1918 рр., він виклав основні концептуальні засади реформи архівної справи молодій Українській державі, наголошуючи на необхідності централізації й концентрації архівних документів у пристосованих архівосховищах у центрі й на містах, забезпечення державної власності на них, створення сприятливих умов для розвитку науково-дослідної роботи й освіти в архівній галузі. На його глибоке

переконання, влада повинна обов'язково допомагати у вирішенні цих питань, надзвичайно важливих для відродження національної науки, освіти, духовно-культурного розвитку народу.

О. Грушевським було чітко визначено основні завдання Бібліотечно-архівного відділу, які відображали напрями і зміст реформи архівної справи в Україні та передбачали: а) заснування Національного архіву; б) підтримку діючих районних архівів і створення за необхідності нових; в) наукове опрацювання архівних документів; г) координацію наукових археографічних робіт, які здійснювались архівними комісіями; д) створення реєстру українських документів, що зберігалися в російських архівах, для повернення їх в Україну; е) видання спеціального археографічного часопису "Пам'ятки"; є) здійснення комплексних заходів щодо рятування ушкоджених приватних архівів та архівів установ. З метою розроблення теоретичних і практичних проблем архівознавства й археографії при відділі планувалося заснувати археографічну комісію з 6–8 осіб, а на її базі створити архівний гурток, в якому працівники відділу, штатні й позаштатні, мали б можливість підвищувати свій фаховий рівень. Ця інституція у перспективі повинна була стати науково-дослідною установою з власною системою підготовки кадрів¹⁰. Відділ мав забезпечити організаційне й науково-методичне керівництво, а також координацію діяльності архівних установ України.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. було завершено комплектування складу співробітників Бібліотечно-архівного відділу. В ньому працювали В. Дем'янчук (канцелярист 1-го розряду), Т. Фаранюк (канцелярист 2-го розряду), О. Баранович (урядовець для роз'їздів), якого О. Грушевський знав ще з часів педагогічної діяльності у Петербурзькому університеті, керуючи студіями молодого здібного історика на джерелознавчих семінарах. У березні 1918 р. співробітником бібліотечної секції відділу став Ю. Іванов-Меженко, а з 11 травня цього ж року на посаду фахівця з архівознавства було прийнято В. Міяковського. До співпраці залучалися відомі вчені, молоді науковці, аматори, серед них – Д. Онацький, В. Щербаківський, С. Глушко¹¹.

З огляду на загрозу національній культурній спадщині в умовах революційних подій й воєнного лихоліття у періодичних виданнях оприлюднювалися численні підготовлені відділом звернення до громадян України із закликом зберігати історико-культурну спадщину. Попри складнощі політичного й економічного життя, брак коштів, співробітники відділу здійснювали реальні кроки щодо реалізації наміченої програми заходів. Велику увагу було приділено евристичній діяльності – виявленню цінних архівних документів, розпорошених по різних інституціях і приватних збірках, для передавання їх на державне зберігання. У жовтні 1917 р. О. Грушевський у листі до В. Модзалевського просив надати відомості про долю частини документів Румянцевського опису, за який він особливо вболівав¹². У квітні 1918 р. з метою вивчення складу приватних колекцій та забезпечення їхньої збереженості О. Баранович здійснив поїздку на Волинь, яка особливо постраждала від воєнних подій, а також обстежив архів Київського губернського управління¹³. Запит про стан архівів Чернігівської губернії та їхню наукову розробку було направлено до Чернігівської архівної комісії¹⁴.

Концентрація архівних першоджерел вимагала не тільки їхнього збереження і захисту, але й створення відповідних умов для інтелектуального доступу. З цією метою укладалися докладні інвентарні описи виявлених архівних документів, при цьому першочергова увага приділялась особливо цінним архівам. Здійснювалися заходи стосовно створення науково-довідкового апарату, зокрема реєстрів архівної україніки. У звітах відділу йшлося про подальшу роботу щодо описування актів для першого тому “Пам’яток”, інвентаризації архівів Києва¹⁵. О. Баранович підготував доповідну записку про реєстрацію документів на території України. Він вказував на необхідність “робити реєстри всіх архівних матеріалів, особливо загрожених; [...] урятувати те, що гине. Коли відділ матиме докладні відомості про те, що, де переховується, коли все буде переховуватися більш певно, відділ може скласти сей реєстр, може його надрукувати як книжку”¹⁶.

За умови відсутності сформованої системи обліку, концентрації й розподілу всієї друкованої продукції, на глибоке переконання О. Грушевського, передусім необхідно було налагодити реєстрацію творів друку, в яких, “починаючи від великих книжок і кінчаючи маленькими агітаційними листками [...] відбивається рух суспільного життя на Україні й розвиток української свідомості і які становлять великий матеріал для будучого історика”¹⁷. З цією метою 28 жовтня 1917 р. Бібліотечно-архівний відділ звернувся до видавництва із закликом “надсилати до відділу по 5 примірників друкованої продукції, зокрема книги, брошури, оголошення, афіші, рекламні й агітаційні листки, фотографії, карти для створення бібліотеки-архіву”¹⁸. Паралельно розпочалася робота над розробленням “Законопроекту про обов’язкову надсилку друкарнями всіх видань” для забезпечення на державному рівні бібліографічної реєстрації творів друку.

Відділом здійснювалися конкретні кроки, спрямовані на формування мережі архівних установ. О. Грушевський наголошував: “Архіви – державний, головний і районні по містах – повинні бути засновані без жодного проволікання”¹⁹. Під його керівництвом співробітники відділу налагоджували співпрацю через листування з губернськими архівними комісіями, зокрема Катеринославською, Полтавською, Таврійською, Чернігівською. Вживалися заходи щодо заснування нових архівів у центрі й на місцях. Так, спільно з керівництвом “Музею-архіву війни й революції 1914–1917 рр.”, створеного при Культурно-освітній комісії Всеукраїнської ради військових депутатів, розпочалася робота з організації архіву “Юго-Западного фронту Союза городів”. Серед першочергових заходів важливе значення мало звернення відділу до Генерального секретарства справ освітніх, в якому наголошувалося на необхідності негайного припинення передавання матеріалів до Московського архіву Головного штабу, а відповідно впорядковані архівні документи пропонувалося передавати до заснованого у Києві Військово-історичного відділу²⁰. Заслугує на увагу записка О. Грушевського, в якій він виклав своє бачення засад створення цієї архівної установи. Вона виразно ілюструє комплексний підхід ученого до вирішення проблем концентрації архівних документів, забезпечення їхньої збереженості, вирішення питань фондування, обліку, створення довідкового апарату²¹.

З метою одержання фактичних даних про стан і склад архівів на території України й визначення перспектив їхнього подальшого розвитку співробітники відділу розробили анкету, в якій необхідно було подати такі відомості: 1) кількість і склад архівів у районі; 2) хронологічні межі фондів; 3) стан архівосховищ; 4) наявність “окремого архіваріуса”; 5) наявність охоронних описів; 6) організація науково-дослідної й бібліографічної роботи за документами архіву²².

На початку 1918 р. О. Грушевський розпочав розроблення концепції Національного архіву, передусім як державної установи з чітко визначеними функціями – зберігати історичні джерела, створювати належні умови для їхньої концентрації й активного використання і через розробку наукового апарату забезпечувати право користувачів на доступ до інформації. Підготовлений ним проект Статуту Національного архіву мав дев'ять розділів, у яких він ретельно висвітлив засади й зміст його діяльності, а також структуру, штати, систему обслуговування, фінансування: I) загальні установи; II) директор Архіву; III) урядовці Архіву: завідувачі відділів й архіваріуси; IV) укладання описів і наукових видань Архіву; V) реєстратор, доглядач будинку, секретар; VI) бібліотекар Архіву; VII) урядове листування; VIII) заняття в Архіві сторонніх осіб; IX) грошові засоби Архіву. Відповідно до змісту документів чітко окреслювалася система їхньої організації на внутрі-архівному рівні, тобто система фондування. Архів мав поділятися на п'ять відділів: 1) сучасний, 2) старих справ до XIX ст., 3) Київський архів давніх актів, 4) обласний, в якому зберігалися документи ліквідованих інституцій, 5) церковний, де знаходилися документи з архівів консисторських, церковних, монастирських, єпископських²³.

Весною 1918 р. учений розпочав підготовчу роботу, спрямовану на вирішення комплексу питань, пов'язаних з поверненням в Україну цінних архівних документів, які зберігалися в наукових інституціях Росії, використовуючи як державні важелі, так і засоби громадського впливу. О. Грушевський звернувся до діячів української науки та культури з проханням визначити документи й архівні збірки, що підлягають поверненню російським урядом. Розпорядженням Міністерства народної освіти у травні того ж року під його головуванням було створено архівну секцію при Міжвідомчій комісії з питань урегулювання в українсько-російському мирному договорі проблем повернення в Україну культурних цінностей. Відстоювання невід'ємного права України на повернення примусово вивезених у Росію за наказом царського уряду архівних документів розглядалось як основний принцип роботи секції. Зокрема, передбачалося повернення архівних документів: 1) з архіву Міністерства юстиції – архівів земських повітових судів, магістратів, окружних судів, палат цивільного й кримінального суду, казенних палат, вивезених у Москву після судової реформи 1864 р., Литовської Метрики і Коронної Метрики, а також усіх книг “Генеральних слідств о мастностях”; 2) з Академії наук – усіх матеріалів Румянцевського Генерального опису Малоросії; 3) з архіву св. Синоду – архіву уніатських митрополитів; 4) з Археографічної комісії у Петрограді – матеріалів, які було вивезено в 1830-х рр. з Архіву Генеральної військової канцелярії, а також архівів київських монастирів, переданих Київською духовною академією;

5) з Архіву Головного управління у справах друку – усіх затриманих цензурою рукописів українських письменників²⁴.

Отже, від початку діяльності Бібліотечно-архівного відділу, як слушно відзначила І. Матяш, коло пріоритетних наукових і практичних проблем його компетенції було доволі широким – від виявлення й інвентаризації архівних документів, реставрації й зберігання пошкоджених із них до розбудови системи державних установ і розроблення теоретичних засад архівознавства²⁵. Через складні політичні й економічні умови не всі плани вдалося втілити в життя, проте практична діяльність відділу, його теоретичні напрацювання мали позитивні наслідки для подальшого розвитку архівістики в Україні.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського відділ у червні 1918 р. було перейменовано в Архівно-бібліотечний і підпорядковано новому структурному підрозділу – Головному управлінню у справах мистецтва і національної культури, що перебував у складі Міністерства народної освіти. Відбулися також певні зміни у його персональному складі, більше уваги приділялося практичній роботі. Архівно-бібліотечний відділ очолив В. Модзалевський – відомий історик і знавець архівів. О. Грушевський залишився керувати Бібліотечною секцією, зосередивши увагу на вирішенні широкого спектру науково-організаційних проблем реформування діяльності бібліотечних установ.

У контексті теми нашого дослідження заслуговує на увагу діяльність історика в Археографічній комісії Всеукраїнської академії наук (далі – АК ВУАН) упродовж 1918–1930 рр. як одного з ініціаторів її створення та активного співробітника. У 1918–1921 рр. відбувалося організаційне становлення комісії як загальноукраїнської археографічної наукової інституції. Архівні джерела свідчать, що О. Грушевський брав участь в її організаційних засіданнях 4 квітня, 24 червня і 1 липня 1919 р., важливих з точки зору подальшої розбудови комісії, визначення напрямів її діяльності. На його глибоке переконання, АК ВУАН, спираючись на традиції археографічної діяльності НТШ і УНТ, повинна була здійснювати на державному рівні збирання, вивчення й видання архівних джерел. На засіданнях комісії вчений пропонував продовжити наукове опрацювання Румянцевського опису та збірки О. Лазаревського, розпочате на початку 1917 р. Історичною секцією УНТ, ініціював заснування часопису, присвяченого науковому розробленню питань архівознавства й археографії²⁶.

З поверненням у березні 1924 р. в Україну М. Грушевського та обранням його головою АК ВУАН в її діяльності розпочався принципово новий період. Перші два роки свого керівництва комісією він присвятив виробленню необхідних організаційних умов для реалізації масштабних науково-дослідних і видавничих програм. Велика увага була приділена розгортанню основних напрямів роботи АК, зокрема: евристичній діяльності, розробленню археографічної методики, виданню джерел, розробленню методики описування українських стародруків. Робота спрямовувалася передусім на забезпечення суттєвого розширення джерельної бази досліджень історії України.

Пріоритетним і важливим для археографії напрямом у діяльності АК ВУАН вважалась її участь у створенні мережі архівних установ та координації їхньої науково-дослідної роботи, у науково-методичному забезпеченні питань концентрації, збереження, упорядкування й використання архівних

документів. Не залишав поза увагою ці важливі питання й О. Грушевський. Встановлено, що він брав участь у засіданнях АК ВУАН за участю представників державних органів і громадськості, присвячених охороні архівів, поверненню в Україну архівних пам'яток з установ Москви і Ленінграда²⁷, створенню раціональної мережі архівних установ в Україні, питанням едиційної археографії, підготовки науковців та фахівців з архівної справи. За дорученням АК ВУАН учений вивчав стан організації та збереження документів в архівах Чернігівщини, Катеринослава та Вінниці, підготував доповідь на цю тему, з якою виступив перед членами комісії²⁸.

У березні 1926 р. АК ВУАН ухвалила й подала до Укрцентрархіву “Записку в справі організації мережі архівосховищ в Україні, зокрема в Києві”, в якій висловила свої міркування щодо запропонованої Укрцентрархівом структури архівних установ в Україні. У фонді 1235 ЦДІАК України зберігається друкований примірник записки, мовностильові особливості якої підтверджують припущення С. Кіржаєва, що її було підготовлено саме О. Грушевським²⁹. Основну увагу в документі приділено питанням раціональної організації мережі архівосховищ для забезпечення планомірного охоплення “обласним архівом кожної історично відокремленої області”, а також охоплення всієї території України. З цією метою АК ВУАН пропонувала створити, крім Київського, Харківського і Чернігівського, також Катеринославський архів для Степової України. Комісія підтримала пропозиції Укрцентрархіву щодо організації двох центральних архівів – для концентрації документів із найдавніших часів до кінця XVIII ст. і для зберігання матеріалів центральних установ після 1917 р., а також визнала за необхідне зберігати архівні документи загальноукраїнського значення з найдавніших часів до кінця XVIII ст. у Центральному архіві давніх актів у Києві, де безпосередньо працювали співробітники ВУАН, і передати до нього також відповідні документи з Харківського центрального історичного архіву. В документі наголошувалося, що “єдність фондів для правильної систематично поставленої роботи Археографічної комісії включає, щоб усі матеріали, які мають виключно наукове значення і центральний характер, було зосереджено там, де є науковий центр, Всеукраїнська академія наук у Києві. Археографічна комісія вважає, що розв’язання цього питання в такий спосіб є найдоцільнішим та єдино можливим”³⁰. У Харкові пропонувалося зберігати документи з початку XIX ст. і до 1917 р, а також новітньої доби. Київський центральний історичний архів ім. В. Антоновича з матеріалами від XIX ст. до 1920 р. комісія вважала доцільним реорганізувати в крайовий (обласний) історичний архів. По суті, йшлося про створення мережі архівних установ України, побудованої на принципах централізації та раціонального розподілу між ними документів з метою забезпечення рівного для всіх користувачів доступу до інформації та відповідних умов для здійснення масштабних наукових досліджень загальнонаціонального значення. Проте, як справедливо зазначив С. Кіржаєв, такий підхід АК ВУАН мав і певні хиби. Він не враховував повною мірою наукової цінності архівних джерел нового та новітнього часів³¹. У документі висловлювалися також прохання про нагальну потребу покращання фінансування архівних установ, організації їхньої праці, а також полегшення доступу членів комісії до секретних фондів старих часів для роботи над науковими студіями.

У 1920-ті рр. О. Грушевський керував роботою щодо розбирання та описування документів Румянцевського опису та колекцій документів О. Лазаревського, М. Судієнка. Досвід архівної роботи, розуміння взаємозв'язку таких спеціальних історичних дисциплін, як джерелознавство та археографія, дали йому змогу результативно працювати в редакційному комітеті АК ВУАН за участю М. Грушевського, О. Гермайзе, Є. Тимченко, створеному задля розв'язання проблем методики публікації джерел і передавання друком тексту пам'яток. У 1926 р. комітет розробив правила видання давньоукраїнських джерел, розглянув та ухвалив конкретні рекомендації стосовно вибору і передавання друком тексту пам'яток, що вийшли в томах 1, 2, 4 “Українського архіву”, а також окремими виданнями³².

Отже, фах історика, світоглядні цінності, науково-теоретичні погляди, високий рівень знань з теоретичного і практичного джерелознавства, розуміння унікальної значущості архівних джерел як фундаментальної основи української історичної науки зумовили результативність діяльності О. Грушевського у галузі української архівістики. Очоливши перший державний орган управління архівною справою – Бібліотечно-архівний відділ, учений глибоко усвідомлював особисту відповідальність за справу збереження культурно-історичних цінностей та архівних скарбів України, необхідність проведення комплексної роботи щодо їхньої організації, збереження і використання та докладав максимальних зусиль для вирішення цих питань, використовуючи державні важелі та засоби громадського впливу.

Під керівництвом О. Грушевського в Україні вперше розпочалося розроблення концепції архівної реформи та виконання науково обґрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорона архівних документів; повернення українських архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; заснування Українського національного архіву та формування раціональної мережі архівних установ; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної справи. У процесі здійснення заходів цієї програми вирішувався широкий спектр питань теоретичного і практичного характеру, пов'язаних з організацією роботи архівів, фондуванням і обліком архівних документів, створенням довідкового апарату, підвищенням рівня наукової роботи в архівних установах і фахового рівня їхніх співробітників. Закладалися підвалини реформування системи архівних установ України, накопичувався досвід діяльності державної структури, яка опікувалась розвитком архівної справи. Незаперечними є заслуги вченого у справі розбудови Археографічної комісії ВУАН, діяльність якої суттєво впливала на архівне будівництво, розвиток архівознавства, джерелознавства, археографії, формування організаційних засад, перспективних напрямів наукових досліджень у цих галузях.

О. Грушевський був пасіонарною особистістю. В основі його багаторічної подвижницької праці – глибоке усвідомлення своїх родинних коренів, причетності до духовної культури свого народу, відданість українській справі, що надихали до максимальної віддачі інтелектуального і духовного потенціалу. Його діяльність відбувалась здебільшого у несприятливих умовах – не-

свободи, нескінченних “табу”, адміністративного тиску та жорстких репресій з боку влади. Вчений прожив нелегке життя, залишаючись гуманістом, патріотом, людиною високої відповідальності за результати своєї праці.

- ¹ *Грушевський О. С.* Бібліотечні справи // Шлях. – 1919. – № 1. – С. 78–81.
- ² *Його ж.* Київське Наукове Товариство // Шлях. – 1918. – № 8. – С. 66–71.
- ³ *Його ж.* Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 126–133.
- ⁴ *Його ж.* Український Народний Університет // ЛНВ. – 1917. – Т. 68. – С. 320–326.
- ⁵ *Його ж.* Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. I. – С. 81–90.
- ⁶ Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 158–162.
- ⁷ *Грушевський О. С.* Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 129–130.
- ⁸ *Його ж.* Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. I. – С. 81–90.
- ⁹ *Його ж.* Наші наукові потреби // Відродження. – 1918. – Ч. 44. – С. 3.
- ¹⁰ *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 22.
- ¹¹ *Її ж.* Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921). – К., 1998. – С. 14–15.
- ¹² *Климова К.* Публікація архівних документів // Пам’ятки. – 1998. – Т. I. – С. 40.
- ¹³ Там само. – С. 53–55.
- ¹⁴ Там само. – С. 55.
- ¹⁵ *Матяш І. Б.* Архівна наука і освіта в Україні в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 8.
- ¹⁶ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 44.
- ¹⁷ *Климова К.* Публікація архівних ... – С. 39.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ *Грушевський О.* Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 133.
- ²⁰ *Климова К.* Публікація архівних ... – С. 45.
- ²¹ Там само. – С. 72–73.
- ²² ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 15–15 зв.
- ²³ *Климова К.* Публікація архівних ... – С. 67–70.
- ²⁴ Там само. – С. 57–58.
- ²⁵ *Матяш І. Б.* Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921). – К., 1998. – С. 15.
- ²⁶ ІР НБУВ, ф. X, спр. 10705–10807, арк. 5, 8.
- ²⁷ Там само, арк. 34.
- ²⁸ Там само, спр. 8120–8121, арк. 1; *Кіржаєв С. М.* Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 73.
- ²⁹ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 78–80.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 33–34 зв.
- ³¹ *Кіржаєв С. М.* Археографічна комісія ВУАН ... – К., 1994. – С. 74–75.

³² *Його ж.* З історії праці Археографічної Комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // Укр. археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 25.

Prukhodko L.

**Oleksandr Hrushevskyi and Development
of Ukrainian Archival Affairs in 1917–1920**

The article highlights O. Hrushevskyi's many-sided heritage, in particular, his contribution to the development of Ukrainian studies and research, national history, historiography, source studies, historical geography, archival studies, ethnography, literature studies. Special emphasis is made on O. Hrushevskyi's role with regard to the issues of Ukrainian archival studies, establishing the network of archival institutions, organizational activities on concentration, preservation, arrangement and use of archival documents.

Ірина БОРЩ

**СПІВПРАЦЯ ВАДИМА МОДЗАЛЕВСЬКОГО
ТА ВОЛОДИМИРА МІЯКОВСЬКОГО
В ГАЛУЗІ АРХІВНОГО БУДІВНИЦТВА
ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1918–1920)**

Імена В. Л. Модзалевського і В. В. Міяковського широко відомі вченим-гуманітаріям України, близького і далекого зарубіжжя¹. Ці непересічні особистості залишили помітний слід в українській історіографії, джерелознавстві, літературознавстві, мистецтвознавстві, генеалогії, геральдиці, біографістиці, музейній і архівній справі. І хоч кожному з них осібно присвячено численні праці українських і зарубіжних науковців, залишається не дослідженою їхня співпраця на ниві архівістики, результати якої значною мірою вплинули на розвиток архівного будівництва 1918-го–1920-х років і склали підґрунтя подальших “архівних заслуг” В. В. Міяковського. Не можна не погодитися зі справедливою думкою відомого київського вченого С. І. Білоконя: “В українському архівному світі 20-х років немає постаті, вагомішої за Володимира Варламовича Міяковського”². Однак, лише почасти... Адже до передчасної смерті свого друга, колеги, вчителя – Вадима Львовича Модзалевського, котрий пішов у вічність 38-річним, але встиг зробити стільки, скільки інші не спромоглися за все життя, він завжди мав перед собою взірць самовідданої праці. Майже три роки в екстремальних для розвитку архівної справи умовах (1918–1920) вони працювали пліч-о-пліч, долаючи труднощі й плекаючи надію на втілення найсміливіших ідей щодо цивілізованих підходів до архівного будівництва й збереження документальної пам’яті українського народу. Їхня дружба, якщо вірити астрологам, була визначена Космосом: яскраве горіння полум’я (В. Л. Модзалевський) підтримувало повітря (В. В. Міяковський); енергія, інтелект, прагнення досконалості Овена й Близнюків сприяли взаєморозумінню та плідній співпраці. При цьому чи не найважливішим було однаково серйозне усвідомлення ними ролі архівних документів у створенні об’єктивної історії України, шанобливе ставлення до історичних пам’яток, відданість архівній справі. “Сам факт двухлетнего существования на Украине специального архивного учреждения – ... большой шаг вперед в отношении хода и развития архивных идей, и я счастлив, что мне пришлось быть около этого дела в течение полутора лет”, – писав В. Л. Модзалевський про свою роботу на посаді голови Бібліотечно-архівного відділу й Головного архівного управління (травень 1918 р. – жовтень 1919 р.)³. “Архіви, це та справа, якій присвятив я ліпші роки свого життя. Це теж потішає мене. Все-таки щось зробив, прожив не марно – я завжди був захоплений цією працею. В цьому ж житті, в цьому ж щастя”, – стверджував навіть у найскрутніші хвилини свого життя В. В. Міяковський⁴. В усіх документах того часу, пов’язаних із проблемами архівістики, їхні імена стоять, як правило, поряд.

Вадим Модзалевський

Багато спільного було в них і на життєвих шляхах: дворянське походження, гуманітарна освіта, праця в Петербурзі, арешт, участь у роботі Історичного товариства Нестора-Літописця, Українського наукового товариства в Києві, постійних комісій Української академії наук, розробленні концепції Українського археологічного інституту, підготовці журналу “Наше минуле”, нарешті – найголовніша справа життя – праця на ниві архівістики. Та й до зустрічі в Києві їх вели різні, але подібні шляхи...

Вадим Львович Модзалевський народився 28 березня 1882 р. у Тифлісі в родині відомого педагога і мовознавця, автора популярного підручника “Очерки воспитания и обучения” Лева Миколайовича Модзалевського та представниці українського шляхетного роду Константиновичів. Як зазначав О. П. Оглоблин, “він походив зі старого українського козацького роду, предки якого відігравали видатну ролу в житті Стародубщини XVII–XVIII ст.”⁵. Зростав хлопчик у Петербурзькій губернії, в батьківському маєтку Гарі (с. Івановське Гдовського повіту). З дитинства на нього чекала військова кар’єра: він закінчив I Кадетський корпус (1898) та Миколаївське інженерне училище в Петербурзі (1902). Зважаючи на українське походження, місцем служби обрав Київ. Виконання обов’язків офіцера 14-го саперного полку поєднував з інтенсивними науковими заняттями, архівною евристиком, віддаючи перевагу студіюванню документів з історії України. Детально досліджував побутову історію Лівобережжя, весь вільний час просиджуючи над рукописами О. М. Лазаревського в Університетській бібліотеці. Незабаром в “Русском биографическом словаре”, “Киевской Старине”, “Трудах Полтавской ученой архивной комиссии” побачили світ його перші наукові публікації⁶. Їх оцінку науковим світом засвідчує обрання молодого дослідника 1903 р. членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, 1904 р. – Полтавської губернської вченої архівної комісії, 1905 р. – Історичного товариства Нестора-Літописця, 1907 р. – дійсним членом Українського наукового товариства у Києві. Як справедливо зазначає О. Б. Коваленко, “в кругах историков и любителей старины за Модзалевским начинает закрепляться репутация талантливого и многообещающего преемника А. М. Лазаревского”⁷. Кардинально протилежно сприймало студії В. Л. Модзалевського військове начальство, яке не могло припустити, “чтобы офицер ходил заниматься в библиотеку”⁸. 1 листопада 1906 р. за підозрою в участі в діяльності об’єднаного органу військових організацій РСДРП – “Київського військового колективу”, виданні нелегального органу військової організації “Голос солдата”, розповсюдженні революційної літератури його було заарештовано й ув’язнено у військово-політичній тюрмі Косий капонір. Через тиждень підпоручика Модзалевського звільнили за недоведеністю провини і відсутністю речових

доказів. Відтак після вимушеного від'їзду до північної столиці 5 років працював як офіцер-вихователь у Кадетському корпусі, мріючи про наукову роботу та повернення до рідної України. Сенсом життя в цей період стали для нього генеалогічні студії, дослідження історії українських шляхетських родів. Результативність наукових занять забезпечували багаті фонди петербурзьких архівів і бібліотек, підтримка петербурзьких аристократів українського походження, допомога старшого брата, Бориса Львовича, відомого літературознавця. Відтак уже 1908 року побачив світ перший том “Малороссийского Родословника” – “справжньої енциклопедії історії лівобережно-українського шляхетства XVII–XIX ст.”⁹.

1909 р. невтомного дослідника було обрано членом Історико-родовідного товариства в Москві. Саме в цей період, 3 січня 1909 р., відбулось епохальне знайомство, яке, поза сумнівом, вплинуло не лише на подальшу долю Модзалевського, а й на розвиток архівної справи в Україні. Продовжуючи збирати матеріали до наступних томів, В. Л. Модзалевський потрапив до флігель-ад'ютанта російського імператора, полковника Кавалергардського полку П. П. Скоропадського. Як свідчать щоденникові записи, зроблені В. Л. Модзалевським, обидва любителі української минушини були задоволені визначеними напрямками співпраці: Скоропадський обіцяв сприяння виданню наступних томів “Родословника”, а Модзалевський погодився зайнятись історією роду та підготовкою до видання родинного архіву Скоропадських¹⁰. Відтоді, вже з березня 1909 р. і до грудня 1917 р. (а не впродовж планованих двох років) Вадим Львович допомагав майбутньому гетьманові Української держави як людина, обізнана “у архівно-генеалогічних справах”¹¹, збирати родинний архів. 1911 р. вийшов другий том “Родословника”, було зібрано матеріали для наступних томів. Але наукові інтереси В. Л. Модзалевського були ширші “за рамці генеалогічних і геральдичних студій”¹², та й клопітна праця вихователя відбирала сили, нездоровий петербурзький клімат шкідливо позначався на здоров'ї, тому він не полишав спроб виїхати на прабатьківську землю.

1911 р., звільнившись у запас в чині капітана, він зміг здійснити свою мрію. Модзалевський переїхав до Чернігова, куди зрештою після неодноразових звернень до П. Я. Дорошенка і М. П. Василенка дістав запрошення від місцевої губернської земської управи на посаду завідувача музею українських старожитностей, що створювався на базі трьох існуючих. Упродовж 1911–1912 рр. він очолював Чернігівський музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського, керував справами Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Крім того, у квітні 1912 р. він обійняв посаду секретаря Чернігівського дворянського зібрання, що забезпечувала казенне житло, стабільне грошове утримання, вільний час і належні умови (затишний “огромного розміра кабінет в три окна фасада”¹³) для наукової

Володимир Міяковський

роботи. На думку О. П. Оглоблина, “це було надзвичайно щасливе сполучення, яке визначило дальший науковий шлях Модзалевського, вдумливого дослідника історичного минулого Лівобережжя, видатного українського архівіста-археографа й глибокого знавця старого українського мистецтва”¹⁴. Він керував підготовкою до видання четвертого тому щоденника генерального підскарбія Якова Маркевича, розпочатого О. М. Лазаревським¹⁵, видав 3-й і 4-й томи “Родословника”, разом із В. К. Лукомським і Г. І. Нарбутом готував ілюстроване видання “Малоросійського гербовника” з М. Ф. Біляшівським, Г. І. Нарбутом, К. В. Широцьким – двотомник “Український старовинний портрет”. Переїзд В. Л. Модзалевського до Чернігова відіграв значну роль не лише в його особистому житті та наукових студіях, але й позначив початок нового етапу діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧГВАК), яка “завдяки його наполегливості й організаційному хисту здобула неабиякий авторитет серед фахівців і як власне архівна установа, і як наукова інституція виразно регіонального спрямування”¹⁶. Впродовж своєї діяльності як наукового секретаря комісії (1911–1918) він відредагував 9–11-й випуски “Трудов Черниговской губернской архивной комиссии”, повністю підготував матеріали до 12-го випуску; за його редакцією вийшли “Отчеты о деятельности” Комісії за 1913–1915 рр. Учений ініціював створення у квітні 1914 р. спеціального “архівного бюро” для координації роботи з обстеження відомчих архівів на периферії з метою поліпшення умов їх зберігання; за його активною участю розпочато розроблення програми огляду архівів Чернігівської губернії (1914). З ініціативи В. Л. Модзалевського 10-й том “Трудов” ЧГВАК збагатився новим археографічним розділом – “Материалы и заметки”, призначеним для публікації документів приватних архівів і колекцій. Том 9 являв собою збірник документів з історії звільнення селян, а перша частина 12-го – це матеріали до біографії стародубського полковника Тимофія Олексійовича. А. В. Верзилов влучно охарактеризував ці роки як “найблискучіший період діяльності Чернігівської вченої архівної комісії”¹⁷. Виконання далекоглядних планів наукової роботи поставила під загрозу Перша світова війна, про що свідчить і щоденник Модзалевського 1914–1917 рр., сповнений найсумніших передчуттів. Нові надії дала йому революція. Вадим Львович з головою поринув у вир чернігівського громадсько-політичного життя: керував справами Губернського виконавчого комітету, брав участь у роботі Ради при Губернському комісарі, секретарював у Комісії по справах виборів до Українських та Російських Установчих Зборів, виконував обов’язки військового цензора, з травня 1917 р. – губернського комісара з охорони пам’яток мистецтва і старовини на Чернігівщині. Створений за ініціативою В. Л. Модзалевського на основі “Черниговского отдела Общества сохранения в России памятников искусства и старины”¹⁸ місцевий відділ Комітету з охорони пам’яток старовини і мистецтв очолив Г. В. Стаднюк, до його складу входили П. Я. Дорошенко, В. М. Елланський та ін.

Усвідомлюючи загрозу національній культурній спадщині, Вадим Львович зосередився на пам’яткоохоронній діяльності, опікувався збереженням місцевих архівів і бібліотек. Водночас він брав активну участь у роботі Чернігівської “Просвіти”, як голова ради видавців “Просвіти” ініці-

ював створення видавництва “Сіверянська думка”, організував курси українознавства й виставку української старовини та мистецтва, популяризуючи українське мистецтво, листувався з повітовими і місцевими земельними комітетами щодо організації охорони маєтків у с. Сваркові – М. Марковича, с. Баничах – П. Дорошенка, с. Качанівка – О. та М. Олівих та ін., збереження фамільних архівів. Результатом захоплення вченого українським мистецтвом стали видані в Чернігові праці “Украинское искусство” (1917), “Основні риси українського мистецтва” (1918). З вересня 1917 р. він постійно підтримував стосунки зі створеним у структурі Міністерства народної освіти (МНО) Української Центральної Ради Архівно-бібліотечним відділом (голова – О. С. Грушевський), повідомляючи про “архівні збірки” Чернігівщини й засвідчуючи свою небайдужість до долі “документальної пам’яті народу”, глибокі знання, колосальну ерудицію. Неабиякий досвід роботи давав йому підстави розраховувати на “яку-небудь посаду архівного чи наукового характеру” в Києві, оскільки залишатися через ускладнення політичного становища в Чернігові йому було небезпечно. Запрошення “негаймо виїхати в Київ [на] посаду голови Секції [при] Архівному відділі”¹⁹ він отримав на початку квітня. Проте доля розпорядилася так, що в травні 1918 р. він очолив у Києві не лише архівну секцію, а відділ у цілому.

Життєвий шлях Володимира Варламовича Міяковського розпочався 17 липня 1988 р. у містечку Ковелі на Волині. Майбутній літературознавець та історик-архівіст народився в родині мирового посередника, близької до сім’ї Косачів. Здобуття освіти розпочав у місцевій гімназії, продовжив – у Київській першій гімназії. З юнацьких років відзначався сильним характером, принциповістю та готовністю до самопожертви²⁰. Після закінчення зі срібною медаллю гімназії 1906 р. (того року помер його батько) вступив до юридичного факультету Університету св. Володимира в Києві. Звідти незабаром перейшов на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де тоді викладали відомі російські та українські науковці. Суспільно активний, він не залишався осторонь громадського життя, більше того – завжди перебував у його вирі. За участь у забороненій демонстрації, присвяченій вшануванню пам’яті Л. М. Толстого, Володимир Міяковський на рік був звільнений і висланий під поліцейний нагляд до Полтави. Сфера його занять кардинально змінилася. Та, як зазначала Л. Залеська-Онишкевич, “цю життєву ситуацію він зумів використати для своєї наукової діяльності в двох ділянках. По перше, будучи раніше зацікавленим у ентомології, він дістав працю в полтавській агрикультурно-біологічній станції, де він досліджував шкідників пшениці і плодкових дерев. Правдоподібно, що методика такої праці – концентрація над мікроскопічними об’єктами і збирання фактів про них – стали йому в пригоді в інших ділянках, підсилюючи його особисту увагу до деталей та до методологічної упорядкованості”²¹. Крім того, рік “вимушеного відпочинку” В. В. Міяковський використав для дослідження творчості О. М. Радіщева, підготувавши кілька розвідок про російського письменника. Повернувшись до Петербурга для продовження навчання, він вступив до студентського українського гуртка – київського земляцтва, членами

якого були Волковський, Глоба, Михайленко. Долею судилося, щоб саме до цього гуртка звернувся М. С. Грушевський з проханням про допомогу в переписуванні польських архівних документів XIX ст. Імовірно, виконання замовлення видатного вченого не лише дало певний досвід роботи з архівними документами, а й визначило надалі захоплення Міяковського архівами, “з якими він від того часу майже завжди пов’язаний”²². По закінченню університетського курсу та річних курсів С.-Петербурзького учбового округу В. В. Міяковський викладав у жіночій гімназії Є. І. Пескової, вступив до Всеросійського учительського союзу. Водночас продовжував за дорученням Російської Академії наук дослідження творчості Радіщева та його доби. Водночас цікавився українськими проблемами. Перші праці Міяковського з україністики (рецензії на збірки Х. О. Алчевської) з’явилися 1912 р. у редактованому С. В. Петлюрою часопису “Украинская жизнь”. З 1916 р. Міяковський працював у Комісії для наукового описування архіву Міністерства освіти під керівництвом С. Ф. Платонова. Згодом керував описуванням архівних документів фонду Цензурного управління у Російському державному видавничому цензурному архіві. Почерпнута із цього фонду архівна інформація склала підґрунтя наступних розвідок на ниві україністики (про заборонені цензурою рукописи “Малоросійський лексикон” Каленика Шейковського, про працю гетьмана Петра Дорошенка, про історію цензурного дозволу на видання Леонідом Глібовим щотижневої громадсько-літературної газети “Чернігівський листок”), що їх видрукував 1917 р. журнал “Україна”, редактований М. С. Грушевським. Того ж року В. В. Міяковський з дружиною Інною Леонтіївною переїхав до українського містечка Переяслав. Співпрацюючи з Комітетом охорони мистецтва і старовини, збирав матеріали за темою “Духовна культура 1860–1870-х років”. Невздовзі оселився в Києві.

Зустрілися В. Л. Модзалевський і В. В. Міяковський у травні 1918 р., коли В. Л. Модзалевський прибув з Чернігова, щоб очолити Архівно-бібліотечний відділ, а В. В. Міяковський обійняв у цьому відділі посаду “фаховця по архивознавству”²³. Відтоді розпочалася співпраця цих двох непересічних особистостей – на ниві архівістики, зокрема, і культурного будівництва в цілому. Як уже згадувалося, запрошення на відповідальну посаду голови архівної секції Бібліотечно-архівного відділу було направлене Вадиму Львовичу ще представником уряду Центральної Ради (заступником міністра освіти П. І. Зайцевим) 4 квітня 1918 р., а працювати йому довелося вже за доби Гетьманату на чолі Архівно-книжково-бібліотечного відділу.

Задекларовані в “Грамоті до всього українського народу” політичні й соціальні реформи, на які була орієнтована діяльність гетьмана П. П. Скоропадського, вимагала рішучих дій і від керівника державного органу управління архівною справою. Як згадував пізніше П. П. Скоропадський, на відповідальні посади йому довго доводилося вибирати людей, бо “один оказывался негодяем, другой – человеком, совершенно неподходящим по своим политическим убеждениям, третий шел только ради жалования, не собираясь работать”²⁴. Вибір гетьманом кандидатури В. Л. Модзалевського на посаду голови Архівно-бібліотечного відділу виявився безпомилко-

вим. Очолений 36-літнім ученим відділ залишався у віданні Міністерства народної освіти, а з червня безпосередньо підпорядковувався новій структурі у складі міністерства – Головному управлінню в справах мистецтва та національної культури (ГУМНК). Закладена в установчих документах ГУМНК думка про його існування як аполітичної, позапартійної, орієнтованої лише на національну ідею²⁵ установи визначала не лише напрями діяльності Архівно-бібліотечного відділу, а й інших архівних установ, очолюваних В. Л. Модзалевським. При цьому домінантою діяльності керівника відділу було визнання архівів поза політикою та безмежна відданість архівній справі.

Найголовнішим завданням архівної секції Архівно-бібліотечного відділу стало проведення 1918 р. загальної докорінної архівної реформи “державного характеру”. Нагальність її впровадження диктувала необхідність “зберегти від дальшого псування і знищення ті скарби, які зараз розкидані по окремих архівах різних відомств і являються для них рідчю важною і непотрібною для біжучих справ”²⁶. Відділ мав у своєму складі, крім В. Л. Модзалевського і В. В. Міяковського, ще двох штатних співробітників: О. С. Грушевського (голова бібліотечної секції), Ю. О. Іванова-Меженка (“фаховець по бібліотекознавству”). Ця “могутня купка” спромоглася завершити розроблення архівної реформи в Україні й розпочати її реалізацію. Проект реформи, підготовлений В. Л. Модзалевським із урахуванням досвіду попередників, передбачав запровадження державної власності на документи, створення в Києві Національного архіву Української Держави з підпорядкованими йому археографічною комісією, губернськими архівами й науковими архівними комісіями на місцях “для керування архівною справою по губерніях”. Комісіям у Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Києві, Сімферополі планувалося надати статус державних установ зі збільшенням штату. Кроками щодо реального втілення задумів були проекти Національного архіву, Волинської архівної комісії у м. Острозі (з архівом при ній), “Положення про Архів Південно-Західного Фронту”²⁷. При відділі за ініціативою В. Л. Модзалевського створювалася спеціалізована бібліотека “основних видань по питанням архівознавства і бібліотекознавства”²⁸. Архівна робота становила для нього сенс життя – він жив, “занурившись у старовину” (А. В. Верзилов).

На початкові витрати, пов’язані з архівною реформою, планувалося просити у Ради Міністрів 300 000 крб. Ці кошти мала використовувати Міжвідомча комісія, що організовувалася при ГУМНК для розгляду плану реформи. Проте формування складу комісії затяглося до листопада 1918 р. Зрештою до її складу ввійшли Д. І. Багалій, В. С. Іконников, І. М. Каманін, А. Ю. Кримський, О. І. Левицький, В. З. Завитневич²⁹, В. Л. Модзалевський. Та часу для роботи вже не залишилося.

Паралельно з реформуванням архівної справи відбувалася реформаторська діяльність у інших галузях науки і культури. Однією з найяскравіших подій культурного будівництва доби Гетьманату стало заснування Української академії наук. Створена у травні 1918 р. Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук (голова – В. І. Вернадський, секретар – В. Л. Модзалевський) мала обговорити

й узгодити різні погляди щодо майбутньої наукової установи, виробити концепцію її організації³⁰. Діяльність комісії актуалізувала проблему підпорядкування Національного архіву. В зв'язку з цим було організовано Комісію по розмежуванню справ між Міністерством народної освіти, Головним управлінням у справах мистецтв та національної культури і Академією наук у складі Д. І. Багалія, В. І. Вернадського, П. Я. Дорошенка, І. А. Красуського, М. М. Могилянського, В. Л. Модзалевського, А. Ф. Середи та ін. На першому засіданні 27 липня 1918 р. комісія ухвалила залишити архів у “відомстві Головного Управління як автономну установу, додавши, що призначення Директора Архіву затверджується по рекомендації Академії Наук, і тільки в разі незатвердження двох кандидатів – третій призначається Верховною Радою”³¹. Автономію Національного архіву як державної установи було збережено. Паралельно вирішувалось і питання відомчого підпорядкування Археографічної комісії, голова якої В. С. Іконников наполягав на збереженні автономного статусу. Комісія “по розмежуванню справ” погодилася з думкою П. Я. Дорошенка щодо неможливості підпорядкування її Академії наук і “одногосно ухвалила, що Археографічна комісія повинна бути в відомстві Головного управління”³². Від травня 1918 р. В. Л. Модзалевський очолював і Бібліотечну комісію УНТ, а В. В. Міяковський був її членом, брав активну участь у роботі. Поступово вчені почали все тісніше співпрацювати з Академією наук і УНТ. У вересні 1918 р. за ініціативою В. Л. Модзалевського при УНТ було створено Секцію мистецтв. Поставивши питання про систематичне видання джерел з історії українського мистецтва, метою її діяльності на даному етапі, в умовах громадянської війни, вчений вважав “гуртування молоді, збирання бібліографії по історії українського мистецтва, виданням архівних документів, що стосуються до історії цього мистецтва”³³. Проблему поширення й поглиблення української культури він пов'язував із вихованням національної свідомості, тому як товариш голови секції розгорнув велику наукову та організаційну працю в цьому напрямі. Крім того, В. Л. Модзалевський у травні–червні 1918 р. як член (з правом дорадчого голосу) культурно-просвітньої комісії при Українській мирній делегації на переговорах з РСФРР на чолі з С. П. Шелухіним працював над обґрунтуванням вимог про повернення українських архівних документів з Росії, брав участь у роботі Комісії для розгляду питань про герб та печатку Української Держави.

Найсерйознішою проблемою архівного будівництва залишався брак коштів і фахівців. Забезпеченню архівних установ кваліфікованими працівниками мало сприяти заснування при Національному архіві українського археологічного інституту. Однак такий навчальний заклад було відкрито лише завдяки особистому сприянню міністра освіти М. П. Василенка й зусиллям групи київських професорів 3 листопада 1918 р. розпочав перший навчальний семестр для майбутніх археологів, бібліотекарів, архівістів, мистецтвознавців Київський археологічний інститут (КАІ). Викладати в ньому було запрошено й співробітників Архівно-бібліотечного відділу. Та керівництво КАІ й прихильники концепції українського археологічного інституту (В. Л. Модзалевський, О. С. Грушевський, Г. Г. Павлуцький,

В. Ю. Данилевич та ін.) не дійшли згоди, що зрештою стало однією з причин їх демонстративного звільнення і почасти вплинуло на долю інституту.

Хід підготовки архівної реформи систематично висвітлювався у періодиці. Показовими щодо цього є публікації на сторінках журналу “Наше минуле”, що виходив у київському видавництві “Друкар” упродовж 1918–1919 рр. зусиллями П. І. Зайцева, В. Л. Модзалевського, Г. І. Нарбута, В. В. Міяковського³⁴. Серед публікацій часопису з історії української літератури та історії України – повідомлення про підготовку реформи та спроби фундації Національного архіву співробітниками ГУМНК (1918, №№ 2 і 3), про зусилля в цій царині Архівного відділу ВУКОПМИСу (1919, № 1/2), про спроби створення Української археографічної комісії (1918, №№ 2 і 3) та інші. Водночас В. Л. Модзалевський і В. В. Міяковський оприлюднювали наукові розвідки в часописах “Книгарь”, “Літературно-науковий вісник” та ін.

Нетривале існування Бібліотечно-архівного відділу не залишило часу для практичної реалізації задумів. Значення його діяльності полягало в поглибленні напрацювань попередників з питань архівної реформи, що передбачала централізацію, концентрацію архівних матеріалів у пристосованих архівосховищах у центрі й на місцях, державну власність на архівні документи, створення умов для професійної освіти. Однак доля інституції, визначальними принципами діяльності якої були аполітичність, позапартійність, зосередженість на завданні збереження архівних скарбів, під час “бурного хаотического периода истории”³⁵ не могла не залежати від зміни влади. Хоч для проведення реформи в Архівно-бібліотечного відділу була основа – напрацювання попередників, консультації зі Спілкою російських архівних діячів (через члена Ради Спілки РАД Б. Л. Модзалевського – брата Вадима Львовича – та завдяки відрядженню до Петрограда співробітника Архівно-бібліотечного відділу Ю. Г. Оксмана), наукові сили (О. С. Грушевський, В. В. Міяковський, Ю. О. Іванов-Меженко, Ю. Г. Оксман та ін.), підтримка влади (П. П. Скоропадського, М. П. Василенка, П. Я. Дорошенка), але вирішення політичної ситуації не на користь Гетьманату унеможливило її.

Після приходу до влади уряду Директорії В. Л. Модзалевський і В. В. Міяковський залишилися в штаті Архівно-бібліотечного відділу, пройшовши обов’язкову процедуру звільнення і прийняття на роботу. В січні 1919 р. Вадим Львович, керуючись ідеєю збереження документальних скарбів, подав до уряду доповідну записку про завдання відділу, в якій ще раз виклав основні засади архівної реформи. В ній декларувалися невідкладні заходи в “сфері архівній”: а) концентрація архівних фондів у відомстві ГУМНК (насамперед Губернського правління, Київського генерал-губернатора, Державної варти, Гетьманського штабу та ін.); б) законодавче закріплення державної власності на документи; в) створення Національного архіву на базі Київського центрального архіву зі збільшенням штатів і наданням відповідного приміщення; в) заснування місцевих губернських архівів, архівних комісій для “керування архівною справою по губерніях”; г) надання характеру державних установ зі збільшенням складу співробітників архівним комісіям у Чернігові, Полтаві, Катерино-

славі, Києві, Сімферополі; д) створення міжвідомчої комісії для докладного розроблення всіх питань, пов'язаних з архівною реформою; е) забезпечення збереженості приватних архівних і книжкових колекцій шляхом передання їх губернським архівним комісіям³⁶. Розроблені законопроекти про заснування Національного архіву, допомогу архівним комісіям, поліпшення стану Центрального архіву були подані на затвердження. “Доки не буде здійснено перелічених намірів відділу, він не може провадити свою діяльність продуктивно”, – наголошував В. Л. Модзалевський³⁷. Міністр освіти і мистецтв УНР І. І. Огієнко загалом підтримав ідею реформи, але наприкінці січня під тиском більшовиків уряд Директорії УНР залишив Київ. Модзалевський і Міяковський з ним не вирушили: “київські архівісти під проводом В. Модзалевського залишилися працювати в Архівному управлінні, підпорядкованому відтоді Комісаріату по ГУМНК”³⁸. В лютому 1919 р. В. Л. Модзалевського обрано керуючим справами Постійної комісії для складання біографічного словника діячів української землі (голова – Д. І. Багалій), серед перших співробітників якої були: Ф. Л. Ернст (секретар); члени-редактори П. Я. Стебницький, П. І. Зайцев, В. О. Романовський; члени: К. М. Антонович, Д. М. Щербаківський, В. І. Щербина, І. В. Галант³⁹. Оскільки під час денікінської окупації Д. І. Багалій виїхав до Харкова, очолював комісію фактично В. Л. Модзалевський. Окрім загального керівництва, він редагував окремий том словника. Комісія стала “офіційним осередком” нарбутівського гуртка “людей рафінованої культури й неабиякого мистецького хисту” (В. О. Романовський, В. В. Міяковський та ін.), що збирався впродовж 1918–1920 рр. у затишному куточку старого Києва, “за брамою святої Софії”. В цей час В. В. Міяковський став членом Постійної комісії для видання пам'яток новітнього письменства (голова С. О. Єфремов), яка розпочала роботу над підготовкою до видання серії “Академічна бібліотека українських письменників”.

У березні 1919 р., після приходу до влади більшовиків і переїзду до Києва радянського уряду, вірний принципу аполітичності архівів В. Л. Модзалевський очолив Архівну секцію ВУКОПМИСу, зливу з Архівним управлінням⁴⁰. В. В. Міяковський взяв відповідальність за найскладнішу ланку роботи – став завідувачем описової підсекції. Робота відділу зосереджувалася на розробленні низки проектів законодавчих положень, необхідних для проведення архівної реформи: “Проекту положення про Всеукраїнський Головний Архів”, “Проекту штатів Всеукраїнського Головного архіву”, “Положення про заснування Губернських Архівів”, інструкцій про впорядкування й описування архівних документів, про використання архівної інформації. У нових проектах ішлося про організацію “єдиного архівного фонду”, створення підпорядкованого НКО УСРР центрального Архівного управління – вищої державної інституції для керівництва архівною справою та губернських архівних управлінь на місцях, заснування Всеукраїнського головного архіву. Визначальним принципом їх діяльності стала організація єдиного архівного фонду, створюваного з переданих у розпорядження секції архівів відомств. Для вивчення досвіду російських колег з підготовки проекту архівної реформи В. В. Міяковського було відряджено до Петрограду⁴¹. Прийнятий 3 квітня 1919 р. Декрет РНК УСРР

“Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти” встановлював загальнонародну державну власність на архівні документи і забороняв будь-яке їх знищення без дозволу НКО УСРР в особі Архівної секції ВУКОПМИСу. В зв’язку з реалізацією основних положень цього декрету, прогножуючи виникнення низки питань щодо розподілу “культурного майна”, В. Л. Модзалевський пропонував “скласти тепер же Комісію, яка має намітити основні точки, щодо такого розподілення..., щоб уникнути взаємних суперечок в практичній діяльності, яка має основну, усім однаково дорогу ціль – охорону й захист культурних цінностей на Україні”⁴².

Коли в липні 1919 р. секцію було реорганізовано в Головне архівне управління, начальником управління, директором Всеукраїнського головного архіву і завідувачем Головної книжкової палати став В. Л. Модзалевський, завідувачем бібліотечної секції та бібліографії нового інституту книжкової палати – В. В. Міяковський⁴³. Виокремлене з Архівного відділу ВУКОПМИСу Головне управління архівною справою при НКО УСРР (його “особлива частина”) здійснило останню спробу втілити проект архівної реформи В. Л. Модзалевського, який залишався найпопулярнішим прихильником ідеї цивілізованого поступу архівної справи в Україні. Як свідчив В. В. Міяковський, “за часи більшовиків робота архівного управління перейшла виключно на охорону архівів і перевезення їх до управління”⁴⁴ – проводилася систематична концентрація архівів ліквідованих установ: “в відання управління ...було взято архіви губерніального правління, присутствія по селянських справах, духовної консисторії, духовної академії, семінарії, земської управи та всіх судових установ”⁴⁵. Імовірно, саме тоді В. Л. Модзалевський виявив справу, котра не мала “ні нумеру, ні обгортки, ні початку, ні кінця”, була “розбита, брудна, залита атраментом, написана поганим почерком”⁴⁶. Досвідченому архівістові це не завадило зрозуміти унікальність інформації, що стала підґрунтям його праці про архів Київської духовної консисторії, продовжити яку судилося В. В. Міяковському.

Восени 1919 р. В. Л. Модзалевський став членом академічної Постійної комісії для виучування історії західноруського й українського права (голова – Ф. В. Тарановський, керівничий – І. М. Каманін), де займався виявленням документів військового генерального суду доби Гетьманщини; співпрацював з Археографічною комісією (голова – Д. І. Багалій, керівничий – І. П. Сушицький): Вадим Львович готував до друку “Постанови Полтавського полкового уряду XVII ст.”⁴⁷. У цей час В. В. Міяковський за окремим дорученням УАН студіював архівні документи з історії українського громадянського руху XIX ст. (переважно 1840–1870-х рр.).

Ще більше зблизили Модзалевського і Міяковського труднощі, які їм доводилося долати разом. Осінні місяці 1919 р. стали найскладнішим періодом діяльності Головного архівного управління, часом протистояння з Комітетом охорони пам’яток історії й мистецтв при Університеті св. Володимира на чолі з М. В. Довнар-Запольським, яка, за зауваженням С. З. Заремби, “розпочала травлю українських діячів, вишукувала “більшовизм” у їх діяльності”⁴⁸. Ймовірно, однією (чи не головною) причиною такого стилю діяльності було некоректне визначення компетенції коміте-

ту, яка поширювалася, згідно зі статутом, на “обследование и уяснение коллекций, памятников искусства, старины и архивов, которые были не учтены бывшими Советскими учреждениями и находятся в распоряжении отдельных лиц, принимать предметы и коллекции в свое ведение”⁴⁹. Не сприймалася беззастережно в університеті, попри відповідну постанову Ради комісарів вищих навчальних закладів від 6 серпня 1919 р., спроба перепідпорядкування КЦАДА Головному архівному управлінню – “одно из звеньев общей архивной реформы”⁵⁰. Енергійна діяльність Архівного управління вступала в протиріччя з концепцією комітету. В. Л. Модзалевський з боєм назвав цю інституцію “Комитетом для разрушения памятников истории и искусства при Университете св. Владимира”⁵¹. Як представники Архівного управління в засіданнях комітету незмінно брали участь Модзалевський і Міяковський, витримуючи несправедливі звинувачення в роботі “на більшовиків”, друкуванні українських прокламацій, бездіяльності, бюрократизмі й некомпетентності. “Бывая на зтих заседаниях, я чувствовал себя сидящим в застенках, где не брезгают инсинуациями, лишь бы достигнуть каких то мелких личных целей, которые часто нельзя было даже сразу уразуметь”, – констатував В. Л. Модзалевський. Підсвідомо відчуваючи, що ці масовані атаки спрямовані насамперед саме проти нього, він водночас добре розумів завдання очолюваного ним управління перед наукою – врятування джерельної бази задля об’єктивних студій майбутніх істориків.

Після обстеження стану й діяльності Архівного управління головою архівної секції комітету професором М. М. Ясинським його існування постановою Управління народної освіти при “Особом совещании при Главнокомандующем вооруженными силами Юга России” в жовтні 1919 р. було припинено. Згідно з розпорядженням попечителя Київського учбового округу приміщення управління опечатали, співробітників – розпустили. Після повернення до Києва більшовиків “Архівне управління, відновлене у структурі Київської губнаросвіти, втратило свій загальноукраїнський статус. В. Модзалевський до нього так і не повернувся”⁵². Головне архівне управління підвідділу “Книга” губернського відділу народної освіти при Київському губревкомі у грудні 1919 р. очолив В. В. Міяковський і як представник від управління він увійшов до складу Архівної ради, головою якої став В. В. Модзалевський (тепер уже “як представник від Академії Наук”⁵³).

Плідна діяльність В. Л. Модзалевського на ниві архівної справи обірвалася в розквіті, залишилися недописаними наукові праці, невітленими – оригінальні ідеї. За кілька місяців до передчасної смерті він встиг розробити ґрунтовний археографічний проект “видання джерел для історії Лівобережної України”⁵⁴. В документі, поданому до третього відділу УАН, ішлося про необхідність комплексного підходу до публікації історичних джерел, оскільки розпочато роботу над опрацюванням протоколів полкових і міських урядів XVII–XVIII ст. та “збірника декретів давнього Генерального Військового Суду”. Вчений визначив чотири групи документів, що потребували першочергової уваги істориків: щоденники XVIII ст.; генеральні слідства про маєтності 1729–1930 р.; “збірник матеріалів з історії цехів на Гетьманщині»; козацькі компути XVII–XVIII ст.⁵⁵ В. Л. Модза-

левський вказував на місця зберігання документів і наголошував на необхідності укладання в збірниках іменного, географічного та предметного покажчиків, без “яких видавати згадані джерела немає рації”⁵⁶. Втілювати цей план у життя йому не довелося. Вадим Львович помер 3 серпня 1920 р. У пам’яті друзів він залишився назавжди таким, яким знали його в останні роки життя: “Серый костюм, узенький, тесный, бледное с точеными, красивыми чертами лицо, борода длинная; глаза смотрят спокойно, радушно, ласково; видно, только и интересуется его – архив какой-нибудь, да грамота жалованная, да гербок панский”⁵⁷. У докладних вказівках щодо своєї спадщини вчений просив бути виконавцями заповіту “друзів: Івана Тихоновича Волинського, Павла Олександровича Баліцького й Володимира Варлаамовича Міяковського”⁵⁸. Більше того, В. В. Міяковський став його духовним спадкоємцем, котрий опікувався виданням його праць, втіленням ідей, продовженням спільних проектів. Зусилля В. В. Міяковського в цьому напрямку, здавалося, були невичерпними, хоч поряд із основною працею доводилося викладати українську мову в Київському комерційно-му інституті (згодом – Інституті народного господарства), Залізничному комерційно-технічному училищі, працювати в Академії наук, виконувати громадські доручення. Численні зібрання, присвячені пам’яті В. Л. Модзалевського, що проходили, як правило, з ініціативи В. В. Міяковського, засвідчували великий авторитет учених серед наукової громадськості.

Так, 13 вересня 1920 р. на засіданні Архівної ради, яке відбулося після перерви, пов’язаної з передчасною смертю В. Л. Модзалевського, присутні вшанували пам’ять видатного архівіста, проголосили некролог та обговорили його останній незакінчений твір – “До історії архівної справи на Україні”⁵⁹. У день півріччя смерті В. Л. Модзалевського в Софійському соборі було відправлено панахиду. 16 січня 1921 р. на засіданні історичної секції Української Академії наук про праці В. Л. Модзалевського докладно розповідав О. С. Грушевський⁶⁰. 3 серпня 1921 р., у роковини смерті видатного архівіста й генеалога, в приміщенні УАН (вул. Володимирська, буд. 56), у бібліотеці імені В. Б. Антоновича, на відкритому спільному засіданні Архівної ради УАН та Історичного товариства Нестора-Літописця з науковими доповідями виступили М. П. Василенко – “Пам’яті В. Л. Модзалевського”, В. О. Романовський – “Історичні праці В. Л. Модзалевського”, Д. М. Щербаківський – “Праці В. Л. Модзалевського по історії українського письменства”, В. В. Міяковський – “Науково-організаційна робота В. Л. Модзалевського”, В. М. Базилевич – “В. Л. Модзалевський – генеалог”⁶¹. Ґрунтовними були й наміри В. В. Міяковського щодо публікації праць В. Л. Модзалевського, яким не зрадив, навіть пройшовши крізь жорна сталінських таборів. Серед перших видавничих проектів очолюваного В. В. Міяковським Київського центрального історичного архіву і Київського відділу редколегії Укрцентрархіву (О. Ю. Гермайзе, В. В. Міяковський, В. О. Романовський) був збірник “З обсягу архівознавства. Статті і матеріали В. Л. Модзалевського” (вступна стаття й примітки В. В. Міяковського, 3 друк. арк.)⁶².

Водночас величезні зусилля цієї, за характеристикою М. П. Василенка, “цінної, енергійної, преданої ділу людини”, “правої руки покійного В. Л. Модзалевського”⁶³, зосереджувалися навколо організації архівної

справи. Завдання очолюваної ним установи В. В. Міяковський вбачав у втіленні положень архівної реформи: реєстрації та охороні архівів; управлінні архівами, підпорядкованими управлінню; концентрації архівних фондів; утилізації паперів, що не мали історичного значення. Він першим поставив питання про необхідність скликання 1920 р. архівного з'їзду, що відбувся лише через шість років⁶⁴.

Втіленням задуму В. Л. Модзалевського щодо створення системи професійної освіти архівістів можна вважати організацію В. В. Міяковським при Київському центральному історичному архіві ім. В. Б. Антоновича 1923 р. історико-архівного семінару, до керівництва яким він запросив колегу по роботі в академічних установах професора О. Ю. Гермайзе.

В. В. Міяковський продовжив також іншу, розпочату разом із В. Л. Модзалевським, роботу: працював редактором історично-літературної частини Комісії Біографічного словника, виконував обов'язки члена Археографічної комісії ВУАН, його обрали секретарем Комісії для дослідів над громадськими течіями 1840–1860-х рр. (голова – С. О. Єфремов), секретарем Комісії студіювання архівних джерел Всеукраїнського археологічного комітету. Уже став хрестоматійним змальований у спогадах О. П. Оглоблина образ В. В. Міяковського, який засніженими київськими вулицями, рятуючи архів губернського правління, “тягне санчата з паперами та книжками”. І в цьому – теж, здається, живуть ідеї Модзалевського. У вересні 1922 р. саме В. В. Міяковському було доручено перевезти до Петербургу в розпорядження РАН рукопис 3-го тому праці В. С. Іконникова “Русская историография”. Посланець виконав доручення, але праця так і не побачила світу. 15–17 березня 1925 р. він представляв із правом дорадчого голосу українських архівістів на Першому з'їзді архівних діячів РСФРР у Москві, уже тоді мріяв про створення Музею архівознавства. В лютому 1926 р. розпочав роботу в складі комісії історії книги в очолюваному Ю. О. Меженком Українському науковому інституті книгознавства. В жовтні 1927 р. учений став членом постійної комісії з історії української кооперації і науково-дослідної кафедри кооперації П. Н. Пожарського при Київському кооперативному інституті ім. В. Я. Губаря. “Найбільшим почином” В. В. Міяковського другої половини 1920-х років у музейній справі була організація за дорученням Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка першого в Україні державного літературно-меморіального будинку-музею – Музею Тараса Шевченка.

Плідна подвижницька діяльність історика-архівіста припинилася 20 серпня 1929 р. з незаконним арештом, пов'язаним із горезвісним процесом Спілки визволення України. Вирок суду позбавляв його волі на 5 років. Так В. В. Міяковський став в'язнем Свирлагу ВГПУ в Карелії. Повернувшись до Києва 1933 р., працював як статистик у дослідній медичній установі. До архівної праці повернувся лише під час німецької окупації. В. В. Міяковський очолив головний історичний архів імені В. Б. Антоновича, плекаючи надію відродити традиції української архівістики доби визвольних змагань. Він підтримав розроблений М. Ф. Яновським проект курсів підвищення кваліфікації архівістів, на яких планував викладати історію архівного законодавства, історію архівної справи, археографію⁶⁵. Плекав надію також видати два томи ювілейного наукового збірника,

присвяченого 100-літтю Археографічної комісії та Архіву давніх актів і 25-літтю Головного історичного архіву. До першого тому – “Дослідження та публікації в галузі історії архівів” – передбачалося включити розвідки та документи, пов’язані з історією архівної справи чи окремих архівів, мемуари архівних діячів, дослідження про відомих архівістів. Другий том – “Дослідження в галузі методики архівознавства, бібліографії архівної справи, словник архівних діячів” – мав включити оригінальні статті з проблем архівознавства, “стислі огляди сучасного стану того чи іншого питання”, бібліографію архівознавчої літератури, біографічний словник⁶⁶. Водночас В. В. Міяковський вдався до спроби відновити видання журналу з історії, літератури, культури “Наше минуле”, переклав українською мовою й готував до друку у відділі “Наше минуле” 8-ї книги журналу “Український засів” щоденник Модзалевського з передмовою О. П. Оглоблина⁶⁷. Ці проекти лишилися не втіленими. 1943 р. Володимир Варлаамович назавжди залишив Київ.

Далі були Львів, Прага, Аугсбург, Мюнхен. Складнощі долі емігранта не вплинули на його вірність архівістиці. Навпаки, він розпочав працю, здійснити яку було під силу хіба що цілій установі, – В. В. Міяковському “випала місія уфундувати перше сховище повоєнної еміграції – Архів-музей Української вільної академії наук”⁶⁸. Для “Енциклопедії архівознавства” (Сарсель, 1949) учений готував статтю “Архіви та архівна справа”, опубліковану під псевдонімом В. Порський. Він першим порушив питання про витоки “національної архівістики”, пов’язуючи їх із розбудовою української державності в 1917 р. Безпосередній учасник архівного будівництва тієї доби, В. В. Міяковський, високо цінуючи внесок В. Л. Модзалевського, назвав його першим головою Архівно-бібліотечного відділу, не згадуючи про О. С. Грушевського та його ідеї, хоч згадував “опальних” П. В. Клименка, В. В. Дубровського та ін. Висновки вченого не відповідали усталеним догматам радянської історіографії, й положення статті тривалий час залишалися поза увагою науковців. 1947 р. В. В. Міяковського – “воїна на барикадах змагань за остаточну перемогу української наукової Правди” (О. Домбровський) – було обрано дійсним членом НТШ, 1948 р. – дійсним членом УВАН. Учений багато працював як науковець: писав про Є. Плужника, Д. В. Антоновича, В. В. Дорошенка та ін. 1950 р., після одержання дозволу на діяльність УВАН у США, В. В. Міяковський переїхав до Нью-Йорку. Гідною подиву й поваги була його праця в Архіві-музеї УВАН, що став справжнім пам’ятником ученому. Він мріяв передати частину його фондів до вільної України...

22 березня 1972 р. Володимира Варлаамовича не стало. Він помер у Нью-Йорку, в шпиталі св. Луки. Лише через 17 років, 1989 р., на Батьківщині його було реабілітовано. Нині, коли українська історична наука намагається позбутися білих і чорних плям, до творчої спадщини й долі В. В. Міяковського і В. Л. Модзалевського дослідники звертаються все частіше. Обом цим особистостям були притаманні “хист, широчінь, стійкість, працьовитість та вміння провести в життя свої плани, спрямовані на опрацювання української історії, на вивчення джерел, на організацію наукових інституцій, на охорону і врятування архівів і пам’яток старовини”⁶⁹. Імена Вадима Модзалевського і Володимира Міяковського посіли чільне місце в

пантеоні видатних вітчизняних учених. Та це – лише перші кроки в дослідженні діяльності непересічних особистостей, яким “доля судила майже ціле життя займатися збиранням і публікацією історично-документальних матеріалів”⁷⁰. Комплексне вивчення внеску В. Л. Модзалевського і В. В. Міяковського в українську історичну науку, розбудову архівної, бібліотечної, музейної справи, як і видання їхньої творчої і документальної спадщини, – за молодими науковцями. Сподіваємося, в недалекому майбутньому.

¹ Коваленко О. Б. Модзалевський як історик України // УІЖ. – 1972. – № 4. – С. 121–123; *Його ж.* В. Л. Модзалевский как историк и источниковед: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1979. – 223 с.; *Його ж.* Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи на Північному Лівобережжі України за доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 208–213; *Його ж.* Модзалевський Вадим Львович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 235–236; Коваль О. М. В. Л. Модзалевський і архівна реформа в Україні (1918–1920 рр.) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листопада 1996 р.). У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 253–260; *Його ж.* Вадим Львович Модзалевський (до 115-ої річниці від дня народження) // Студії з арх. справи та документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 110–115; Белокин С. И. Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // АЕ за 1979 год. – М.: Наука, 1981. – С. 266–273; *Його ж.* Матеріали в історії мистецтва в архіві В. Л. Модзалевського: Етюди з мистецтвознавчого джерелознавства // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 186–210; *Його ж.* Вчений, якого я люблю: [Про Вадима Модзалевського] // Україна: Наука і культура. – Вип. 29. – К., 1996. – С. 240–249; *Його ж.* Модзалевський В. Л. // УЛЕ // Т. 3. – К.: УРЕ ім. М. Бажана, 1995. – С. 400; *Його ж.* Ім'я з-поза меж УРЕ // Книжник. – 1991. – № 1. – С. 22–23; *Його ж.* Архівіст Володимир Міяковський // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби Визвольних Змагань. 1917–1921 рр.: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 213–222; *Його ж.* Володимир Міяковський – діяч української книги // Вісник Книжкової палати. – К., 1998. – № 2 (20). – С. 39–43; *Його ж.* Таємниці архівів не вічні...: [Про В. Міяковського] // Сучасність. – 1998. – Ч. 10 (450). – С. 57–80 та ін.

² Белокин С. И. Архівіст Володимир Міяковський ... – С. 213.

³ Лист В. Модзалевського професору Київського університету св. Володимира В. Данилевичу про діяльність і ліквідацію Головного архівного управління // Пам'ятки. – 1998. – Т. 1. – С. 143.

⁴ Залеська-Онишкевич А. Володимир Міяковський (1888–1972) // 125 років Київської укр. академічної традиції 1861–1986: Зб. / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 526.

⁵ Оглоблин О. П. Вадим Модзалевський (1882–1920) // Наші дні. – 17 жовтня.

⁶ Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок // Русский биографический словарь. – Спб., 1903; КС. – 1904. – № 3. – Т. XXXIV, отд. 1. – С. 315–347; № 4. – Т. XXXV, отд. 1. – С. 1–35; № 5. – Т. XXXV, отд. 1. – С. 193–230.

⁷ Коваленко А. Б. В. Л. Модзалевский как историк и источниковед... – С. 3.

⁸ ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 64839, арк. 1–1 зв.

⁹ Оглоблин О. П. Вадим Модзалевський (1882–1920)....

¹⁰ Див.: Коваленко О. Б. Павло Скоропадський і Вадим Модзалевський: Останній гетьман. – К., 1993. – С. 257–260; Папакін Г. В. Павло Скоропадський як діяч

архівної справи (до правомірності формулювання питання) // Арх. та бібл. справа в Україні доби визвольних змагань. – К., 1998. – С. 171–172.

¹¹ Папакін Г. В. Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання)... – С. 17.

¹² *Оглоблин О. П.* Вадим Модзалевський (1882–1920)

¹³ *Білокінь С. І.* Матеріали в історії мистецтва... – С. 201.

¹⁴ *Оглоблин О. П.* Вадим Модзалевський (1882–1920)

¹⁵ Дневник Якова Маркевича, 1735–1740 // Жерела до історії України–Руси. – Т. XII. – К. – Львів, 1913.

¹⁶ *Коваленко О. Б.* Чернігівська архівна комісія // УІЖ. – 1976. – № 12. – С. 121–126; *Його ж.* Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи... – С. 208–209.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 2, спр. 2, арк. 15.

¹⁸ *Коваль О.* Вадим Львович Модзалевський ... – С. 112.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. 12, спр. 753.

²⁰ *Залеська-Онишкевич Лариса.* Володимир Міяковський (1888–1972)... – С. 518.

²¹ Там само. – С. 519.

²² Там само.

²³ ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

²⁴ *Скоропадський Павло.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / Гол. ред. Яр. Пеленський. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 158.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.

²⁶ Там само, ф. 2201, оп. 4, спр. 2, арк. 4–4 зв.

²⁷ Там само, ф. 2457, оп. 1, спр. 57, арк. 1.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1052, арк. 16.

²⁹ В. З. Завитневича – представника Міністерства ісповідань – було призначено 8 жовтня, О. І. Левицького – представника Міністерства освіти і мистецтв – лише 30 жовтня 1918 р.

³⁰ Передмова // Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 8.

³¹ ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 1–1 зв.

³² Там само, арк. 30.

³³ *Білокінь С. І.* Матеріали з історії мистецтва... – С. 186.

³⁴ *Ковальчук Г. І.* Питання архівної справи на сторінках журналу “Наше минуле” // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 1998. – С. 39–46.

³⁵ Лист В. Модзалевського... – С. 140.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 17, арк. 1–3 зв.

³⁷ Доповідна записка В. Модзалевського про завдання Архівно-бібліотечного відділу Головного управління справами мистецтв та національної культури Директорії // Пам’ятки. – 1998. – Т. 1. – С. 82–83.

³⁸ *Коваленко О. Б.* Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи... – С. 211.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 2, спр. 5, арк. 1.

⁴⁰ *Коваленко О.* Модзалевський Вадим Львович // Українські архівісти: Біо-бібліогр. довід. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 235.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 52.

⁴² ІР НБУВ, ф. 12, № 685, арк. 1.

- ⁴³ Список співробітників Головного архівного управління та Архівного фонду // Пам'ятки. – 1998. – Т. 1. – С. 136.
- ⁴⁴ Міяковський В. Доля архівної справи // Слово. – 1919. – 19 жовтня.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3966, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
- ⁴⁷ Перший піврік існування Української академії наук та начерк її праці до кінця 1919 р. // Історія Академії наук України 1918–1923: Док. і м-ли. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 209.
- ⁴⁸ Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С. 182.
- ⁴⁹ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 250, арк. 1.
- ⁵⁰ Там само, ф. Р-346, оп. 1, спр. 248, арк. 1.
- ⁵¹ Лист Модзалевського... – С. 140.
- ⁵² Коваленко О. Б. Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи. – С. 212.
- ⁵³ Держархів м. Києва, ф. Р-93, оп. 2, спр. 168, арк. 33–33 зв.
- ⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 2, спр. 6, арк. 1.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Лукомський Г. Венок на могилу пяти деятелей искусств. – Берлин, [1922]. – С. 8.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3966, оп. 1, спр. 33, арк. 2.
- ⁵⁹ Див.: Матяш І. Б. “Надіюся, що ця сторінка з історії архівної справи на Україні буде цікава для фахівців цього діла...” (маловідомий сюжет історіографії, архівознавства) // Студії з арх. справи та документознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 187–195.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3966, оп. 1, спр. 21, арк. 190, 217.
- ⁶¹ Там само, оп. 1, спр. 6, арк. 197.
- ⁶² Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 153, арк. 3 зв.
- ⁶³ Лист М. П. Василенка до Д. І. Багалія про стан архівної справи в Україні // Пам'ятки. – 1998. – Т. 1. – С. 175.
- ⁶⁴ Доповідна записка завідувача Архівного управління УСРР В. Міяковського до Київської губнаросвіти про діяльність і перспективи розвитку архівної справи в Україні // Пам'ятки. – 1998. – Т. 1. – С. 155.
- ⁶⁵ Див.: Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 237–238.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 1–3.
- ⁶⁷ Передмова до щоденника, яку написав О. П. Оглоблін, видрукувана у Львові в газеті “Наші дні” у жовтні 1943 р.
- ⁶⁸ Білокін С. І. Архівіст Володимир Міяковський... – С. 216.
- ⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 2, спр. 2, арк. 14.
- ⁷⁰ Оглоблін О. П. Вадим Модзалевський (1882–1920).

Borshch I.

Cooperation of V. Modzalevskiy and V. Miiakovskiy in Archival Sphere during Ukrainian Revolution (1918–1920)

The article deals with creative cooperation of two well-known Ukrainian scientists in the area of archival affairs development in Ukraine in 1918–1920, undertakes the analysis of their attitudes towards archival affairs development, their common features and differences.

Ірина МАГА

**ВІКТОР РОМАНОВСЬКИЙ –
ВИДАТНА ПОСТАТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХІВІСТИКИ**

Чільне місце в сучасній національній історіографії посідають персонологічні дослідження, біоісторіографічні розвідки, біобібліографічні студії. Персоніфікація українського архівознавчого процесу дозволяє повернути з небуття імена багатьох будівничих архівної справи, глибше осмислити їхнє місце в національній науці на тлі загальних закономірностей історіографічного процесу. Дослідження наукової біографії та творчої спадщини вчених-архівістів мають особливе значення з огляду на соціальні, пізнавальні та світоглядні функції системи архівних установ у державно-політичному, науково-культурному та духовному житті країни. Персонологічні дослідження сприяють всебічному розкриттю суперечливого процесу розвитку української архівістики на початку ХХ ст. – формування централізованої мережі архівних установ, розроблення теоретичних засад архівознавства, його термінологічного інструментарію тощо.

Дослідження щодо життя й діяльності вчених-архівістів, зокрема тих, наукові здобутки яких відверто ігнорувалися за доби радянського тоталітаризму, у контексті дисциплінарного оформлення національного архівознавства та становлення системи архівних установ репрезентують особливості тогочасного інтелектуального дискурсу та збагачують українську історіографію новими ресурсами фактичного та аналітичного характеру. До плеяди діячів і науковців, які доклали чимало зусиль до становлення централізованої системи архівних установ України та оформлення архівознавства в самостійну галузь знань, належить видатний історик-архівіст Віктор Олександрович Романовський.

В. О. Романовський народився у м. Глухові. У виписці з метричної книги за 1890 р. Різдва-Богородицької церкви Чернігівської духовної консисторії м. Глухова зафіксовано: "...родился Генваря четвёртого дня, а крещёнъ четырнадцатого дня Викторъ, родители его запасный старший писарь унтеръ офицерскаго званія Александръ Іосифовъ Романовскій, римско-католическаго исповеданія и законная жена его Анна Петрова дочь православного исповеданія..."¹. Батько вченого, Олександр Йосипович Романовський (1853 р. н.), був родом із селян Віленської губернії. У 1883 р., після звільнення з армійської служби в запас, оселився в м. Глухові та працював у канцелярії місцевої земської управи помічником бухгалтера. Про матір ученого, Ганну Петрівну (1863 р. н.), відомо тільки те, що походила вона з родини священнослужителя. Все життя вона провела у Глухові. Окрім Віктора, в сім'ї Романовських зростало ще двоє доньок – Юлія (1887 р. н.) і Зінаїда (1899 р. н.) та молодший син, Володимир (1894 р. н.). Найбільш тісні стосунки В. Романовський підтримував з молодшою сестрою, Зінаїдою, яка вчителювала в рідному Глухові. Росій-

ський дослідник В. Захаров у своїх працях репрезентує думку про шляхетне походження батьківської гілки роду В. Романовського². Усі життєві перипетії вченого та обмеженість документально зафіксованих відомостей про родовід науковця дійсно наштовхують на думку про непролетарське походження роду Романовських.

У 1900 р. Віктор Романовський вступив до восьмирічної Глухівської гімназії. Джерельна база для ретроспективи років його навчання у гімназії – досить скупа. Втім, достеменно відомо, що з дитинства він захоплювався музикою та серйозно займався хоровим співом³. Інформація, почерпнута з уривчастих споминів вченого, дає підстави стверджувати, що лише за допомоги земства він зміг здобути початкову освіту, а згодом – навчатися в університеті⁴. Глухівське земство, субсидуючи місцеву гімназію, звільняло від сплати за навчання дітей своїх працівників та надавало фінансову допомогу студентам-землякам. Відомо, що під час навчання в гімназії В. Романовський тісно спілкувався та підтримував дружні стосунки з майбутнім визнаним поетом-неокласиком і літературознавцем М. Зеровим⁵.

У 1909 р. В. Романовський вступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира, але того ж року під впливом прослуханих лекцій М. Довнар-Запольського перевівся на історико-філологічний⁶. Успішне навчання в університеті, сумлінна праця в історико-етнографічному гуртку під керівництвом М. Довнар-Запольського посприяли обранню В. Романовського (1913) секретарем цього наукового осередку. Опрацьовуючи за методикою професора переписні книги, гуртківці ґрунтовно вивчали джерела з соціально-економічної історії. Але не всі студенти витримували таке навантаження. Зокрема, М. Зеров у власноруч складеній автобіографії писав: “...Довнар саджав всіх студентів за переписні та писцові книжки – бр... і досі гидко згадувати цього Довнара”⁷. На відміну від свого товариша, В. Романовський з честю витримав “муштру” М. Довнар-Запольського, а пізніше навіть використовував його методологічні засади у своїй творчій роботі. Саме під його впливом та поширених на початку ХХ ст. ідей позитивізму сформувався світоглядний підхід В. Романовського до розуміння історії, розкрився його дослідницький потенціал як архівіста, визначився спектр наукових пріоритетів. У 1913 р., в результаті опрацювання Румянцевського опису 1767 р., майбутній дослідник написав свою першу наукову працю – “Економічний устрій чернігівського полку в XVII–XVIII ст.”, за яку, згідно з рішенням Ради історико-філологічного факультету, був удостоєний золотої медалі⁸. З часів студентства В. Романовський продовжував цікавитися музикою та хоровим співом. Протягом 1910–1911 рр. відвідував усі концертні виступи університетського студентського хору. В. Романовському пощастило долучитися до реалізації творчих задумів великих подвижників української культури, фундаторів національних традицій у музиці М. Лисенка та О. Кошиця⁹. В університеті проявилися й організаторські здібності вченого. Так, він брав участь у діяльності Чернігівського земляцтва, був старостою курсу¹⁰.

1914 р. В. Романовський успішно склав державні іспити й отримав диплом I ступеня¹¹. Того ж року М. Довнар-Запольський звернувся до Ради історико-філологічного факультету Університету св. Володимира з такими

словами: “Честь имею обратить внимание факультета на окончившего курс В. А. Романовского. Г[осподин] Романовский на продолжении 4 лет упорно занимался русской историей, принимал деятельное участие в практических занятиях у меня и у пр[иват-] доц[ента] Данилевича, им напечатана статья “Хозяйства Любечской сотни на монастырских землях в 1767 г.”¹², написано сочинение на тему “Черниговский полк” по Румянцевской описи, удостоенное золотой медали...”¹³. З урахуванням зазначених поважним професором заслуг В. Романовського рішенням попечителя Київського учбового округу його було залишено при університеті для підготовки до професорської діяльності при кафедрі російської історії терміном на 2 роки, але без стипендії¹⁴.

Це змусило молодого науковця шукати роботу. 23 листопада 1914 р. В. Романовський отримав посаду помічника вченого-архівіста в Київському центральному архіві для давніх актових книг при Університеті св. Володимира¹⁵. Під безпосереднім керівництвом І. Каманіна він працював в архівній установі до середини червня 1918 р., отримуючи за свою роботу скромну платню (а на той час він уже мав сім'ю) – 1200 рублів на рік¹⁶. Отож, паралельно з науково-дослідницькою роботою як історика, розпочалася діяльність В. О. Романовського і на терені архівістики.

Молодий дослідник віддавав багато часу науково-пошуковій та викладацькій роботі, громадсько-політичній діяльності. Він відвідував засідання гуртка “Молодої Академії”, що діяв при Київському університеті. У 1915 р., за власними свідченнями, вступив до партії кадетів та перебував у її лавах до 1917 р.¹⁷ Документи, що відклалися в судово-слідчих справах В. Романовського, містять інформацію про те, що з 1916 по 1930-ті [? – І. М.] рр. він, як і багато інших викладачів університету, був причетний до масонської ложі. Разом з Ю. Вагнером, П. Смирновим, П. Лапинським, В. Яворським входив до ложі “Пробудження”¹⁸. За доби Української Держави В. Романовський кілька місяців працював у інформаційному відділі Міністерства праці¹⁹. Згодом приналежність В. Романовського до цих організацій та установ була використана каральними органами радянської влади в надуманих проти нього звинуваченнях.

У червні 1918 р. В. Романовський дістав можливість продовжити навчання в магістратурі з призначеною від міністерства освіти стипендією²⁰. Він звільнився з архіву, але поточної роботи не стало менше. Окрім основної роботи – написання дисертації, професорський стипендіат викладав в університеті, Київському археологічному інституті та Українській академії мистецтв. Разом із М. Довнар-Запольським, І. Каманіним, Н. Полонською, В. Базилевичем, Г. Білоцерківським В. Романовський ініціював створення на історико-філологічному факультеті Київського університету “Спіль-

Віктор Романовський

ки істориків, археологів і архівістів”²¹. У цей час він активно співпрацював з ВУАН. З 1919 р. брав участь у роботі двох Комісій – по складанню історико-біографічного словника видатних діячів України та Історико-географічній²², а згодом – і Комісії західноєвропейського права²³. 1 березня 1920 р. В. Романовський у присутності виконуючого обов’язки декана факультету А. Лободи, секретаря факультету Є. Рихліка та членів історико-філологічного факультету В. Іконникова, О. Покровського, П. Смирнова, В. Кордта, О. Грушевського, Н. Полонської, М. Птухи та В. Ляскоронського витримав іспит на ступінь магістра російської історії²⁴. Багато сил і часу учений віддавав у цей період науково-дослідницькій і педагогічній роботі. За власними свідченнями, саме через фінансову незабезпеченість він не зміг навіть своєчасно “нормально закінчити дисертацію”²⁵.

Після смерті І. Каманіна, 25 січня 1921 р., рішенням Архівної наради при Українській академії наук, В. Романовського було призначено тимчасовим заступником завідуючого Центральним архівом давніх актів у Києві (КЦАДА), а з лютого того ж року, після остаточного перепідпорядкування архіву УАН (ВУАН), – його завідуючим. Відтак, на початку 1920-х рр. В. Романовський безпосередньо долучився до створення національної централізованої системи архівних установ (попередньо домагався підпорядкування очолюваної ним установи Центральному архівному управлінню), спрямовував наукову роботу архіву, забезпечував збереження архівних документів, розробляв правила їх описування та підготовки до публікації тощо.

“Перехід” КЦАДА з-під відома Київського університету (на той час – уже Вищий інститут народної освіти – ВІНО) до УАН був тривалим та доволі болісним. Університетське керівництво вважало архів своєю структурною одиницею і допоміжною установою, а основне завдання співробітників архіву вбачало в обслуговуванні студентів та професури історико-філологічного факультету. На думку правління ВІНО, “...втручання в життя Архіву вищих установ виявилось в затрудненні спеціалістам працювати в Архіві і вони мусили перервати свою працю, залишаючи вільне місце службовцям архіву у їх праці складання описів”²⁶. Зрозуміло, що одночасно проводити наукове описування актових книг, займатися впорядкуванням фондів архіву та виконувати запити дослідників було складно. Між тим, В. Романовський, керівництво Академії наук і Головного архівного управління до пріоритетних завдань архівної установи відносили впорядкування архівних фондів та наукове описування архівних документів.

Працювати на новій посаді В. Романовському було непросто. Давалася взнаки складна психологічна атмосфера в колективі. Проте, попри штатну неукомплектованість та фінансову скруту (заробітна плата не виплачувалась місяцями), ціною власного ентузіазму, постійних компромісів, а подеколи – й конформізму молодому завідувачу вдалося досить швидко налагодити роботу очолюваної ним установи. Разом з АК ВУАН В. Романовський розробив план організаційної та наукової роботи архіву. Серед його нагальних завдань були такі: укладання топографічного покажчика розміщення архівних справ, алфавітного каталога до бібліотеки архіву; упорядкування й облік архівних фондів; впровадження нової форми опису

актових книг; складання довідкового апарату до документів фондів архіву, насамперед актових книг.

Виконання технічних робіт та впровадження в життя наукових розробок відбувались у КЦАДА з певними ускладненнями, оскільки залежали від різних інституцій (з огляду на наукове співробітництво та фінансове забезпечення). Так, у вересні 1922 р. В. Романовський у листі до Д. Багалія писав: "...Користуюся нагодою, щоб... просити Вас і надалі взяти наш Архів у свою оборону й протекцію. Діло в тому, що наш Архів давніх актів лічиться під керуванням ВУАН в науковому відношенню, а в адміністративному підлягає Главарху... Не дивлячись на це, Академія Наук вважає можливим ламати наш окремий бюджет, і гроші, які надсилає Главпрофобр, тільки частково попадають Архіву давніх актів. Я гадаю, що Науковий комітет, затверджуючи окремий бюджет Архіву, не мав на увазі такого становища. Тому ... ми всі, співробітники Архіву, просимо Вас з'ясувати цю справу і добитися щоб: 1. Архів давніх актів мав окремий бюджет. 2. Щоб гроші надсилалися на адресу Архіву (Київ. Архів давніх актів при ВУАН, Керівничому). 3. Щоб залишити нас, як ми зараз єсть, під Главархом, а наукове керування залишити за Академією"²⁷.

Постановою Раднаркому УСРР від 3 січня 1923 р. про "Центральне Архівне Управління" завідування всією архівною справою було передано з відома ГАУ при Народному комісаріаті освіти до Центрального архівного управління (далі – ЦАУ або Укрцентрархів) при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК), а з 1 жовтня 1924 р. рішенням ВУЦВК до системи центральних архівних установ УСРР було включено і КЦАДА²⁸. ВУАН негативно відреагувала на таку зміну. Тож В. Романовському довелося віддати чимало часу та сил обґрунтуванню необхідності збереження архіву взагалі, потім – "вибиванню" коштів на його утримання, а згодом – боротьбі за виконання прямих обов'язків архівістів – наукове опрацювання документів.

Одним із каменів спотикання між Академією наук і Центрального архівного управління було право на видання архівних документів, яке після підпорядкування КЦАДА ЦАУ надавалося тепер і останньому. ВУАН продовжувала відстоювати свої інтереси щодо КЦАДА і наполягала на поверненні архіву до відома Наркомосу. У березні 1924 р. В. О. Романовський у листі до Д. І. Багалія писав: "...Зараз Архів передано до повного розпорядження Археографічної Комісії, яка, здається, буде претендувати не тільки на наукове керування нами (проти цього ми не висловлювалися ніколи), але і на адміністративно-господарчий контроль. Це, мені здається, вже порушує той статус, на який згодився Центральний архів, бо загрожує небезпека, що архівні службовці будуть перевернуті в підручних Археографічної Комісії, будуть з вимог Комісії вибирати акти до видання, а свою чисто архівну роботу – розбирання, опис, систематизацію архівного матеріалу – занегають..."²⁹. Д. Багалій, архівіст із майже піввіковим стажем, відкрито підтримав керманіча архіву. На думку Д. Багалія, підпорядкування архіву ВУАН порушувало основний принцип централізації всіх архівних фондів та управління архівною справою, а претензії АК ВУАН на чолі з М. Грушевським на безпосереднє управління діяльністю КЦАДА

були безпідставними, оскільки обидві установи мали різні завдання (архівні установи збирають, розбирають, описують архівний матеріал, а археографічні комісії їх видають), а право на видання не повинне бути предметом конфлікту, бо “актів вистачить на ціле покоління”³⁰. Не вдаючись у деталі особистісних непорозумінь між М. Грушевським і О. Грушевським, з одного боку, та Д. Багалієм і В. Романовським, з іншого, об’єктивних відмінностей позицій між ВУАН та Укрцентрархівом щодо принципу централізації в архівній галузі та відповідного підпорядкування КЦАДА, зазначимо тільки, що В. Романовському довелося вкотре зайняти посередницьку позицію між ВУАН та Укрцентрархівом.

У грудні 1924 р. у Харкові відбулася I Всеукраїнська нарада архівних працівників. В. Романовський узяв участь в обговоренні низки доповідей: В. Барвінського – “Концентрація архівних матеріалів”, Д. Багалія – “Науково-видавнича діяльність архівів”, О. Водолажченко – “Підготовка архівних працівників”. Учений був категорично проти перевезення документів з Київського архіву давніх актів до Харкова. Він вважав, що концентрацію архівних документів необхідно здійснювати з позицій доцільності, а відтак, архівні фонди, що стосуються Правобережної України, у тогочасній столиці “будут не на месте”³¹. У дискусії, що виникла після доповідей Д. Багалія та О. Водолажченко, В. Романовський розкрив проблеми, які виникають при підготовці документів для подальшої публікації. Він пов’язував їх з низьким рівнем підготовки працівників архівних установ та запропонував заснувати при архіві Школу архівістів³². У травні 1926 р. В. Романовський став делегатом з правом дорадчого голосу I Всеукраїнського з’їзду архівістів, де також активно дискутував з актуальних питань тогочасної архівістики, зокрема архівного описування³³.

Багато уваги вчений приділяв розробленню проблем камеральної та едиційної археографії, оскільки вважав, що наукова публікація документів є одним із головних завдань архівістів³⁴. В. Романовський брав участь у роботі нарад завідуючих центральними архівами та Всеукраїнської наради завідуючих центральними та крайовими історичними архівами, що відбулись, відповідно, у жовтні 1926 р. та у травні 1928 р.³⁵ З великою відповідальністю він поставився до пропозиції Центрального архівного управління взяти участь у роботі Всеукраїнських курсів з архівознавства (1926), самостійно розробив програму курсу “Історія архівної справи в Росії та на Україні”.

Високий професіоналізм, практичний досвід роботи в архівній галузі та певний статус серед тогочасних архівістів дозволили В. Романовському взяти участь у розробленні положення про Київський центральний архів давніх актів. В одному з пунктів проекту він визначив його місце в системі тогочасних архівних установ, насамперед як наукового осередку, для праці в якому “вчені-архівісти та архівні регістратори повинні знати археографію, архівознавство та інші історичні дисципліни, володіти староукраїнською, латинською та польською мовами, а також знати слов’яно-руську та латино-польську палеографію”³⁶. 1928 р., у результаті тривалих перипетій, В. Романовському вдалося домогтись остаточного підпорядкування Архіву давніх актів Укрцентрархіву, збереження його самостійного

статусу та затвердження нової назви – “Центральний архів стародавніх актів в м. Києві”³⁷. Одноименна збірка стала своєрідним підсумком багаторічної наукової та практично-організаційної роботи В. Романовського у КЦАДА³⁸.

Під час перебування на керівній посаді В. Романовський вдумливо і послідовно проводив архівно-технічну роботу, впроваджував нові методики зберігання, описування та публікації архівних документів тощо. За період з 1921 по 1931 рр. учений опублікував близько 20 наукових розвідок з архівознавства, у тому числі підписані криптонімами – “В.”, “В. Р.”, “В. Р-ський” та псевдонімами – “Пан Малиновський” і “Vigilaus”. Вони репрезентовані у вигляді підручника “Нариси з архівознавства. Історія та практика архівної справи на Україні”³⁹ (далі – “Нариси”), правил публікації історичних пам’яток, а також архівознавчих статей та інформаційних повідомлень, опублікованих на шпальтах часописів і в збірках наукових праць. У працях В. Романовського розглянуто найрізноманітніші проблеми архівістики: історії архівних установ, питань історії формування фондів, їхнього впорядкування, збереження, класифікації, комплектування та описування (архівних фондів та колекцій), організації роботи із джерелами (від камерального описування до актуалізації документа).

До першої групи належать статті вченого, присвячені історії КЦАДА, де їх автор висвітлив 75-річну історію архіву (від моменту його заснування – 1852 р.). Він торкнувся передусім питань діяльності архіву в період визвольних змагань в Україні, за радянських часів, перепідпорядкування архіву, його входження до новоствореної системи центральних установ Укрцентрархіву. Окрім того, розкрито склад фондів його трьох основних структурних одиниць – відділів (стародавніх актових книг, різнорідних грамот і колекцій, архівних матеріалів установ Київщини XVIII ст.), ідеться про впорядкування колекцій документів, історію описування актових книг. На думку В. О. Романовського, актовий матеріал архіву з огляду на наявну в ньому інформацію представляв собою невичерпну базу вивчення соціально-економічної історії України. Загалом, учений висвітлив діяльність КЦАДА не тільки як центру зберігання документів, а передусім як провідного осередку вивчення, архівного описування та видання важливих писемних пам’яток української історії. Низку розвідок В.О. Романовський присвятив огляду та аналізу окремих архівних фондів та колекцій. Цими працями він спростував усталену в історичній науці думку про те, що пожежі 1748 та 1784 рр. спричинили загибель усіх архівів урядових установ Лівобережжя XVIII ст. Уцілілі та віднайдені вченим документи дають можливість ретроспективно відтворити особливості соціально-економічних відносин в Україні періоду Гетьманщини, зокрема у сфері фінансів, торгівлі та податків⁴⁰. Таким чином, науковий доробок В. О. Романовського в галузі дослідження історії архівної справи та архівних установ, комплектування останніх документами, стану їхнього зберігання були предметом дослідження вченого як з історичного боку, так і з точки зору архівознавства та джерелознавства. Він вивчав історію архівних документів крізь призму історії діяльності установ, з яких вони вийшли, аналізував

історію формування окремих фондів, колекцій тощо. Все це передувало практичній роботі з документами.

Серед дописів В. О. Романовського важливе місце посідають рецензії та огляди. Вони вдало репрезентують критично-аналітичний стиль його мислення. Добре знання польської мови прислужилося йому при написанні кількох статей-рецензій археографічного спрямування на польський фаховий часопис “Archejon”⁴¹ та розвідку одного з його дописувачів – Ю. Семенського⁴². Не залишилися поза увагою вченого і видання Археографічної комісії УАН “Український археографічний збірник”⁴³ та відома праця М. Бельчикова “Теория археографии”⁴⁴.

До іншого напрямку наукових студій В. О. Романовського належать праці, в яких порушено питання, що стосуються, на його думку, основного завдання архівістів – підготовки документів до друку, їх наукового використання і тривалого зберігання. У них подано методiku опрацювання архівних документів (описування, систематизація, складання покажчиків), ідеться про засоби їхнього фізичного збереження (консервація, умови зберігання). Розвиток історичної науки та її архівної галузі вимагав кардинальної реорганізації описувальної системи, застосовуваної в тогочасній архівній практиці. Позитивним змінам у цьому напрямі сприяв саме В. Романовський. Насамперед, ідеться про розроблення вченим “спрощеного” (полегшеного) способу описування, який дозволяв за короткий проміжок часу докладно описувати значну кількість архівних документів. Водночас він вказав на види архівних актових матеріалів, які потребували детального описування, а саме: акти верховної влади та державного управління (королівські грамоти, універсали, декрети, укази, дипломи, жалувані грамоти та ін.); сеймові ухвали, конституції, інструкції послам; акти, які торкалися історії відомих шляхетських родів, описувались із зазначенням всіх імен, назв місцевостей, маєткових справ. Оскільки розподілити документи за фондами й описати кожен фонд окремо було неможливо через відсутність у справах обкладинок, подеколи – початку або кінця тексту, через переплутаність або непронумерованість сторінок, В. О. Романовський запропонував робити розширений опис кожної справи на окремих картках. Учений розробив детальну інструкцію щодо описування архівного матеріалу такого роду⁴⁵. Окрім швидких темпів описування, новий метод дозволив віднайти чималу кількість раніше не описаних справ з архівів Малоросійської Колегії, Генеральної Військової Канцелярії, Генерального Суду тощо.

Учений долучився також до вивчення таких тогочасних актуальних питань, як збереження архівних документів, консервація і реставрація пошкоджених грамот, “стовпців”, боротьба зі шкідниками документів. Як архівіст-практик, він запровадив у роботу розроблені ним і його колегами профілактичні методи збереження архівних документів, а також механічної та хімічної очистки паперової основи документів, технології консервації ушкоджених грамот тощо. Цим питанням учений присвятив низку статей⁴⁶. Докладні рекомендації щодо реставрації та консервації архівних документів В. Романовський подав у статті “Консервація пошкоджених грамот”, наголошуючи, що спосіб консервації залежить від носія інформації, на якому написано грамоту чи акт (пергамент або папір). Окрему роз-

відку вчений присвятив збереженню “стовпців”, методам їхньої консервації. У рецензії на статтю К. Ушакової він піддав сумніву запропонований авторкою метод консервації “стовпців”, а саме: опрацювати “стовпці” в обкладинки і робити з них книги. На його думку, краще було б скласти аркуші у стопи по сторінках, а стопи – у спеціальні теки. Впорядковані таким способом “стовпці” дослідник міг би опрацювати, перегортаючи сторінки як у альбомі. Праці, в яких В. О. Романовський обґрунтував різні способи консервації та реставрації документів, на той час були надзвичайно актуальними, своєчасними і корисними для широкого загалу архівістів. Зрештою, вони не втратили свого значення й донині.

Низку праць В. Романовський присвятив безпосередньо практичній роботі дослідників з документами, їхній атрибуції, аналізу, описуванню та підготовці до друку. Так, у статті “Наукова праця архівіста” вчений твердив, що жодну серйозну наукову розвідку не можна підготувати без виявлення й використання вагової джерельної бази. Це можливо зробити тільки за умови, коли архівісти допоможуть дослідникові віднайти весь комплекс необхідних джерел. При цьому останні повинні вміти відрізнити “першорядне від другорядного, справжнє від підробленого”⁴⁷. Попереднє ознайомлення з документами, їхнє опрацювання (складання описів, покажчиків тощо) й тлумачення дають можливість правильно систематизувати та “розмістити” документи. В. О. Романовський був переконаний, що лише за умови попереднього проведення архівістами наукової роботи можна публікувати грамотно археографічно опрацьовані документи та тематичні збірники документів. У процесі камеральної та едиційної роботи археографи повинні визначати оригінальність документа, його зовнішній вигляд, характеристику паперу тощо. Вчений вважав, що, опрацюючи документи перед виданням, архівісти та археографи повинні “вивчити весь архівний матеріал, вибрати найбільш важливі для друку, а про решту документів повідомити коротко, виклавши їх зміст і давши наукову оцінку”⁴⁸. Головне завдання наукового археографічного видання, на його думку, – це подання всіх відомостей за темою, до яких мають бути складені покажчики (іменний, географічний, предметний), а також словник юридичних термінів при студіюванні дипломатичних актів⁴⁹. Учений детально зупинився на таких питаннях, як система цитування документів та техніка приміток. Зокрема, В. О. Романовський вважав, що зазначити назву архіву, номер фонду, справи та аркуша – недостатньо. З такої “глухої” легенди дослідник не знатиме, з якого саме фонду (назва) та з якої справи (назва) взято документ. В. О. Романовський застерігав архівістів та археографів від висновків, які базуються на поодиноких фактах, що часто мають епізодичний характер і не є типовими.

Отже, проблеми, пов’язані з вивченням історії архівних установ та їхніх фондів, класифікацією, консервацією та іншими методиками збереження документів для подальшого їх опрацювання та публікації склали пріоритетний напрям наукових студій В. О. Романовського в київський період творчості. Водночас, питання архівістики залишались у колі зацікавленень ученого і надалі. Власний теоретичний та практичний досвід опрацювання джерел вчений втілював у своїх наукових дослідженнях, у

публікаціях у вигляді збірників документів та при розробленні настанов для молодих дослідників.

Нині найбільшим здобутком науково-дослідної роботи В. Романовського в галузі архівознавства прийнято вважати “Нариси”. Їх вирізняють сучасний підхід до визначення дефініції архівознавства, принцип викладення фактичної й аналітичної інформації та запропонованих методів роботи з архівними документами. Не втратила своєї ваги й авторська концепція подання навчального матеріалу. Підручник В. О. Романовського суттєво вплинув на подальший розвиток архівознавчої науки та архівної справи, став основою для видання в незалежній Україні першого національного підручника з архівознавства⁵⁰. І до сьогодні “Нариси” не втратили свого наукового і дидактичного значення, а традиції національної архівознавчої думки, започатковані вченим на початку ХХ ст., продовжують втілюватися в працях сучасних авторів⁵¹.

Наприкінці січня 1931 р. у результаті сфабрикованої справи “Київський обласний центр дій” В. Романовського було вдруге заарештовано, але через 10 місяців за відсутністю доказів – звільнено⁵². Того ж року на II Всеукраїнському з’їзді архівістів ученого було звинувачено в обстоюванні “теорії техніцизму”, “об’єктивного документалізму” та “формального аналізу”, що стало підставою для звільнення науковця з усіх керівних посад. До 1934 р. В. Романовський продовжував працювати у соціально-економічному відділі ВУАН. Багато часу він приділяв вивченню джерел з історії господарського устрою Гетьманщини в XVII–XVIII ст., опрацював та підготував до друку в 1929 р.⁵³ “Переписні книги 1666 р.”. Затримка з публікацією цього видання пов’язувалась зі змістом передмови, оскільки, на думку видавців, була написана “формальним методом з ухилом до об’єктивізму”⁵⁴, і тільки після “необхідного” доопрацювання вона вийшла друком у 1933 р.⁵⁵ Згодом на основі цих документів були написані кандидатська та докторська дисертації вченого.

У квітні 1935 р. В. Романовського на підставі ст. 54–10 Карного кодексу УСРР знову заарештували, звинувачуючи у співробітництві з урядом П. Скоропадського, членстві в контрреволюційних організаціях “Азбука”, “Національне об’єднання”, організації друкованого органу “Союзу відродження Росії” – “Відродження”, зв’язках з керівниками “Спілки вивільнення України”. Вирок – 5 років ув’язнення.

З 1940 по 1947 рр. учений працював у Карагандинському вчительському інституті. У надзвичайно несприятливій та складній психологічній атмосфері, не маючи під руками необхідної літератури, він зумів налаштуватися на педагогічну та наукову роботу. У листі до Н. Полонської-Василенко (1940 р.) він писав: “...В 50 лет приходится начинать жизнь сначала...”⁵⁶. У ці роки, які співпали з драматичними подіями Другої світової війни, історик продовжував працювати над дисертацією, виступав з лекціями в госпіталах, написав ґрунтовну статтю про Київський університет, його бібліотеку, музеї та Архів давніх актів, яка, на жаль, вийшла в дуже скороченому вигляді⁵⁷. В особовому фонді вченого зберігається рукописний варіант розвідки⁵⁸, який дозволив нам зробити такі висновки. У липні 1942 р. у листі до М. Гудзія вчений зазначив: “...О докторской диссертации писал в

Ташкент С. Богоявленському... Рецензентами будут Пичета В. и Готье Ю. он великий знаток книг, а у меня ведь тема по переписным книгам Украины 1666 года, которые составлялись московскими писцами. Дело задерживается отсутствием бумаги и некоторых книг..."⁵⁹. Одразу після закінчення війни вчений звернувся до органів влади з проханням зняти з нього судимість та дозволити проживання ближче до культурних центрів. Однак у поверненні до України йому відмовили. Навіть переїхати до Ставрополя історика було дозволено не відразу. Це мотивували тим, що його, буцімто, немає ким замінити в Караганді⁶⁰. Попри все, у 1946 р. історик захистив у Московському педагогічному інституті кандидатську дисертацію "Борьба за финансовую автономию Украины в 60-х годах XVII века". Із 1947–1948 навчального року своє подальше наукове життя він пов'язав зі Ставропольським педагогічним інститутом. У 1948 р. В. Романовський захистив докторську дисертацію "Очерки по истории государственного устройства Украины во второй половине XVII ст."⁶¹, у якій на основі статистичних підрахунків проаналізував рівень економічного розвитку українських міст і сіл Лівобережної України кінця XVII ст. 24 травня 1949 р. після "беспрецедентной затяжки"⁶² на засіданні Вченої ради Московського міського педагогічного інституту було прийнято рішення про присвоєння вченому ступеня доктора історичних наук. Вища атестаційна комісія при Міністерстві вищої освіти СРСР 17 червня 1950 р. ухвалила попереднє рішення й одночасно затвердила його у званні професора⁶³.

У наступні роки В. О. Романовський продовжував займатися розробленням питань історіографії та декабристознавства, соціально-економічних проблем історії Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст., вичав історію окремих регіонів Російської Федерації (Ставропілля, Північного Кавказу). Окрім багатопланової науково-педагогічної діяльності, він займався організаторською роботою, обіймаючи з 1955 р. і до останніх днів життя посаду завідувача кафедри історії Росії Ставропольського педагогічного інституту⁶⁴. Взнявши за зразок історико-етнографічний гурток М. Довнар-Запольського, вчений організував та керував на факультеті історичним гуртком, що займався вивченням окремих проблем феодалізму, здебільшого аграрних. Він також докладав чимало зусиль до роботи з аспірантами-істориками⁶⁵.

В. О. Романовський неодноразово звертався до вищих органів влади з проханням зняти судимість, однак був реабілітований лише посмертно, в 1989 р., на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості у ставленні до жертв репресій, які мали місце в період 1930–1940-х і на початку 1950-х років"⁶⁶.

Помер видатний історик-архівіст, 16 лютого 1971 р., на 82-му році життя, у Ставрополі, там же й похований. Особовий архівний фонд В. Романовського та його бібліотека не збереглися в цілісному вигляді. Багато книг та рукописних документів утрачено назавжди, деякі з них потрапили до приватних осіб. Архів історика був прийнятий на зберігання Державним архівом Ставропольського краю лише в 1987 р. Таким чином, як доля

вченого, так і його наукова спадщина однаково драматичні. Праця всього його життя – докторська дисертація – лишається неопублікованою.

За часів незалежності України ім'я Віктора Олександровича Романовського повернулося на Батьківщину й по праву посіло чільне місце в історії української архівістики. Традиції національної архівознавчої думки, започатковані вченим на початку ХХ ст., вплинули на формування сучасної централізованої системи архівних установ України та сприяли виокремленню архівознавства в самостійну систему наукових знань.

¹ Державний архів Ставропольського краю (далі – ДАСК), ф. Р-6007, оп. 1, спр. 477.

² *Захаров В.* Виктор Александрович Романовский (1890–1971). К 110-летию со дня рождения // Сборник русского исторического общества. – № 2 (150). – М.: Русская панорама, 2000. – С. 258; *Його ж.* Виктор Александрович Романовский (1890–1971) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – Ч. 1. – С. 418; *Його ж.* Романовский Виктор Александрович (1890–1971) // Российские исследователи Кавказа. История, археология, этнография. – Вып. 21. – Москва – Армавир, 2000. – С. 3.

³ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 134.

⁴ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 64454, арк. 2.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 24–24 зв.

⁶ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 479.

⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 28, оп. 1, спр. 206, арк. 21.

⁸ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 225, арк. 31.

⁹ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 134, арк. 1–1 зв.

¹⁰ Там само, спр. 105, арк. 9.

¹¹ Там само, спр. 483.

¹² *Романовский В.* Хозяйства крестьян Любечской сотни в 1767 г. // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка. – К., 1914. – С. 81–89.

¹³ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 353, спр. 97, арк. 5.

¹⁴ Там само, оп. 363, спр. 97, арк. 1; оп. 479, спр. 25, арк. 8 зв.–9.

¹⁵ Там само, оп. 479, спр. 25, арк. 8 зв.–9.

¹⁶ Там само, оп. 479, спр. 25, арк. 8 зв.–9; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66855, т. 1, арк. 90 зв.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 64454, арк. 14.

¹⁸ Там само, спр. 64454, арк. 2, 13; спр. 66855, т. 1, арк. 54–55.

¹⁹ Там само, спр. 66855, т. 1, арк. 9 зв., 77; т. 2, арк. 20, 102.

²⁰ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 395, арк. 4 зв.

²¹ Там само, оп. 465, спр. 1298, арк. 175.

²² ІР НБУВ, ф. Х, спр. 6349; Академічна комісія для складання біографічного словника діячів України // БВ. – 1923. – Ч. 4. – Стб. 82; Інституції та товариства Української Академії наук (січень–квітень) 1919 р. // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 167.

²³ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 11864, 11625, 11614, 11615.

²⁴ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 486, арк. 1–3.

²⁵ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1307, арк. 110.

- ²⁶ Там само, ф. Р-346, оп. 1, спр. 14, арк. 22.
- ²⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 46187, арк. 1.
- ²⁸ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). – К.: Наукова думка, 1975. – С. 50.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 162, арк. 17–17 зв., 18.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само, спр. 117, арк. 33.
- ³² Там само, арк. 42 зв.
- ³³ Там само, спр. 254, арк. 100–102, 190.
- ³⁴ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків: Видання ЦАУ УСРР, 1927. – С. 4, 5, 135.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 257, арк. 20–21 зв., 22, 23; спр. 654, арк. 3, 120–123; спр. 655, арк. 3, 16, 26.
- ³⁶ Там само, 162, арк. 20 зв.; спр. 261, арк. 4–4 зв.
- ³⁷ Там само, спр. 638, арк. 19 зв., 20 зв.
- ³⁸ Центральний архів стародавніх актів у Києві. Зб. статей за ред. *В. О. Романовського*. – К.: видавництво ЦАУ. – 1929. – 223 с.
- ³⁹ *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків: Видання ЦАУ УСРР, 1927. – 170 с.
- ⁴⁰ *Його ж.* Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 6.
- ⁴¹ *Романовський В.* Рец.: “Archejon” – науковий журнал, присвячений архівним справам. Томи I та II. Варшава, 1927 // АС. – Х., 1928. – Кн. 7. – С. 84–86; *Його ж.* Рец.: “Archejon” – науковий журнал, присвячений архівним справам. Т. III. Варшава, 1928 // АС. – Х., 1928. – Кн. 8. – С. 80–82; *Його ж.* Рец.: “Archejon” – науковий журнал, присвячений архівним справам. Т. IV. – Варшава, 1928 // АС. – Х., 1931. – Кн. 4 (15). – С. 94–95.
- ⁴² *Його ж.* Рец.: Семенський Ю. Видавнича символіка. Проект встановити єдність. Варшава, 1928. // АС. – Х. – 1928. – Кн. 7. – С. 86–87.
- ⁴³ *Його ж.* Рец.: Український археографічний збірник. Видала АК УАН // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 106–114.
- ⁴⁴ *Його ж.* Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // АС. – 1930. – Кн. 3 (14). – С. 134–138.
- ⁴⁵ *Його ж.* Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 29–31.
- ⁴⁶ *Романовський В.* Консервація пошкоджених грамот // АС. – 1930. – Кн. 2 (13). – С. 65–71; *Його ж.* Боротьба з архівними шкідниками // АС. – 1927. – Кн. 4. – С. 35–38; *Його ж.* З архівної техніки. Про переховування Московських приказних “стовпців” // АС. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 76–78.
- ⁴⁷ *Романовський В.* Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. Бюлетень Київського губерніяльного архівного управління. – 1925. – Ч. 1–2 (січень). – С. 11.
- ⁴⁸ *Його ж.* Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1960. – № 2 (40). – С. 46.
- ⁴⁹ *Його ж.* Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. Бюлетень Київського губерніяльного архівного управління. – 1925. – Ч. 1–2 (січень). – С. 14.
- ⁵⁰ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – 316 с.

⁵¹ Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К., 2002. – 356 с.; Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.; Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / Упоряд.: Г. В. Боряк та ін. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2003. – 408 с.

⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64454, арк. 49.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 175.

⁵⁴ ІР НБУВ, ф. X, спр. 8158, арк. 24.

⁵⁵ Переписні книги 1666 р. / Відпов. Редактор В. О. Романовський. – К.: Видання ВАУН, 1933. – 448 с.

⁵⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 235, арк. 1 зв.

⁵⁷ *Романовский В.* Киевский архив древних актов // Исторический журнал. – 1944. – № 5–6. – С. 92–93.

⁵⁸ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 120, 121.

⁵⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 10, спр. 140, арк. 1.

⁶⁰ ДАСК, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 521.

⁶¹ Там само, спр. 497, арк. 5.

⁶² Там само, спр. 309; спр. 497, арк. 11.

⁶³ Там само, спр. 497, арк. 8–9.

⁶⁴ Там само, спр. 548; спр. 502, арк. 52.

⁶⁵ Там само, спр. 160, арк. 1–2; спр. 540, арк. 2; *Романовский В.* Научная работа исторических кафедр Ставропольского педагогического института в 1949–1950 учебном году // Вопросы истории. – 1950. – № 12. – С. 44.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66855, т. 1, арк. 145–145 зв.

Maha I.

Victor Romanovskiy as an Outstanding Figure of Ukrainian Archival Affairs

The article contains the description of life and creative development of V. Romanovskiy, a well-known historian and archivist, his essential contribution to the development of the national archival thought, formation of the centralized archival institutions system of Ukraine.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА**АРХІВОЗНАВСТВО У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
ВОЛОДИМИРА ІКОННИКОВА**

Цього року минають 85-ті роковини з дня смерті видатного українського історика, джерелознавця, архівіста, археографа, професора Київського університету св. Володимира, одного з перших академіків ВУАН, який залишив величезну наукову спадщину з проблем історії Росії та України, культури, науки, освіти, історіографії, джерелознавства та інших галузей знань історичної науки, Володимира Іконникова (1841–1923).

Науковий доробок ученого складають понад 700 публікацій, які й донині не втратили свого значення. Вони привертають увагу дослідників величезним інформаційним потенціалом, насиченістю фактичними даними, багатством ідей, цінним довідково-бібліографічним матеріалом.

Чільне місце серед наукових праць ученого займає фундаментальна розвідка “Опыт русской историографии”, що за життя автора була видана у двох томах (4-х книгах)¹. Величезна за обсягом (4 422 с.), вона публікувалася протягом 1891–1908 рр. І хоча ця праця являє собою передусім ґрунтовний огляд різнопланових джерел та літератури з проблем розвитку історичної науки в цілому, джерелознавчих галузей знань, теоретичного та загального джерелознавства, вона має непересічне значення і в галузі вивчення історії архівної справи, створення та комплектування архівів, розвитку архівістики як науки.

Під “архівом” Іконников розумів “місце зберігання державних документів та справ різних відомств або родових паперів”².

Знавець вітчизняних та зарубіжних архівів, історії архівного будівництва, шляхів та засобів комплектування архівних установ, Іконников здійснив ґрунтовний огляд комплексу архівів Росії – від центральних державних до губернських, міських, монастирських, приватних та особових. Учений висвітлив структуру тогочасної архівної системи Росії і торкнувся найбільш відомих архівів зарубіжжя.

Водночас учений не сконцентрував матеріал щодо архівістики в окремий підрозділ, а подав його у 2-х книгах першого тому “Опыта”, проводячи, як правило, огляд архівів та аналіз їхньої документальної бази разом з оглядом бібліотек та музеїв.

Таким чином, проблеми архівознавства і, зокрема, історія архівної справи висвітлюються вченим у трьох перших розділах другого відділу I книги 1-го тому та у розділах 6, 7 і 9 продовження другого відділу II книги 1-го тому “Опыта”. Разом із тим, матеріали з архівістики зустрічаються і в інших розділах, у контексті аналізу проблем бібліотекознавства, музеєзнавства, літописознавства.

Як основні, щодо значимості, Іконников вирізняв московські архіви – найбільш давні та багаті на документальний матеріал. Першим серед них він називає Московський архів Міністерства закордонних справ, який “за-

Володимир Іконніков

відує найважливішою частиною в державному управлінні – зносинами з іноземними державами”³.

Іконников усебічно висвітлив історію створення цього архіву, показав, що з призначенням перших архіваріусів та директора архіву, історіографа Г. Ф. Міллера (1776), розпочалась активна робота цієї установи: розбиралися та описувалися справи, провадилося комплектування документами та створювалися реєстри. З праці В. Іконникова дізнаємося, що Міллеру допомагали Стриттер, Бантиш-Каменський і Соколовський. Особливу увагу приділено у цій справі М. М. Бантишу-Каменському (1783–1814), який систематизував та впорядкував описи архіву. В архіві, зазначив Іконников, було два відділи: дипломатич-

ний і недипломатичний. Матеріали дипломатичного відділу складали статейні списки, грамоти, трактати, договори з іноземними державами, дипломатичне листування, консульські справи та багато інших, недипломатичного – державні російські родовідні та історичні книги, що висвітлювали події, пов’язані з обранням на царство, коронацією, шлюбами, похованнями тощо⁴. Іконников досить ґрунтовно описав численні матеріали, що зберігались у відділі: державні печатки, описи гербів російських намісництв, справи про російські ордени (1699–1777), церковні справи, різноманітні документи внутрішнього діловодства. Загальна кількість справ архіву сягала 1 млн. Окремо в архіві зберігався матеріал (архів у архіві) Царства Польського і Великого князівства Литовського. Було в архіві і давньосховище, що утворилось у 1850 р. і зберігало пам’ятки державного значення, які, у свою чергу, також знаходились у двох відділах: писемному і матеріальних пам’яток. Писемних налічувалося 920 назв, у т. ч. грамот і актів – 811, рукописних – 77, слов’янських стародрукованих книг – 32⁵.

Другим за значенням Іконников назвав московський архів Міністерства юстиції, де зберігались матеріали про службу, поземельну власність та судове провадження в Росії з XIV до XVIII ст. Його було утворено на базі матеріалів державних архівів: розрядного, архіву давніх справ і архіву вотчинного департаменту⁶.

Фонди архіву Міністерства юстиції складали три великі відділи: I відділ – це колишній державний розрядний архів. Документи архіву складали справи дев’яти розрядних столів: московського, владимирського, новгородського, білгородського, севського, київського, грошового, помісного та приказного. Це, насамперед, списки робочого люду та низка інших матеріалів, що реєструвались у записних книгах. Серед них – стовпці московського столу, вотчинні грамоти помісного столу, приходні книги грошового прохання і т. д.

Окрім цього, у “розрядних столах” зберігались боярські книги, куди заносились чини та посади осіб, що перебували на державній службі: бо-

ярські описи, жалецькі списки (імена міських дворян, які призначались на службу у Москву), родословні списки, іменні списки тощо⁷.

Зупинився Іконников і на справах Малоросійського приказу, що висвітлюють відносини України та Московської держави з другої половини XVII та у XVIII ст. Це передусім корпус документів щодо приєднання України до Росії, листування гетьманів з московськими царями тощо⁸.

У II відділі зберігалися документи приказів: кам'яного (що був заснований у 1584 р. і припинив свою діяльність у 1782 р.), судового, пошукового, преображенського (політичні та карні справи), патріаршого, монастирського та ін. Окрім документації приказів, тут зберігалися також справи “Правительствующего Сената”, які надійшли до архіву із сенатських департаментів Москви і Петербурга. Іконников зазначив, що протягом 1711–1797 рр. зібралось 7 425 книг та 1 186 в'язок документів (журнали, протоколи, укази), що стосувалися діяльності різних приказів, колегій, комісій та ін.⁹

III відділ архіву складала матеріали Помісного приказу – чолобитні, довідки, матеріали судових допитів, описи земель, писцеві книги, казки генерального двору та ін. Окрім справ Помісного приказу, в цьому відділі знаходилися матеріали установ, які заміняли прикази на місцях, передусім вотчинних установ – контор, колегій, департаментів. Вони систематизувались за географічним принципом. З точки зору джерелознавства – це матеріал величезної ваги, оскільки зберігає відомості про описування та межування земель у Росії з XV до кінця XVII ст.

Іконников зазначав, що у третьому відділі налічувалося загалом 17 918 книг, 15 016 стовпців, 779 в'язок¹⁰.

Наступними щодо важливості Іконников уважав московські т. зв. двірцеві архіви: “Оружейной Палаты” та “Дворцовой конторы”.

Архів “Оружейной Палаты”, на думку автора, становить унікальну збірку матеріалів та пам'яток, найцінніший скарб, зібраний протягом віків російськими державотворцями. Це свого роду музей старожитностей, перлинами якого є друковані та рукописні книги та стовпці. Друковані книги – переважно церковного змісту. Рукописні книги (їх усього 1 374, за іншими джерелами – 1 318) – церковного та світського спрямувань. Значна кількість книг – це описи церков, патріаршої ризниці, царського майна станом на XVI ст., стану московських дворів, списки служилих людей тощо¹¹.

Окрім паперів, що стосуються питань двірцевого управління, там зберігалися численні відомості про роботу мануфактур, фабрик, що перебували у двірцевому відомстві.

В архіві “Дворцовой конторы”, поряд з документами двірцевого діловодства XVIII ст. (більш рання документація загинула під час пожежі), зберігалися також книги та стовпці XVII ст. Серед уцілілих документів – стовпці Приказу таємних справ царя Олексія Михайловича.

Першу оцінку та аналіз цього матеріалу дав П. М. Строев, який у 1840 р. запропонував Археографічній комісії видати “Выходы царей” (вони з'явилися друком у 1844 р.)¹². Окрім цього, зазначив Іконников, документи архіву неодноразово використовувались І. Забеліним, М. Калачовим, О. Барсуковим.

Окремий підрозділ учений присвятив Архіву Межової канцелярії (державному Межовому архіву), заснованому в січні 1768 р. До 1782 р. тривав процес комплектування та описування справ архіву, після чого він, за словами Іконникова, “був приведений у порядок”. Але у 1812 р. при перевезенні архіву до Нижнього Новгорода та під час пожежі багато документів було пошкоджено. І тільки у 1830–1840 рр., коли питання про збереження документальної спадщини набуло особливої актуальності, архів було остаточно впорядковано. Установа підпорядковувалася Міністерству юстиції і мала два відділи: писцевий та креслярський. У першому станом на 1869 р. налічувалося 482 871 справа, щорічно надходило до 7 тис. справ¹³.

Найбільшу джерелознавчу цінність ці матеріали, на думку Іконникова, становили для дослідників економічних та статистичних питань історії Росії. Так, у креслярському відділенні цього архіву зберігалися результати генерального межування – т. зв. “Экономического примечания” – з переліком усіх населених пунктів як у повітах, так і окремих містах та із зазначенням кількості дворів, душ населення, територіальних меж.

Учений зупинився на питаннях історії створення та діяльності архіву Міністерства закордонних справ, архіву Сенату та Синоду, архіву Державної Ради, ряду архівів воєнного міністерства тощо, а також історії архівів Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, Міністерства фінансів та ін.

Важливе місце у творчій спадщині Іконникова посідають дослідження з історії архівної справи в Україні. Окремий розділ “Опыта русской историографии” він присвятив Київському центральному архіву, історія створення якого тісно пов’язана з діяльністю низки наукових установ і товариств України, які сприяли заснуванню архіву як головного сховища національної документальної спадщини.

Після заснування Київського університету св. Володимира (1834) групи вчених, викладачів університету, – Максимовичу, Зеновичу, Орнацькому – вдалося заснувати Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей (1836), який своєю діяльністю заклав підґрунтя для утворення майбутніх, більш професійно організованих наукових історичних інституцій. На цьому фундаменті й виникла пізніше (1843) Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора. У науковій літературі вона відома як Київська археографічна комісія. У ній працювали В. Антонович, М. Грушевський, О. Левицький, І. Каманін, М. Іванишев, В. Іконников та ін. Перелік цього сузір’я імен не потребує коментарів, адже кожен член комісії був видатною особистістю, вченим з ім’ям в історичному світі.

Київська археографічна комісія проіснувала до 1921 р. і залишила по собі величезну наукову спадщину: десятки томів надрукованих архівних джерел і монографій з різних питань історії України, видання козацьких літописів, збірники наукових статей, археографічні студії тощо.

Зібрані комісією численні матеріали стали основою створення в Україні державного історичного архіву – Київського центрального архіву давніх актів. Величезна заслуга у його організації та становленні як наукової інституції належить відомому історико-правнику, архівісту та археографу М. Д. Іванишеву.

Київський архів давніх актів розмістився у великій залі приміщення Київського університету, де й діяв аж до Великої Вітчизняної війни. Штат архіву спочатку був невеликим: завідувач, два помічники, служник. Пізніше кількість працівників архіву досягла 9–12 чоловік, і тільки на початку ХХ ст. архів дочекався нарешті збільшення штатів. Що ж до завідувачів архіву – В. О. Корд, І. М. Каманін, В. О. Романовський – то їх наукова кваліфікація була добре відома серед істориків.

Активна робота архіву розпочалася 1855 року. До архіву було завезено 5 838 актових книг та 453 381 окремих документів. Спочатку архів призначався виключно для зберігання актових книг, тому всі інші матеріали залишалися розпорошеними по різних архівосховищах України. Однак згодом учені дійшли висновку про необхідність передати до Київського центрального архіву й інші матеріали, що становили історичну цінність. Так, 1882 р. із судових установ надійшли 8 512 цивільних та 85 000 карних справ, 1883 р. – справи з Київської казенної палати (300 в'язок кінця ХVІІІ ст.). Архів отримав документи Генеральної військової канцелярії, Генерального суду, полкових канцелярій Гетьманщини, Малоросійської колегії та ін.

Уже на початок 1890 р. архів був представлений чисельною та багатою колекцією документів польською, латинською та вірменською мовами. Загалом це були матеріали ХVІ–ХVІІІ ст. Найдавніші книги датуються 1520 р., але записи в них відносяться подеколи і до ХІV ст.¹⁴

Київський архів поступово став провідним центром з пошуку, збирання, вивчення і видання важливих писемних пам'яток української історії.

Окремий підрозділ своєї праці Іконников присвятив Архіву колишньої Малоросійської колегії, яка була створена 2 квітня 1722 р. за наказом Петра І з метою нагляду та контролю за діяльністю українського гетьманського уряду та козацької старшини й обмеження автономії України. Малоросійська колегія стала вищою судовою, скарбничою та законодавчою інстанцією в управлінні України. Перебувала колегія у Глухові і складалася з президента, бригадира, шести штаб-офіцерів російських полків і гарнізонів на Гетьманщині і одного прокурора колегії, який призначався на рік. Одночасно в Гетьманщині існувала й Генеральна військова канцелярія як розпорядчий орган у складі Генеральної старшини.

До обов'язків Колегії входили нагляд за станом справ в усіх урядових інституціях, збирання податків та контроль за всіма заходами й витратами, а також за діловодством у Генеральній канцелярії тощо.

Козацька старшина чинила опір контролюючим заходам царського уряду, які в особі Малоросійської колегії узурпували всі права українського уряду, що суперечило автономному устрою Гетьманщини. У 1727 р. Малоросійська колегія була скасована. Її поновлення припадає на час правління Катерини ІІ, яка 10 листопада 1764 р. видала указ “Об учреждении в Малороссии вместо гетманского правления Малороссийской коллегии”. Зміст цього указу полягав у тому, що, по-перше, в Україні назавжди ліквідувалась гетьманська влада, по-друге, вводився інший орган управління – Малоросійська колегія на чолі з президентом, графом П. О. Румянцевим, який водночас був генерал-губернатором України і головнокомандувачем усіх військ на її території.

До складу колегії входили вісім членів: 4 росіянина і 4 українці (генеральний обозний Кочубей, генеральний писар Туманський, генеральний осавул Журавка, генеральний хорунжий Апостол). Її мета – остаточне знищення залишків самоуправління в Україні.

У 1786 р., коли на Україну було поширено систему адміністративного управління Російської держави, Малоросійська колегія перестала існувати.

Іконников докладно зупинився на огляді справ архіву, історії його комплектування, питаннях систематизації, упорядкування та подальшого використання документів. Він констатував, що до складу архіву входили справи Генеральної військової канцелярії починаючи з 1656 р., тобто з часу приєднання України до Росії.

Складаю архіву – справи Чернігівської полкової канцелярії та гродського суду. Після ліквідації Малоросійської колегії її архів разом з усіма справами Генеральної військової канцелярії було перевезено до Чернігова, у заснований тоді ж губернський архів (згодом – архів губернського правління). Того ж 1786 р. до Чернігівського губернського архіву були передані справи полкової канцелярії та гродського суду. У 1879 р. члени історико-філологічного товариства, що діяло при Харківському університеті, визнали за необхідне придбати матеріали архіву, що знаходився у Чернігові при губернському правлінні. Таким чином, у 1880 р. згадані документи поповнили архівне зібрання Харківського університету. Серед них були документи архіву Малоросійської колегії (30 000 справ), справи архіву губернського правління (18 000) та ін. Архів складався з кількох відділів: адміністративного, грошового, поштового, військового та ін.¹⁵ При цьому, значну його частину складали документи про повинності козаків, їхнє переселення на нові місця, про надання чинів тощо.

На думку Іконникова, Архів Малоросійської колегії може вважатися “найбільш важливим і цікавим провінційним архівом”¹⁶.

Висвітлюючи стан архівної справи на місцях, Іконников зазначав, що вперше посада архіваріуса з’явилась у 1763 р. і передбачала оклад у 200 руб. Але поява такої штатної одиниці не поліпшила загального стану архівної справи. Пізніше згідно з указом за 1768 р. посаду архіваріуса могла обіймати лише людина чесна, твереза, без недоліків¹⁷.

Організація обласних архівів датується вже 1775 р. Умови зберігання документів в них бажали кращого. Їхні будівлі були, як правило, дерев’яними, а тому – пожежонебезпечними. Окрім того, документи архівів були, як правило, не систематизовані й не описані. Зрозуміло, що користуватися ними було неможливо.

Досить докладно В. Іконников зупинився на архіві правління Харківської губернії, де з 1765 р. була заснована губернська канцелярія. В архіві Харківського губернського правління зберігалися справи колишньої Харківської полкової канцелярії, слобідських полків з 1762 р., харківського слобідського батальйону з 1770 р., української губернської канцелярії з 1765 р. До них слід додати збірки документів канцелярії харківського губернатора з 1765 р., губернського прокурора з 1765 р., губернських комісій: будівничої, шляхів та народну продовольчу з 1833 р., харківського генерал-губернатора з 1839 р. тощо¹⁸.

У відомстві Харківського окружного суду було зібрано матеріали скасованих судових інстанцій губернії, а саме: повітових судів, міського магістрату, харківської цивільної та карної палати. Архів казенної палати починався з XIX ст., але там зберігались і ревізські книги за 1722 та 1733 рр. (найдавніші)¹⁹.

Не менш цікавими були матеріали архіву Київського губернського правління. Вони, як правило, торкалися XVIII і XIX ст. та висвітлювали соціальні проблеми, питання торгівлі, промислів, історії козаків, гайдамаків, внутрішнього життя міста тощо. В архівах губернського правління знаходився також багатий актовий матеріал про ставлення малоросійської старшини до козацтва, про земельні справи заможної верхівки, маєтності Кирила Розумовського та ін.²⁰

Учений висвітлював також склад документів чернігівських та полтавських архівів, частина матеріалів яких увійшла до “Актов Южной и Западной России”. Як правило, це матеріали юридичного характеру, опрацьовані О. М. Лазаревським при підготовці праці “О малороссийских посполитых крестьянах”.

В архівах Новоросійського краю та Бессарабської області працював відомий історик і краєзнавець А. О. Скальковський, який активно долучився до розбору справ створюваного тоді Одеського історичного архіву. Однак, із заснуванням Одеського товариства історії і старожитностей було прийнято рішення про передання зазначених справ до його архіву. Чимало документальних матеріалів було видрукувано в “Записках” Одеського товариства історії і старожитностей. Так, вийшли друком відомості про Таврійський архів²¹, Бессарабський обласний архів та ін.²²

В. Іконников подав інформацію і про архіви Царства Польського: Калішський воєводський архів, Люблінський, Седлецький, Ломжинський та ін.

В окремому розділі його праці йдеться про єпархіальні, монастирські та церковні архіви. Вчений зазначає, що велике значення для вивчення церковної історії мають архіви духовних консисторій та єпархіальні архіви, а систематичний розгляд справ в архівах консисторій розпочався з часу описування архіву Синоду, над яким працювала спеціально призначена комісія. Разом з тим, активніше почали діяти і єпархіальні історико-статистичні комітети, обов'язком яких було описування єпархій, монастирів та церков. Так, на основі дослідження архівів були укладені “Историко-статистические сведения о Санкт-Петербургской епархии”²³.

Іконников зазначив також, що на основі архівних джерел можна простежити історію Московського єпархіального управління з 1721 р. до XIX ст. і навіть численний опублікований джерелознавчий матеріал²⁴.

Досліджував Іконников і документальну спадщину Архіву Київської духовної консисторії, матеріалами якої користувалися численні дослідники. Так, ряд джерел використав М. Закревський при підготовці праці з історії Києва, П. Лебединцев – під час роботи над історією Київської митрополії та ін. Висвітлював Іконников і склад збірок Харківської духовної консисторії, Катеринославської єпархії, Полтавської та Подільської духовних консисторій тощо. Згадується також архів Подільської духовної консисторії, матеріали якого з історії православ'я у краї значною мірою

опубліковані на сторінках “Подольских епархиальных ведомостей”, “Трудов для историко-статистического описания Подольской епархии” та інших видань.

Учений докладно висвітлив склад архівів монастирів та вказав на наявність у них багатого джерельного матеріалу. Він, до того ж, навів ґрунтовну бібліографію вже опублікованих джерел зазначеної тематики.

Поряд з державними архівами В. Іконников надавав вагомому значення родовим та приватним архівам, де зберігалися “зібрання родових актів, що належали відомим особам або служилим людям”²⁵. Серед найзначніших з них він називає родинний архів гр. Шереметьєвих, чимало матеріалів якого було опубліковано на сторінках спеціальних видань та тогочасної періодики, архів гр. Строганових – родини, відомої своєю любов’ю до книжкової справи та участю у справі збереження пам’яток вітчизняної історії та культури, архів гр. К. Г. Розумовського (з часом за шлюбними зв’язками він перейшов до гр. О. С. Уварова)²⁶.

Зупинив свою увагу В. Іконников і на родових архівах відомих діячів науки та культури України. Так, він наводить відомості про долю колекції М. А. Маркевича, яку склали понад 6 тис. автографів, серед яких зустрічаються імена майже всіх гетьманів, представників генеральної старшини, малоросійських полковників, молдавських господарів, російських фельдмаршалів, канцлерів, послів тощо²⁷.

Суттєвого значення надавав учений і зібранню паперів О. Ханенка, що охоплюють період від періоду правління Петра I до часів Петра III, матеріалам сімейних архівів Марковичів та Сулимів, відомому архіву гр. Г. Милорадовича (м. Любеч Городнянського повіту Чернігівської губернії), де зберігалося близько 7 тис. документів з історії ряду місцевостей Малоросії²⁸. Увагу дослідника привертала також особові архіви гр. Ф. Платера, кн. Любомирських, кн. Острозьких, кн. Яблоновських, гр. Ходкевичів, гр. Чацьких та багатьох інших²⁹.

Завершуючи дослідження родових та приватних архівів, які Іконников вважав найменш захищеними від усіляких випадковостей та природних катаклізмів, учений наголосив, що необхідною умовою збереження цього корпусу документів є матеріальна підтримка та піклування про них з боку державних структур.

Висвітлюючи питання україніки в зарубіжних архівах, В. Іконников сконцентрував матеріал по розділах своєї праці за окремими країнами, а всередині кожного з них класифікував його за місцем зберігання, а саме: в архівах, бібліотеках, музеях.

Автор зосередив увагу передусім на архівосховищах Італії, Австрії, Саксонії, Пруссії, Швеції, Данії, Англії. Окремо він зупинився на архівах слов’янських країн. Висвітлено склад документів Львівського архіву, заснованого наприкінці XVIII ст., архівів Магістрату та Міської ратуші Львова, Ставропігійського інституту (Львівського братства), бібліотеки Львівського університету, Бібліотеки та Музею Оссолінських у Львові. Йдеться також про матеріали Перемишльського міського архіву та приватні бібліотеки, передусім книгозбірні гр. Тарновських, гр. Потоцьких, кн. Сангушків та ін.

Відомою своїми унікальними колекціями була й Краківська Академія наук, при якій існували Археологічний та Нумізматичний музеї. Там зберігались численні збірки документів з історії Польщі та її взаємин з іншими державами. Особливо цінним для дослідників був архів кн. Чарторийських. Загалом у цій науковій установі (музей, бібліотека, архів) зберігалося 5 тис. рукописів, 900 пергаментних грамот та кілька тисяч окремих документів³⁰.

Окрім “Опыта русской историографии”, у спадщині вченого є низка праць, предметом дослідження яких обрано окремі питання архівістики. Одна з них – це стаття “Губернские ученые архивные комиссии (1884–1890)”, що вийшла друком в “Университетских известиях”³¹. Добре розуміючи, що проблема вивчення та збереження національної історико-культурної спадщини є однією з нагальних потреб історичної науки, вчений докладно проаналізував передумови створення та початкові кроки перших губернських учених архівних комісій Росії. Ідеться про діяльність восьми губернських учених архівних комісій: Орловської, Тамбовської, Рязанської, Тверської, Костромської, Саратовської, Нижегородської та Таврійської. Таким чином, на початку 90-х років XIX ст. архівні комісії вже існували в багатьох губерніях Російської імперії. Перша ж комісія на українських теренах була створена лише в 1896 р. (Чернігівська).

Особливого значення В. Іконников надавав Київській вченій архівній комісії, створеній 28 березня 1914 р., ініціаторами та активними діячами якої були сам В. Іконников, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, І. Каманін, О. Левицький та ін.

Розпочавши свою діяльність, комісія відразу звернулась до ректора Університету св. Володимира з проханням виділити в Центральному архіві стародавніх актів приміщення для її архіву і невдовзі отримала його. До архіву почали надходити матеріали. Ними були, зокрема, кілька грамот XVII–XVIII ст. з історії м. Києва, знайдені одним з організаторів комісії, А. Мердером, історичні матеріали з історії Київського губернського правління (передав О. Андріївський).

І. Каманін, переглянувши більше десятка в’язок справ кінця XVIII ст., без описів, виявив дві книги Румянцевського опису Малоросії, Київського та Переяславського полків, ряд інших важливих документів. Він почав складати систематичний опис (на картках) справ Київської казенної палати за XVIII ст.

Рада архівної комісії направила до зазначеної Казенної палати клопотання про передання в її архів справ кінця XVIII ст., які не мають описів, а також інших справ за 1767 та 1782 рр. Наприкінці січня 1915 р. 14 в’язок надійшли до архіву комісії.

Київська архівна комісія змогла домогтися певних позитивних змін у стані зберігання архівних матеріалів на Правобережній Україні. Але за умов Першої світової війни їй так і не вдалося повною мірою розгорнути діяльність: через два роки після створення вона припинила своє існування.

Загалом губернським ученим архівним комісіям належить важлива роль у формуванні джерельної бази вітчизняної історичної науки та розвиткові архівної справи.

Іконников із сумом зазначав, що його сучасники не звикли з повагою ставитися до історичних пам'яток. Так, посилаючись на листування митрополита Євгенія з гр. Румянцевим, він зауважував, що в Київській казенній палаті гнили в льохах та ящиках матеріали великої історичної цінності. Він називав цей час періодом занепаду архівної справи, що призвів до загибелі великої кількості документів.

Досліджуючи стан архівної справи у ХІХ ст., учений наголосив на появі у друці описів архівних матеріалів, що зберігалися в окремих архівосховищах, та витягів з них. Він вважав, що ця робота ще не була поставлена на належний рівень, хоча про необхідність дослідження архівів з метою публікації їхніх матеріалів наголошував ще у ХVІІІ ст. В. М. Татищев, а пізніше – М. М. Щербатов. Добре це розуміюче, Іконников поклав собі за мету висвітлити історію пошуку, збирання та публікації документів. Зазначимо, що до середини ХІХ ст. історики такого завдання взагалі перед собою не ставили. Водночас, археографічні прийоми широко застосовувалися на практиці. Так, публікувалися не лише самі джерела, а й їх науковий опис та коментарі. Під “археографією” почали розуміти збір, описування та видання історичних джерел. Саме в такому сенсі сприймав археографічну діяльність Іконников.

В “Опыте русской историографии” вчений приділив значну увагу діяльності археографічних експедицій, результатом роботи яких стало віднайдення численних пам'яток старожитностей, їх опрацювання та видання. Іконников докладно висвітлив історію археографічної експедиції Строева, що, на його думку, відкрила новий етап у дослідженні російської історії³². Він зазначив, що експедиція Строева дотримувалася точного копіювання документів – зі збереженням мовних особливостей, стилю та різних маргіналістичних поміток.

Досить докладно та предметно В. Іконников зупинився на археографічній діяльності наукових товариств кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. Увага вченого була сконцентрована на діяльності Наукового товариства при Харківському університеті, Одеського товариства історії і старожитностей та, особливо, Товариства Нестора-Літописця.

Прикметним є те, що Іконников назвав і низку видань, які торкалися питань української національної культури. До них учений відніс, зокрема, збірники “малоросійських пісень” М. Цертелева, М. Максимовича, А. Метлинського та ін. Особливо значущим він вважав “Сборник украинских песен” М. Максимовича, який видавався тричі: двічі – у Москві, один раз – у Києві.

Отже, праця Іконникова засвідчує, що в галузі архівознавства вченому вперше в національній історіографії вдалося систематизувати величезний комплекс архівних документів з вітчизняної історії, що зберігалися в російських та закордонних архівах, та довести, що едиційна наукова археографія бере свій початок з ХІХ ст. і пов'язана як з діяльністю наукових історичних інституцій, так і з іменами окремих учених – істориків, джерелознавців, архівістів.

³² *Иконников В. С. Опыт русской историографии* (далі – *Опыт...*). – Т. 1. – Кн. 1–2. – К., 1891–1892; Т. II. – Кн. 1–2. – К., 1908.

- ² *Иконников В. С. Опыт...* – Т. I. – Кн. 1. – С. 385.
³ Там само. – С. 386.
⁴ Там само. – С. 389.
⁵ Там само. – С. 391.
⁶ Там само. – С. 414.
⁷ Там само. – С. 414–416.
⁸ Там само. – С. 417.
⁹ Там само. – С. 418.
¹⁰ Там само. – С. 422.
¹¹ Там само. – С. 431.
¹² Там само. – С. 432.
¹³ Там само. – С. 435.
¹⁴ Там само. – С. 494 (1 прим.).
¹⁵ Там само. – Т. I. – Кн. 2. – С. 991–992.
¹⁶ Там само. – Т. I. – Кн. 1. – С. 502.
¹⁷ Там само. – С. 508.
¹⁸ Там само. – С. 531.
¹⁹ Там само. – С. 532.
²⁰ Там само. – С. 549.
²¹ Таврические губернские ведомости. – 1843. – № 31.
²² Бессарабские областные ведомости. – 1862. – № 1–4, 10–12, 15, 17, 19.
²³ *Иконников В. С. Опыт...* – Т. I. – Кн. 1. – С. 580.
²⁴ Там само. – С. 580–581.
²⁵ Там само. – Т. I. – Кн. 2. – С. 1073.
²⁶ Там само. – С. 1097.
²⁷ Там само. – С. 1219 (1 прим.).
²⁸ Там само. – С. 1224.
²⁹ Там само. – С. 1228–1233.
³⁰ Там само. – С. 1519
³¹ *Иконников В. С. Губернские ученые архивные комиссии (1884–1890) // Университетские известия.* – 1891. – № 12. – Неоф. ч. – С. 101–136.
³² *Иконников В. С. Опыт...* – Т. I. – Кн. 1. – С. 111.

Voitsekhivska I.

Archival Studies as a Part of Scientific Heritage of Volodymyr Ikonnykov

The article deals with the some issues of archival studies, in particular, the issue of history of archival affairs as the subject of the fundamental “Experience of Russian Historiography” written by V. Ikonnykov, a prominent Ukrainian historian. On the basis of this work the author conducts the analysis of the documents of numerous Russian archives, such as central, state, hubernskyie (provincial), municipal, monastery, private and personal.

Георгій ПАПАКІН

**АРХІВИ УКРАЇНИ
В МІЖНАРОДНИХ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ
ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Участь державної архівної служби України у здійсненні програм міжнародного та міжрегіонального співробітництва зі збереження культурної спадщини стала можливою тільки з 1991 року, після відновлення державної незалежності України та її виходу на міжнародну арену як повноправного суб'єкта міжнародного права. До того періоду, хоча Україна формально і вважалася членом-засновником ООН, намагалася співпрацювати з ЮНЕСКО, але питання щодо участі в міжнародних програмах збереження її національної культурної спадщини практично не ставилися.

На жаль, немає підстав вважати позитивним досвід опрацювання міжнародного проекту збереження та дезактивації “чорнобильських документів”, який ще в першому півріччі 1991 р. під егідою ЮНЕСКО був спільно ініційований Головархівом СРСР та Головархівом УРСР. Метою проекту було залучення експертних, фінансових та організаційних сил міжнародного співтовариства до розв'язання цієї проблеми. ЮНЕСКО залучила як професіонала-експерта добре знаного в архівних колах фахівця – колишнього президента Бундесархіву ФРН Г. Боомса. Він особисто обстежив фізичний стан архівних документів у низовій ланці державних архівних установ та відомчих архівів, евакуйованих із зони відчуження навколо Чорнобильської АЕС, зустрічався з архівістами, державними діячами – урядовцями, парламентарями, громадськими діячами. У своєму експертному висновку Г. Боомс підтримав прохання Головархіву УРСР щодо міжнародної допомоги, які зводилися до здійснення таких заходів: проведення кваліфікованої експертизи рівня радіоактивного забруднення документів 132-х державних архівів, що розміщувалися в офіційних межах 30-кілометрової зони радіоактивного забруднення; створення банку даних щодо соціально-правових аспектів Чорнобильської катастрофи, збирання й описування архівів, окремих історичних пам'яток, старовинних рукописних книг, виявлених у залишених селах зони примусового відселення; переведення забруднених архівних документів з метою збереження їх інформації на електронні носії; вирішення проблеми будівництва спеціальних споруд для евакуйованих архівів, їх оснащення сучасним обладнанням тощо¹.

На жаль, такий проект міжнародного співробітництва з метою збереження не лише сучасних “чорнобильських архівів”, але й усієї архівної та

рукописної спадщини регіону Полісся, так і не був здійсненим. У грудні 1992 р. у штаб-квартирі ЮНЕСКО відбулася спеціальна нарада, присвячена проблемам дезактивації зазначених документів, але схвалене нею рішення про проведення відповідного міжнародного моніторингу архівів (по два архіви в Україні, Росії та Білорусі)² не було втілене в життя, а сама програма, хоча її ніхто офіційно і не відмінив, не набула подальшого розвитку. Принаймні, жодні відомості щодо конкретних кроків з боку ЮНЕСКО, спрямованих на її розв'язання, відсутні.

У загальному контексті участі України в міжнародних програмах збереження архівної документальної спадщини не можна оминати увагою ініціативу 1998 р. незадовго перед тим створеної Європейської комісії зі збереження та доступу до архівів і бібліотек (ЕСРА). Ініціатором її організації в 1994 р. стала Нідерландська королівська академія мистецтв і наук (Амстердам), член якої Пітер Дрент став головою комісії; віце-президентом був обраний Клаус-Дітер Леманн (Німецька бібліотека). Членами комісії стали представники архівів та бібліотек Великої Британії, Нідерландів, Польщі, Португалії, США, Франції, Швеції та деяких міжнародних організацій. Представник українських архівів узяв участь у першому, установчому засіданні комісії. Наступного року Україна надала інформацію щодо стану збереженості архівних фондів, передбачену запитальником ЕСРА. Але ввійти до її програм не змогла з однієї дуже простої, але вагомій причини. Засновники цієї європейської організації, мета діяльності якої відбита в лозунгу – “Європейська ініціатива щодо забезпечення якомога довшого доступу до зведених документальних ресурсів людства”, вочевидь не врахували особливостей пострадянської ситуації в Україні. Вони поставилися до нас як до звичайної європейської країни, державний бюджет якої дозволяє не тільки брати активну участь у міжнародних програмах співробітництва, але й фінансувати саму діяльність таких комісій.

Інший досвід початку 1990-х років, цього разу – вже трансокеанічного співробітництва, виявився значно вдалішим. Ідеться про участь українських архівів у глобальному проєкті мікрофільмування (нині – вже оцифрування) метричних документів (дані про народження, шлюб та смерть), що здійснюється впродовж багатьох років Генеалогічним товариством Юта (США). Це достатньо відома в усьому світі організація, яка є членом Міжнародної ради архівів категорії “А”, тобто на рівні національних архівів і державних архівних служб, і має незаперечні, визнані світом заслуги у справі мікрофільмування та гарантованого збереження метричних документів різних країн усіх континентів³.

Проєкт в Україні стартував 1994 року. У ньому брали і нині беруть участь обидва центральних історичних архіви (Київ та Львів), державні архіви в Автономній Республіці Крим, держархіви Донецької, Дніпропетровської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Чернівецької та Чернігівської областей, тобто половини з усіх державних архівів регіонального рівня. Роботи здійснюються відповідно до Генеральної угоди, укладеної між Держкомархівом України і регіональним менеджером Генеалогічного товариства, що регулярно поновлюється, та конкретних угод, що розвива-

ють й уточнюють загальні умови співпраці, підписаних керівниками держархівів та згаданим менеджером. Об'єктом співпраці стало виготовлення копій з метричних книг різних конфесій за кінець XVIII – початок XX ст. Досі така категорія документів уважалася другорядною, не включалася до програм страхового копіювання. Всього за 14 років співпраці виготовлено більш як 15 тис. роликів мікрофільмів (понад 20 млн. кадрів) на документи генеалогічного змісту, причому приблизно 10 % з них віднесено до категорії особливо цінних документів. Таким чином, державні архіви отримали можливість замікрофільмувати понад 100 тис. справ із 800 фондів⁴.

Генеалогічне товариство Юта активно співпрацює з Держкомархівом України також в інших напрямках діяльності, зокрема надає гуманітарну й спонсорську допомогу державним архівам, бере участь в організації та проведенні в Україні міжнародних наукових конференцій. Один примірник кожного ролика нині зберігається в Бібліотеці Генеалогічного товариства (м. Солт-Лейк-Сіті, штат Юта), а другий повернено до кожного конкретного архіву як страхову копію архівних документів. Від позаминулого року проект став частково цифровим: камери для оцифрування документів працюють у Києві, Одесі та Харкові, виготовляючи копії метричних документів на магнітних носіях. Досвід такої роботи є достатньо незвичним, адже архіви позбавляються страхового примірника архівних документів у традиційному вигляді. Але вже зараз очевидними є певні переваги нового способу забезпечення зберігання копій архівних документів у електронному середовищі.

Щоправда, і до сьогодні як у професійних архівних колах, так і серед широкого загалу немає усталеної точки зору на таку співпрацю. Висловлюються думки щодо “виснаження національних інформаційних ресурсів”, недостатнього зиску від такої співпраці. Натомість українські архівісти мають незаперечні позитивні напрацювання. Значний сегмент Національного архівного фонду України, причому не у вигляді окремих видатних пам'яток, а масових джерел (метричних книг), чого ще не було в архівній практиці, дістав гарантії практично вічного зберігання, незалежно від будь-яких можливих катаклізмів природного, людського або техногенного характеру.

Про те, що ймовірність таких надзвичайних подій – не просто припущення, свідчить гуманітарна катастрофа далеко не місцевого значення, яка сталася 10 квітня 2003 р.⁵ Унаслідок пожежі в одному з приміщень Кам'янець-Подільського міського архіву вогонь та вода знищили або значно пошкодили особливо цінні документи кількох фондів з історії Поділля кінця XVIII – початку XX ст.: загалом до 100 000 справ п'яти фондів⁶. Втрачені історичні документи стосувалися не лише українців, але й поляків, євреїв, росіян, німців, чехів, – тобто всього багатонаціонального населення Поділля дуже складного і малодослідженого історичного періоду. За аналізом авторитетних учених, саме тут “зійшлися, без перебільшення, кілька культур-цивілізацій: українська, польська, російська, єврейська. Перехід з однієї держави – Речі Посполитої, до іншої – Російської імперії, сприймався місцевою елітою неоднозначно. Її нелояльність до Росії через успадковану іншу систему підпорядкування монархові змушувала

центральні відомства діяти тут оперативніше, удосконалюючи державний управлінський механізм та поширюючи його на всю багатонаціональну імперію”⁷. Тому очевидно, що архівна катастрофа мала не лише український вимір.

Найпершими своєю допомогою запропонували польські архівісти, які вже накопичили досвід урятування архівних документів від води під час повені 1997 р. Однак у силу цілого ряду насамперед унутрішніх причин не вдалося скористатися такою безкорисливою допомогою в тій формі, яку запропонували польські колеги, – тобто вивезти пошкоджені водою документи до Польщі для організації просушування на стаціонарному обладнанні.

Натомість дійовою виявилася допомога американської сторони у ліквідації наслідків кам’янецької катастрофи: 2005 р. за активного сприяння Посольства США в Україні Держархів Хмельницької області, куди за наказом Держкомархіву були переміщені всі документи з Кам’янець-Подільського міського архіву, отримав у рамках гуманітарної допомоги комплект складного листоналивного обладнання для реставрації частково пошкоджених пожежою документів.

У травні 2004 р. у рамках проведення в Києві засідання Комітету з правових питань Міжнародної ради архівів (CLM/ICA) відбувся Перший європейський семінар “Архіви і катастрофи”, присвячений обговоренню засобів боротьби з наслідками природних та техногенних катастроф в архівах. У його роботі, крім фахівців українських архівів і бібліотек, взяли участь консерватори і реставратори Польщі, Росії, Словаччини, Фінляндії. Є всі підстави вважати цей семінар одним з важливих аспектів формування міжнародних програм збереження архівної спадщини шляхом подолання наслідків катастроф в архівах⁸.

Як бачимо, досвід України з участі у міжнародних та міжрегіональних програмах фізичного збереження архівів як частини культурної спадщини впродовж 1991–2006 рр. був як позитивним, так і негативним. Дві катастрофи цього періоду, Чорнобильську та Кам’янець-Подільську, звичайно, не можна зіставити за їхніми масштабами і значенням, проте обидві завдали відчутної шкоди архівним документам. На жаль, у ході подолання їхніх наслідків не вдалося налагодити дійової співпраці з міжнародними гуманітарними організаціями. Враховуючи ці обставини, можна стверджувати, що перспективною для України є співпраця у рамках, жорстко окреслених національним законодавством, з дотриманням, і навіть збалансуванням, інтересів усіх зацікавлених сторін. Саме такий характер має проект з мікрофільмування метричних документів, здійснюваний разом з Генеалогічним товариством Юта.

Що ж до інших проектів участі України у програмах збереження архівної спадщини, то, вочевидь, вони потребували для свого втілення окремих, пільгових умов упровадження, виходячи з особливої ситуації, яка склалася в політичному та економічному житті постсоціалістичних, насамперед пострадянських, держав.

На окрему увагу заслуговує питання організації співпраці з фізичного збереження архівної спадщини у рамках пострадянського Євразійського

регіону (СНД), адже таке об'єднання конституюване в рамках регіональних структур МРА з 2000 р. З того часу відбулося вже шість щорічних засідань на рівні голів державних архівних служб країн СНД та Монголії. Але жодного разу будь-які програми, спеціально спрямовані на збереження архівної спадщини, на них не обговорювалися. Складається враження, що ця регіональна структура, провідну роль у якій відіграє Росія, не зацікавлена у реальній співпраці в такому напрямку. В період “розбігання по національних квартирах” актуальними і дразливими виявилися проблеми правонаступництва щодо державних архівів колишнього СРСР (Угода від 06.07.1992 р., підписана главами держав у Москві⁹). Про будь-які спільні заходи або ж проекти, що порушували б проблеми збереженості архівів, там навіть не згадувалося. Регулюванню на основі угоди підлягали виключно питання використання архівної інформації та повернення архівів, хоча передбачалося здійснення певних “додаткових узгоджених дій з використання і забезпечення збереженості” документів, що зачіпали інтереси іншої держави або держав. Утім, реального функціонування цей міждержавний документ не мав, оскільки російська сторона на законодавчому рівні заблокувала виконання всіх його статей, окрім закріплення над державними і галузевими архівними фондами юрисдикції тієї держави, де вони перебували на момент ліквідації СРСР.

Усі намагання України внести на порядок денний архівного самміту ЄВРАЗІКИ питання щодо спільних регіональних програм зі збереження культурної спадщини у будь-якій формі виявилися марними.

З точки зору архівістики забезпечення збереженості архівних документів має два взаємопов'язані аспекти: 1) фізичну схоронність, тобто забезпечення довготривалого зберігання документів у первісному вигляді, консервація, ремонт і реставрація тих документів, які зазнали на собі вплив часу; 2) інтелектуальний доступ та копіювання, що дозволяє зберегти не зовнішню форму, а зміст та інформацію архівних документів, іншими словами – “віртуальне” збереження архівів, окремих фондів та пам'яток. Саме проекти другого виду виявилися пріоритетними для світового співтовариства. Воно виявило активну зацікавленість в освоєнні пострадянського архівного простору, насамперед російського, і пропонує багато міжнародних проектів, проте проблеми фізичного зберігання архівної спадщини виявилися не на першому місці. Це можна легко пояснити, адже вперше за останні 70 років світове співтовариство отримало можливість не дозованого, а вільного й комплексного доступу до величезного ресурсу ретроспективної інформації колишньої наддержави СРСР та її інтегральних частин, однією з яких раніше була Україна.

Але всім нам знадобився час, щоб усвідомити: всебічно й повноцінно можна використовувати лише ті фонди і документи, які гарантовано збережені. Як доказ можна навести аналіз порядку денного “Сковронківських читань” (проводяться від 1995 р. у Польщі) – дуже авторитетного форуму архівістів Центральної та Східної Європи, заснованого за ініціативою нині покійного Генерального директора польських архівів Єжі Сковронька. Предметом обговорення вже 10-ти таких конференцій були найбільш актуальні проблеми архівної справи нашого регіону, однак до заявленої Міжнародною радою архівів теми “Збереження і доступ до архівів вищих

органів держави” черга досі не дійшла¹⁰. А нині проведення наступних “Сковронківських читань” їх організаторами вже не планується.

Першим широким міжнародним проектом, який розглядав як питання використання, так і збереження архівних фондів та документів, став проект “Відновлення Пам’яті Польщі” (1998–2000)¹¹. Створений за ініціативою польських архівістів та істориків і підтриманий урядом Польщі, цей міжнародний проект був внесений на розгляд експертної комісії Ради Європи. Його підтримала більшість країн – членів Ради Європи (Австрія, Ватикан, Велика Британія, Латвія, Литва, Німеччина, Росія, Україна, Франція), він отримав відповідне фінансування. Проект передбачав описування фондів польського походження періоду “бездержавного існування” (1778–1918) в архівах держав, до яких відійшла польська територія та які оточували Польщу. Зрозуміло, що однією з найперших (разом з Австрією, Литвою, Німеччиною, Росією) до згаданого проекту запросили Україну. У результаті долучення до нього українські архівісти подали польським колегам інформацію щодо дотичних фондів та колекцій дев’яти державних архівів: двох центральних історичних та семи держархівів областей. Разом з тим, у будь-який спосіб трансформувати програму в конкретні заходи з урятування культурної спадщини, наприклад – постраждалої внаслідок гуманітарної катастрофи у Кам’янці-Подільському 2003 р., не вдалося. Тому вищезгаданий проект залишається нині здебільшого віртуальним, спрямованим більше на перспективу, ніж на конкретне впровадження. Окрім того, фінансування проекту з боку Ради Європи припинилось одразу ж після збирання інформації про кількість фондів польського походження. Наступні етапи, заплановані в рамках проекту, ще дуже далекі від впровадження.

Нарешті, можна згадати останній проект, що знаходиться поки що у стадії формування, ініціатива запровадження якого теж належить польським колегам. Це важливий міжнародний проект “Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної та Східної Європи”.

Загальна концепція “Спільної архівної спадщини” була сформульована ЮНЕСКО ще 1981 р. як один з можливих шляхів вирішення спірних проблем власності та реституції архівних документів. Одним з головних розробників концепції став багатолітній Генеральний секретар виконкому Міжнародної ради архівів Шарль Кечкеметі.

Привабливою стороною згаданої концепції є визнання об’єктами спільної культурної спадщини тих архівів та архівних фондів, що стали чи можуть стати об’єктом реституційних претензій іншої сторони, але за багатьма причинами, насамперед політичного характеру, не можуть бути переміщеними на територію іншої держави. Концепція передбачає надання таким об’єктам особливого юридичного статусу, здійснення спільних дво- або багатосторонніх заходів із збереження, безперешкодного доступу, а також обміну копіями таких документів на пріоритетних засадах. Зазначені заходи, безперечно, сприятимуть забезпеченню надійного зберігання та загальнодоступності об’єктів спільної архівної спадщини.

Після розвалу “комуністичного табору” в Європі виникла можливість реального впровадження такої концепції, адже досі приховані з ідеологіч-

них міркувань взаємні реституційні претензії впливали на широкий загал. Тому вже у травні–червні 1991 р. у Польщі (Краків) відбувся міжнародний симпозіум, присвячений європейській культурній спадщині. Відомий польський архівіст Владислав Стемпняк зауважив з цього приводу: “Аналізуючи напрямки та результати цієї важливої конференції, слід зазначити, що то був лише початок подальших дій в Європі, що сприяв кристалізації сучасного розуміння загальноєвропейської культурної спадщини. Увага учасників краківської зустрічі була зосереджена на проблемах збереження культурної спадщини кожної європейської держави й нації та на потребі підтримки взаємної толерантності до їх розмаїття, які потрібно передати майбутнім поколінням та зробити доступними якнайповніше для всіх зацікавлених осіб та установ”¹². Польські архівісти дуже уважно і професійно поставилися до згаданої проблеми, спромоглися сформулювати вимоги до “Спільної архівної спадщини” Центрально-Східноєвропейського регіону: “Було вирішено об’єднати архівні матеріали центральних та місцевих органів влади колишніх багатонаціональних держав, документи визначних осіб різного часу та матеріали, що стосуються національних меншин. Загалом, було вирішено, що найважливіше – охопити в межах цієї дефініції архівні матеріали та колекції, зібрані в результаті діяльності адміністрації держави, публічних та приватних установ, включаючи політичні партії, релігійні установи та безпосередньо людей, які згадуються в даних, що стосуються історії регіону, можливо – сусідньої держави”¹³.

Наразі важко передбачити, якими стануть конкретні параметри даного пілотного проекту (польські архівісти ведуть мову про створення веб-сайту, довідника, посібника для архівістів), але саму концепцію “Спільної архівної спадщини” українські архівісти намагаються активно використовувати як у двосторонніх контактах (з тими ж польськими колегами), так і на регіональному рівні. Під час проведення конференції ЄВРАЗІКИ у Львові (2005) тогочасне керівництво Держкомархіву України виступило з ініціативою розроблення концепції “Спільної архівної спадщини СНД”. Обов’язковим елементом цієї концепції мали стати заходи з гарантованого збереження такої спільної спадщини і використання її в інтересах усіх зацікавлених сторін.

Як один з прикладів нової регіональної багатосторонньої програми збереження та відновлення культурної спадщини можна розглядати проект “Віртуальне зібрання Радзивіллів”. У здійсненні такого проекту зацікавлені Білорусь, Польща, Литва, Україна; значну допомогу обіцяє ЮНЕСКО. Поки зроблено лише перші організаційні кроки, але є всі підстави сподіватися на тривале життя програми з відновлення значного архівно-бібліотечного зібрання такого всесвітньо відомого роду.

Із усього вищевикладеного, можна зробити висновок: світове співтовариство на загал налаштоване на участь України у проектах зі збереження культурної спадщини. Проте не варто сподіватися, що воно прагне взяти на себе ті значні витрати, які пов’язані із забезпеченням гарантованого довготривалого зберігання або ж відновленням найцінніших архівних документів. Такі витрати, однозначно, є справою України.

З іншого боку, можна очікувати на певну допомогу міжнародних організацій та благодійних фондів у таких проектах, які передбачають не тільки збереження, а й використання архівів. Водночас їхня реалізація має здійснюватись у рамках, визначених національним законодавством сторін. Пріоритетною є програма “Спільної архівної спадщини”, яка дозволяє комплексно вирішувати проблеми зберігання і використання тих архівних фондів і документів, які становлять інтерес для всіх її учасників.

¹ Див.: Місія професора Боомса / Архіви України. – 1991. – № 5–6. – С. 7–9.

² Див.: “Чорнобильські” архіви: Народа в ЮНЕСКО / Там само. – 1992. – № 5–6. – С. 4–5.

³ Див.: *Allen J. B., Embry J. L., Mehr K. B.* Hearts Turned to the Fathers: A History of the Genealogical Society of Utah, 1894–1994. – Provo, Utah: Brigham Young University, 1995.

⁴ Див.: Вісник Державного комітету архівів України. – 2002. – № 2 (10).

⁵ Історія не горить, але історичні документи втрачені назавжди // Вісник Державного комітету архівів України. – 2003. – № 2 (14). – С. 25–26.

⁶ Див.: Анотовані реєстри описів фондів Кам’янець-Подільського міського архіву, пошкоджені внаслідок пожежі // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 5–38.

⁷ Шандра В. Від культури архівної справи до державної політики в архівній справі: Шляхи реконструкції втрачених фондів // Там само. – С. 42.

⁸ Матеріали семінару частково видруковано: Заочна конференція: “Збереження документів Національного архівного фонду” // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 1. – С. 7–20.

⁹ Соглашение о правопреемстве в отношении государственных архивов бывшего СССР // Там само. – 1992. – № 1–3. – С. 4–5.

¹⁰ *Стемняк В.* “Colloquia Jerzy Skowronek dedicate” у співпраці з європейськими архівами // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 33–42.

¹¹ Council of Europe. Reconstitution of the Memory of Poland. Sources to the History of Poland and Poles (1772–1945) in the European Countries’ Holdings. – Warsaw, 2000.

¹² *Стемняк В.* Згадана праця. – С. 38.

¹³ Там само. – С. 39.

Papakin H.

Archives of Ukraine in International and Cross-Regional Programs on Cultural Heritage Preservation: Practices and Prospects

The article is focused on Ukrainian practices and participation in international and cross-regional programs of physical preservation of archives as a part of cultural heritage in 1991–2006. The author states that cooperation of Ukraine and other countries would be beneficial within the strict national legislative framework, with all stakeholders’ interests observed and balanced.

Ярослав КАЛАКУРА

**АРХІВОЗНАВЧИЙ ОСЕРЕДОК
ШЕВЧЕНКОВОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

З відновленням суверенітету і державної незалежності України значно зросла роль архівознавства як спеціальної галузі історичної науки, як наукової системи знань, що вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади¹. В опублікованих за останнє десятиріччя працях досить велика увага приділена історичним, теоретичним та методологічним засадам архівознавства, його структурі й понятійному апарату. Деякі аспекти цієї проблеми висвітлено у студіях з історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, його архівознавчої кафедри, наукового доробку її викладачів². Однак питання, пов'язані з історією розвитку архівознавства як науки, підготовки архівознавців і практичних архівістів, усе ще не дістали належного висвітлення. Пропонована стаття має за мету з'ясувати зародження і формування архівознавчого осередку в університеті, утворення архівознавчої кафедри як продовжувача наукових та педагогічних традицій у царині архівознавства, її місце і роль у розвитку наукових досліджень, опрацюванні навчально-методичної літератури, у підготовці висококваліфікованих істориків-архівістів, фахівців з архівної справи, джерелознавства та документознавства.

Архівознавство тісно пов'язане з іншими спеціальними галузями історичної науки, насамперед з історичним джерелознавством, археографією, документознавством, із низкою спеціальних історичних дисциплін. Усі ці сегменти історичної науки мають у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка глибоке коріння і давні традиції. Вони зародились у середині XIX ст. у рамках історико-філологічного факультету імператорського Університету св. Володимира, тісно пов'язані з подвижницькою діяльністю його першого ректора Михайла Максимовича, зі створенням на базі університету Київської археографічної комісії, Архіву давніх актів, із заснуванням Товариства Нестора-Літописця, часопису "Київська старовина" і заклали фундамент університетського історико-джерелознавчого та архівознавчого осередку, а згодом – і відповідної наукової школи. Продовжувачем цих традицій виступає, насамперед, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Ретроспективний аналіз діяльності цього осередку, узагальнення набутого досвіду набувають актуальності в контексті відзначення ювілею архівної служби в Україні.

Усі генерації викладачів кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, якій виповнюється 64 роки, незважаючи на зміни в її назві, завжди вважали себе спадкоємцями кращих традицій історичного джерелознавства, архівознавчих та історіографічних досліджень, започаткованими в Університеті св. Володимира Михайлом Максимовичем, Миколою Костомаровим, Миколою Іванишевим, Володимиром Іконниковим, київською науковою школою істориків-документалістів, яка сформувалася

навколо Володимира Антоновича. Особливо вражає подвигницька діяльність першого ректора університету Михайла Максимовича, який невдовзі після приїзду до Києва ініціював збирання джерел з історії України, створення Археографічної комісії. Формально, проігнорувавши цю ідею видатного вченого, царизм усе ж пішов на заснування при канцелярії генерал-губернатора в 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка ввійшла в історію як Київська археографічна комісія. Серед членів і співробітників комісії чільне місце посідали професори і доценти Університету, зокрема М. Іванишев, М. Костомаров, В. Антонович, а також П. Куліш, Т. Шевченко та ін. Комісія започаткувала видання “Архива Юго-Западной России”, південноруських літописів, архівних документів³. На базі історичного відділення історико-філологічного факультету Університету, Археографічної комісії сформувалася наукова архівно-археографічна школа, лідером якої був М. Іванишев, а серед його учнів особливо вирізнявся своїми здібностями В. Антонович. Символічно, що саме він став засновником київської наукової школи істориків-документалістів. В. Антонович започаткував у Київському університеті в 1860 р. “Курс лекцій з джерелознавства”, в якому великого значення надавалося джерелам з історії України, методиці їх наукової критики та використання⁴. Школа В. Антоновича дала таких визначних істориків і знавців архівів, як М. Грушевський, О. Грушевський, В. Біднов, В. Ляскоронський, В. Щербина та ін.

Логічним продовженням подвигницької діяльності учених Університету св. Володимира в складі Київської археографічної комісії стало заснування на базі університету Київського центрального архіву давніх актів (1852 р.). Керівництво архівом здійснював завідувач університетської бібліотеки Антон Красовський, а серед співробітників були І. Новицький, О. Левицький, І. Каманін, В. Романовський, К. Козловський, М. Владимирський-Буданов, О. Федотов-Чеховський та ін. Київський центральний архів давніх актів завдяки вченим університету став навчальною лабораторією для кількох поколінь архівістів та археографів України. Його фонди послужили базою створення багатьох ґрунтовних праць з історії України, заклали фундамент формування Центрального державного історичного архіву України. Саме цей архів і сьогодні залишається головною базою архівної практики студентів історичного факультету. Його директор Ольга Музичук, вихованка архівознавчої кафедри університету, – частий гість кафедри, прекрасний наставник і порадник студентської молоді.

Усе це дає підстави твердити про давні архівознавчі традиції у Київському університеті, які передавалися й збагачувалися від покоління до покоління його професорів і вихованців, про тяглість, наступність і спадкоємність досвіду архівістичних, археографічних, джерелознавчих та історіографічних досліджень.

Джерелознавчо-архівістичні надбання Університету св. Володимира були успадковані і примножені у ході і після Української революції 1917–1920 рр., коли університет було українізовано, а згодом і реформовано в Інститут народної освіти. Навіть за умов тоталітаризму університетські історики не припиняли джерелознавчих та архівознавчих студій, хоча їх праці і лекційні курси зазнали ідеологізації і спотворень, оскільки

викладання базувалося на засадах матеріалістичного трактування історії та партійно-класового підходу до відбору, оцінки і використання джерел. В університеті працювали визначні джерелознавці та архівознавці: В. Базилевич, О. Гермайзе, Л. Добровольський, В. Кордт, В. Камінський, О. Оглоблин, В. Романовський та інші, завдяки яким зберігався національний дух історичного джерелознавства та архівознавства, хоча в роки сталінських репресій більшість з його носіїв були піддані остракізму, репресіям, опинилися на засланні або в еміграції.

Знаковою подією у відновленні і розвитку джерелознавчих та архівознавчих досліджень, у підготовці професійних істориків-архівістів стало заснування за рішенням уряду УРСР восени 1944 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка кафедри архівознавства і відділення для підготовки архівістів. Кафедру очолив професійний історик-архівіст, випускник Московського історико-архівного інституту, тридцятирічний кандидат історичних наук Федір Шевченко, який працював начальником науково-видавничого відділу Архівного управління НКВС УРСР. Саме він поклав перші цеглини у фундамент новітнього архівно-джерелознавчого осередку в університеті, почав формувати колектив, опрацьовувати навчальний план, програми базових дисциплін нової спеціальності⁵. До цієї роботи Ф. Шевченко залучив тодішнього начальника науково-методичного відділу Архівного управління, а згодом директора Центрального державного історичного архіву, теж вихованця Московського історико-архівного інституту В'ячеслава Стрельського, зарахованого за сумісництвом на посаду старшого викладача кафедри. Після призначення Ф. Шевченка заступником голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни завідувачем кафедри став В. Стрельський, який уже мав певний досвід науково-педагогічної та організаційно-архівної роботи.

З іменем В. Стрельського пов'язані майже 40 років діяльності кафедри, на якій викладались, окрім архівознавчих дисциплін, історичне джерелознавство, археографія та спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Зважаючи на гострий брак фахівців, В'ячеслав Ілліч основні курси читав сам, паралельно ведучи пошук і підготовку викладачів⁶. Поступово навколо нього згуртувався колектив досить яскравих і творчих особистостей, який складала, зокрема, А. Введенський, М. Варшавчик, А. Грінберг, С. Яковлев та ін. У 1960-ті роки до колективу прийшли О. Долинський, Р. Петренко, А. Іваненко, у 80-ті – І. Войцехівська, С. Павленко та ін. В. Стрельський постійно лишався визнаним лідером цього осередку: він читав основні лекційні курси, успішно провадив наукові дослідження, першим захистив докторську дисертацію, підготував оригінальні підручники з джерелознавства, започаткував при кафедрі аспірантуру.

Колектив кафедри помітно активізував свою роботу в роки “хрущовської відлиги”. Було підготовлено україномовний навчальний посібник “Допоміжні історичні дисципліни”⁷, основні розділи якого – “Архіви”, “Архівознавство”, “Джерелознавство”, “Сфрагістика” – написав В. Стрельський. С. Яковлев був автором розділу “Археографія”, В. Дядиченко – “Основи палеографії”, А. Введенський – “Дипломатика”. Посібник засвідчив наявність в Україні фахівців, здатних досліджувати і науково осмислювати

важливі розділи архівознавства та джерелознавства. Незважаючи на пануючі тоді ідеологічні парадигми, надмірну централізацію архівної справи, партійно-класове трактування природи джерела й архівного документа, книга давала досить об'єктивні відомості про історію архівної справи, мережу архівних установ, структуру державного архівного фонду, методи і правила публікації історичних джерел. Майже три десятиріччя поспіль цей посібник посідав домінуюче місце в переліку основної навчальної літератури для студентів історичних факультетів України. Після згортання реформ М. Хрущова, в умовах наростання авторитаризму спеціальні галузі історичної науки, насамперед джерелознавство та архівознавство, зазнали ще більшої ідеологізації. Зусилля дослідників зосереджувалися на опрацюванні загальносоюзних проблем, що негативно відбилося на тематиці кафедральних досліджень, на спрямуванні навчальної літератури. Проте, у навчальному процесі широко використовували навчальні підручники В. Стрельського⁸, С. Яковлева, які, попри їх ідеологічну зашореність, давали певний мінімум фактичних відомостей і методичних рекомендацій щодо пошуку, дослідження і використання архівних джерел, їх підготовки до публікації.

“Горбачовська перебудова”, рух за суверенітет, а відтак – відновлення державної незалежності України справили глибокий вплив на всі сфери суспільного життя, включаючи і розвиток історичної науки, її спеціальних галузей, архівної справи та архівознавства. Розпочався новий етап у діяльності історико-джерелознавчої та архівознавчої кафедри університету, яку з 1982 р. очолював доктор історичних наук, проф. В. Замлинський. Він гідно прийняв естафету від проф. В. Стрельського і продовжив кращі традиції колективу. Маючи архівознавчу освіту як випускник Московського історико-архівного інституту та досвід практичної діяльності в архівах Волині й Кисва, він ще у 80-х рр. чимало зробив для налагодження співробітництва кафедри з архівними установами, з Головним архівним управлінням про уряді УРСР, для розгортання джерелознавчих та архівознавчих досліджень. До колективу кафедри долучилися доцент Ю. Сорока, асистент, а нині доцент А. Зубко, які зосередились на опануванні курсів “Документознавство”, “Діловодство”, “Історична географія”, “Спеціальні історичні дисципліни” та ін. Однак командно-адміністративна система, “зацентралізованість” архівної справи й освіти не сприяли розвитку архівознавства та інституціоналізації архівознавчої спеціальності в Україні. І не випадково в 1987 р. кафедру було перейменовано в кафедру джерелознавства та архівознавства, а замість спеціальності “архівознавство” запроваджувалася лише спеціалізація.

В умовах “горбачовської перебудови та гласності” колектив кафедри і, насамперед, її завідувач В. Замлинський повернулися обличчям до актуальних проблем історії України, до замовчуваних тем і так званих “білих плям”, до збагачення джерельної бази історії України та її очищення від спотворень і фальсифікацій. Винятково позитивний вплив на роботу кафедри мало повернення до її колективу авторитетного вченого, джерелознавця і архівознавця проф. М. Варшавчика. Однією з перших ластівок, що символізувала нові підходи кафедри, став двотомник “Історія Украї-

ни в особах”⁹. У ньому були вміщені нариси про київських та галицько-волинських князів Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, Данила Галицького, видатних діячів козацької доби Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепу, Пилипа Орлика, про діячів українського відродження Івана Котляревського, Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Лесю Українку, про політиків і вчених ХХ ст. Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюру, Павла Скоропадського, Євгена Коновальця, Степана Бандеру, Андрія Мельника та ін.

В. Замлинський ініціював підготовку та видання в 1992 р. навчального посібника зі спеціальних історичних дисциплін¹⁰. У його створенні взяли участь, окрім викладачів кафедри, науковці Інституту історії АН УРСР, викладачі ряду вищих навчальних закладів. Посібник започатковував комплексний підхід до історичної науки як системи знань з відповідними підсистемами, включаючи й архівознавство, а також спеціальні історичні дисципліни. Виникнення і розвиток спеціальних історичних дисциплін автори пов’язували з розвитком специфічних методів дослідження різних видів джерел, розкриваючи водночас значення кожної з дисциплін для методології історичної науки. Нові підходи були зафіксовані у статтях посібника, присвячених джерелознавству, археографії, архівознавству, вказувалось на їх зв’язок з палеографією, дипломатикою, хронологією, методологією, геральдиком, сфрагістиком та ін. У статті “Археографія”, наприклад, ішлося про основні етапи розвитку археографічних знань, удосконалення практики і правил публікації писемних джерел. У творчих планах В. Замлинського було велике коло нових наукових і навчальних проблем, включаючи дослідження замовчуваних сторінок української історії, підготовку національних підручників з дисциплін кафедри. На жаль, у грудні 1993 р. Володимира Олександровича не стало. Виконання обов’язків завідувача кафедри було покладене на доц. Ю. Сороку, а в листопаді 1994 р. Вчена рада університету обрала на цю посаду проф. Я. Калакуру. Разом з колективом кафедри, який поповнили доктори історичних наук, професори Б. Корольов та М. Щербак, кандидат історичних наук, асистент М. Палієнко, новий завідувач, спираючись на великий досвід науково-організаційної та адміністративної роботи, з одного боку, прагнув зберегти і примножити традиції, закладені Ф. Шевченком, В. Стрельським та В. Замлинським, а з іншого, – піднести діяльність кафедри на вищий щабель. Це зумовлювалось умовами незалежності України, новими законодавчими актами про вищу школу, науково-педагогічну діяльність, про Національний архівний фонд і архівні установи, про національний статус університету та ін.

У 1995 р. кафедра наштовхнулася на деякі суб’єктивні труднощі, спричинені урядовим рішенням про виключення спеціальності “архівознавство” з номенклатури вищої школи, а також недостатньою підтримкою з боку деканату факультету. Кілька років було затрачено на відновлення спеціальності, на її ліцензування в Київському університеті за напрямом “Історія”, на розроблення і затвердження відповідних навчальних планів та програм.

Виходячи з пріоритетів кафедри як випускової за спеціальністю “Архівознавство”, а також враховуючи підвищення ролі спеціальних галузей та спеціальних дисциплін у підготовці професійних істориків, Учена рада університету в 1996 р. ухвалила рішення про зміну назви кафедри. Відповідно до нього не тільки запроваджувалась нова назва кафедри – архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, але й розгорнулась переорієнтація всіх напрямів її діяльності, роботи кожного викладача, програм навчальних дисциплін на архівознавчий та джерелознавчо-історіографічний напрями. Протягом двох–трьох років це надало колективу кафедри “нового обличчя”, підвищило її статус як у системі підготовки істориків, архівознавців, так і в структурі архівно-археографічних та джерелознавчих інституцій України.

З другої половини 90-х років пріоритетне місце серед навчальних дисциплін кафедри посіли нормативні та професійно орієнтовані курси, покликані забезпечити високий теоретичний і практичний рівень підготовки істориків-архівістів. Основні нормативні та професійно орієнтовані дисципліни забезпечували професори кафедри: М. Щербак (“Архівознавство”, “Теорія і методика архівної справи”, “Національний архівний фонд України”), Я. Калакура (“Архівна система України”, “Менеджмент архівної галузі”), Б. Корольов, а після його виходу на пенсію – доц. М. Палієнко (“Археографія”, “Інформаційні системи в архівній справі”), І. Войцехівська (“Особові архівні фонди”), доценти А. Іваненко (“Історія архівної справи”*), С. Павленко (“Кінофотофонодокументи в джерельній базі історії України”), М. Палієнко (“Зарубіжне архівознавство”, “Зарубіжна архівна Україніка”), Ю. Сорока (“Документознавство”, “Діловодство”), А. Зубко (“Хронологія, ономастика і сфрагістика в архівознавстві”).

Кафедра забезпечує ряд нормативних загальнофакультетських курсів і спецкурсів для бакалаврів, спеціалістів і магістрів, зокрема “Історичне джерелознавство”, “Методика опрацювання історичних джерел” (доц. С. Павленко), “Історіографія”, “Українська історіографія”, “Джерела з історії української державності”, “Джерела з історії українського руху опору” (проф. Я. Калакура), “Спеціальні історичні дисципліни”, “Київська школа істориків-документалістів” (проф. І. Войцехівська), “Історія держави і права”, “Джерела з історії політичних партій” (доц. Ю. Сорока), “Історична географія”, “Історична картографія”, “Геральдика” (доц. А. Зубко). До навчального процесу на засадах сумісництва залучена доц. Н. Маковська – директор Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (“Архівознавство”). Загалом, за останнє десятиріччя в навчальний процес спеціальності “Архівознавство” впроваджено майже 20 нових професійно орієнтованих та спеціальних курсів, удосконалено систему навчальних та виробничих практик.

Домінантою діяльності кафедри в умовах державної незалежності України стало створення навчально-методичного комплексу для спеціальності “Архівознавство”. Її колектив усвідомлював, що підготувати такий комплекс лише власними силами, без кооперації з іншими інституціями практично нереально. З метою реалізації цього завдання було укладено нову

* Після виходу А. Іваненка на пенсію цей курс читає доц. А. М. Зубко.

угоду про співробітництво з Головним архівним управлінням (нині – Державний комітет архівів України*), очолюваним різного часу Б. Іваненком, Н. Киструською, Р. Пирогом, Г. Боряком, О. Гінзбург, а нині – О. Удодом, договір про співпрацю з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (член-кор. НАН України П. Сохань), налагоджено творчі зв'язки з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства (проф. І. Матяш), Інститутами рукопису (член-кор. НАН України Л. Дубровіна) та архівознавства НБУ ім. В. І. Вернадського, відділами історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України та ін. Завдяки кооперації наукового потенціалу, насамперед з УНДІАСД, за порівняно короткий час вдалося підготувати і видати комплект підручників “Архівознавство”¹¹ (керівник автор. колективу – проф. Я. Калакура, серед авторів – проф. М. Щербак), посібник “Нариси історії архівної справи”¹² (в числі авторів – проф. Я. Калакура, проф. І. Войцехівська, доц. М. Палієнко, колишній аспірант кафедри, к. і. н. І. Мищак), “Хрестоматію з архівознавства”. Комплекс, зокрема базовий підручник, дістав високу оцінку архівної громадськості. У ньому архівознавство трактується як цілісна наукова система знань і комплексна навчальна дисципліна, що вивчає в органічній єдності історію, теорію і методіку архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання інформації документів Національного архівного фонду, технології їх зберігання та реставрації. Члени авторського колективу були удостоєні премії імені В. Веретенникова. У 2002 р. побачило світ друге, доопрацьоване та доповнене видання підручника під редакцією Я. Калакури та І. Матяш.

Завданням архівознавства, на думку працівників кафедри, є вивчення провідних тенденцій та основних закономірностей становлення і розвитку архівної справи, наукових принципів роботи з документами, експертизи їхньої цінності, класифікації, відбору для зберігання, технології опрацювання та організації користування документами. Колективом кафедри опрацьовано критерії періодизації архівної справи в Україні, формування системи архівних установ. Зазначені критерії враховують головні віхи історії України, її державних установ, розвитку національної культури, а також найважливіші рубежі в історії архівів.

Навчально-методичний комплекс суттєво доповнюють термінологічний довідник “Архівістика” та три випуски біобібліографічного довідника “Архівісти України”, серед авторів статей якого – професори І. Войцехівська, Я. Калакура, доц. М. Палієнко та ін. Викладачі кафедри беруть участь у підготовці “Української енциклопедії архівознавства”.

Важливим набутком кафедри стали джерелознавчі дослідження. У 1998 р. побачив світ довідник “Джерелознавство історії України” (керівник автор. колективу – проф. М. Варшавчик, заступник керівника – проф. Я. Калакура)¹³. Довідник складається з трьох взаємопов'язаних частин: а) основні категорії, поняття та терміни; б) видатні пам'ятки та групи

* Проф. Я. Калакура впродовж 1996–2003 рр. був членом колегії Держкомархіву України.

джерел з історії України; в) джерелознавці історії України. Його допущено Міністерством освіти і науки як навчальний посібник.

Підсумковий характер носить перший національний підручник “Історичне джерелознавство”¹⁴, підготовлений викладачами кафедри у складі професорів Я. Калакури (керівник), І. Войцехівської, Б. Корольова, доцентів С. Павленко, М. Палієнко. Як зазначається в рецензії проф. Р. Пирога, підручник відповідає вимогам сучасних стандартів навчальної літератури¹⁵. Його складовими компонентами є дві основні частини: а) теоретико-методологічні засади історичного джерелознавства; б) основні групи джерел з історії України, а також термінологічний словник, що містить тлумачення понад 160-ти термінів і понять. Історичне джерелознавство трактується в підручнику як спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їхнього опрацювання і використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки.

Підручник увібрав у себе напрацювання в царині історичного джерелознавства багатьох поколінь істориків, насамперед Київського університету, починаючи від В. Антоновича, В. Іконнікова, О. Грушевського, І. Каманіна, М. Петровського і закінчуючи Ф. Шевченком, В. Стрельським, М. Варшавчиком, В. Замлинським, його сучасними джерелознавцями. При підготовці підручника враховано здобутки західноєвропейських джерелознавчих шкіл Л. Ранке, Л. Февра, М. Блока, Л. Намієра, М. Крага, І. Дройзена, праці російських джерелознавців О. Лаппо-Данилевського, В. Данилевича, І. Ковальченка, О. Пронштейна, С. Шмідта, визначних українських дослідників джерел М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип’якевича, О. Домбровського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Т. Мацьківа, Л. Винара, М. Ковальського, С. Макарчука, Ю. Мицика та ін.

Архівознавча та джерелознавча тематика посідає дедалі більш питому вагу в проблематиці студентських і дисертаційних робіт. Цікаві джерелознавчі та архівознавчі дослідження захистили колишні аспіранти І. Мишак, В. Пилипів, Т. Антонченко, В. Панченко, І. Мага, І. Шихненко, М. Чмир, М. Федоренко, їх опрацьовують аспіранти Т. Боряк, О. Косенко, Н. Кашеварова, В. Юрченко, С. Дегтярьов, Я. Бондарчук та ін.

Архівознавче спрямування притаманне більшості компонентів комплексного курсу “Спеціальні історичні дисципліни” і відповідних наукових вислідів, які здійснюються нині під керівництвом проф. І. Войцехівської. У видавництві “Либідь” цього року виходить новий навчальний посібник “Спеціальні історичні дисципліни: теорія і методика”, в якому розглядаються наукові та архівознавчі основи кожної, окремо взятої дисципліни: сфрагістики, геральдики, ономастики, хронології, картографії та ін. Окремий його підрозділ присвячено архівознавству.

Таким чином, науково-дослідна робота викладачів кафедри дедалі чіткіше спрямовується на створення національних підручників та навчальних посібників з дисциплін, викладання яких націлено на теоретичну і фахову підготовку архівознавців. Це є цілком природнім, оскільки визначальним критерієм ефективності наукових досліджень учених вищих навчальних закладів завжди було впровадження їх результатів у навчальний процес,

практична робота зі створення навчальних підручників, посібників, методичних рекомендацій. Це особливо актуально в контексті трансформації Національного університету імені Тараса Шевченка в дослідницький центр науки та освіти.

Якщо персоналізувати науковий доробок викладачів кафедри за останні роки, то, крім уже згаданих праць, можна назвати такі результати. Проф. М. Щербак продовжує досліджувати джерела, включаючи жандармські документи, з історії українського опозиційного руху середини і другої половини XIX ст. Він оприлюднив ряд праць з цієї проблематики¹⁶, а також є співавтором підручника з історії держави і права України, зокрема тем, присвячених Запорозькій Січі та Козацько-Гетьманській державі середини XVII – кінця XVIII ст. Проф. І. Войцехівська досліджує структуру історичного джерелознавства, спеціальні історичні дисципліни, дипломатичну мемуаристику, персоналістику¹⁷.

Окрім архівознавчих та джерелознавчих праць, книги “Історичні засади українознавства”, автор цих рядків оприлюднив лекційний курс “Українська історіографія”, присвятив ряд досліджень корифеям української історичної науки М. Максимовичу, М. Костомарову, В. Антоновичу, М. Грушевському, національним традиціям української історіографії¹⁸.

Ряд наукових і науково-методичних розробок, присвячених спеціальним історичним дисциплінам, зокрема боністиці, пам’яткам Київської Русі, оприлюднив доц. А. Зубко¹⁹. Доц. С. Павленко цілеспрямовано досліджує різні аспекти історичного джерелознавства, його історіографії, методики викладання, аналізує особові архівні фонди²⁰. Вагомий доробок про архівознавчі та джерелознавчі студії на сторінках “Київської старовини”, про архівні центри україністики за кордоном належить доц. М. Палієнко²¹. Джерелам з історії західноукраїнських земель напередодні та в період повоєнних десятиріч присвятив свої наукові пошуки доц. Ю. Сорока. Він плідно досліджує переселенську політику радянського та польського урядів у 1944–1946 рр.²²

Звичайно, ще недостатнім залишається впровадження результатів архівознавчих досліджень у навчально-виховний процес. Хоча науково-дослідна робота викладачів дедалі більше індивідуалізується, вона не виключає й колективних форм, кооперування зусиль навколо комплексних тем. У цій справі кафедра надає великого значення роботі зі студентами та аспірантами, щорічно проводить архівознавчі, джерелознавчі або історіографічні читання. Викладачі та аспіранти беруть участь у міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях.

Без перебільшення можна стверджувати, що історія кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки як університетського осередку архівознавства невіддільна від історії архівної служби в Україні. Вона нагромадила вагомий досвід науково-дослідної, навчально-методичної і виховної роботи, зарекомендувала себе як колективна наукова історико-архівознавча, джерелознавча та історіографічна школа. Через неї пройшли сотні студентів, десятки аспірантів та докторантів. За неповними даними, підготовлено понад 700 фахівців з архівознавства, джерелознавства, історіографії, 14 докторів та більш як 60 кандидатів наук. Зараз кафедра має

двох докторантів, 10 аспірантів і прикріплених для написання дисертацій. На чотирьох курсах історико-архівознавчого відділення навчаються майже 80 студентів. Помітні зміни відбуваються в тематиці курсових, дипломних, магістерських та дисертаційних робіт, зростає питома вага архівознавчих, джерелознавчих та історіографічних тем. Правилком стало те, що більшість кваліфікаційних робіт студентів та всі кандидатські й докторські дисертації базуються на архівних джерелах.

У перспективних і найближчих планах колективу кафедри, який з 2003 р. очолив д. і. н., проф. Микола Щербак, провідне місце посідають наукові дослідження та створення нових навчально-методичних комплексів з археографії, архівістики, джерелознавства, історіографії, зі спеціальних історичних дисциплін. Особливу увагу буде звернуто на дослідження зарубіжної архівної україніки (доцент М. Палієнко, аспірант Т. Боряк), на створення хрестоматії з історичного джерелознавства (проф. М. Щербак, доц. С. Павленко), з української історіографії (проф. Я. Калакура), на підготовку підручників з історичної географії (доц. А. Зубко), посібника "Документознавство" (доц. Ю. Сорока). Планується перевидання доопрацьованих довідника "Джерелознавство історії України" та підручника "Історичне джерелознавство".

Отже, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка сформувався і діє досить потужний осередок історичного джерелознавства, архівістики та історіографії, зародження якого сягає середини – другої половини ХІХ ст. і пов'язане з іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського та інших видатних істориків. Важливі сторінки в історії цього осередку зумовлені створенням у 1944 р. архівознавчої кафедри, подвижницькою діяльністю відомих істориків-архівістів, джерелознавців Федора Шевченка, В'ячеслава Стрельського, Марка Варшавчика, Володимира Замлинського та ін. Рубіжне значення для підвищення наукового рівня, національної спрямованості діяльності кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки мало відновлення державної незалежності України, відродження національних традицій української історіографії, джерелознавства й архівістики. 170-річчя Шевченкового університету колектив кафедри пошановує вагомими науковими здобутками, новими проектами розвитку спеціальних галузей історичної науки, створенням навчальної літератури, підготовкою нових генерацій істориків-архівістів, джерелознавців, історіографів.

¹ Архівознавство (За ред. Я. С. Калакури, І. Б. Матяш). – К., 2002. – С. 14.

² Див.: *Стрельський В. І.* Підготовка кадрів істориків-архівістів у нашій республіці // *Архіви України*. – 1978. – № 5; *Сургай Т. І., Табачник Д. В.* Кафедра архівоєднання і спеціальних історических дисциплін Київського університета // *Археографический ежегодник за 1983 год*. – М., 1985; *Замлинський В. О., Стрельський В. І., Іваненко А. М.* Розробка спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін // *Вісн. Київ. ун-ту. Історичні науки*. – К., 1984. – № 26; *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. – К., 1995; *Калакура Я. С.* Архівознавство у Шевченківському університеті // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Т. 4. – К., 1999;

Його ж. Історико-архівознавча школа Київського університету ім. Т. Шевченка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2000. – Вип. 2 та ін.

³ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. – К., 1993.

⁴ Див.: *Антонович В. Б.* Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881. – К., 1995.

⁵ Див.: *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000.

⁶ Див.: *Калакура Я. С.* Будівничий історико-архівної школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Проблеми архівознавства та джерелознавства. – Вип. 4. – К., 2001.

⁷ Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. – К., 1963.

⁸ Див.: *Стрельський В. І.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968 та ін.

⁹ Див.: Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993; Історія України в особах XIX–XX ст. – К., 1995.

¹⁰ Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.

¹¹ Архівознавство. – К., 1998; Архівознавство. Вид 2-е, випр. і доповнене. – К., 2002.

¹² Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002.

¹³ Джерелознавство історії України. – К., 1998.

¹⁴ Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002.

¹⁵ *Пиріг Р.* Сучасні підручники з історичного джерелознавства // Урядовий кур'єр. – 2003. – 16 травня.

¹⁶ *Щербак М. Г.* Жандармські документи ЦДІАК України про політичну діяльність Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8; *Його ж.* Маловідомі документи про політичну діяльність М. С. Грушевського // Вісник Академії праці. – 2003. – № 2.

¹⁷ *Войцехівська І.* Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. 2001: *Її ж.* Дипломатична мемуаристика як об'єкт джерелознавства // Україна дипломатична. Наук. щорічник. – Вип. 2. – К., 2002; *Її ж.* Всеволод Петрів – дев'ятий військовий міністр України // Історичний календар 2003. – К., 2003 та ін.

¹⁸ *Калакура Я.* Архівознавство: наука чи система наукових знань? // Студії з архівної справи та документознавства. – 1996. – Т. 1. – С. 43–49; *Його ж.* Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського // Україн. історик, 1998. – Ч. 1–3; *Його ж.* Михайло Грушевський – будівничий української держави // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002; Великий Українець // Науково-популярний альманах “Історичний календар”. – К., 2002; *Його ж.* Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004; *Його ж.* Історичні засади українознавства. – К., 2007 та ін.

¹⁹ *Зубко А.* Виникнення гривні “Світло”. Науково-методичний освітянський часопис 4 (14) 1999; *Його ж.* Організація нумізматичної справи в Україні: сучасний стан і проблеми розвитку. – “Українська нумізматика і боністика”. Додаток до журналу “Вісник Національного банку України”. – К., 2000. – № 1; *Його ж.* Спадщина Київської Русі: нове осмислення. Зняти “важку завісу часу” // Українська культура. – 2003. – № 1.

²⁰ *Павленко С.* До питання про періодизацію історіографії українського джерелознавства // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. Вип. 54. – К., 2001; *Її ж.* Проблеми викладання архівознавчих дисциплін у вузах неісторичного профілю // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. 5. – К., 2002; Документи архівного фонду графів

Потоцьких у ЦДІАК України як джерело із спеціальних історичних дисциплін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. – Ч. 10. – У 2-х ч. – Ч. 2. – К., 2003 та ін.

²¹ Палієнко М. Українські архівні центри за кордоном // Нариси архівної справи в Україні. – К., 2002. *Її ж.* Скарбниця Української історії в США (з історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д. Антоновича).

²² Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944 – 1946 рр.) // Етнічна історія народів Європи. Зб. – Вип. 9. – К., 2001; *Його ж.* Західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. Випуск 62. – К., 2002; *Його ж.* Демаркація польсько-радянського кордону в 1947–1948 рр. та його наслідки для України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 15. – К., 2002; *Його ж.* Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки). – К., 2007.

Kalakura Ya.

Archival Environment of Shevchenko University

The article highlights the origins and development of historical, archival and source studies, long experience in archival affairs and source studies training.

Наталія ХРИСТОВА

**ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ
НАУКОВО-ДОВІДКОВОГО АПАРАТУ
ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ В УКРАЇНІ
ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ**

Стрижневим питанням підготовки довідників до документів державних архівів завжди було описування. І якщо камерально-археографічна практика мала в Україні давні традиції, які поширювалися, в основному, на актові книги, то у практичній діяльності архівістів 1920–1930-х рр. відчувалася гостра потреба в методичному забезпеченні описових робіт.

1920-ті роки виявилися дуже плідними щодо створення інструкцій та обіжників з питань основної діяльності архівів, зокрема описування документів. Як неодноразово зазначалось, у дореволюційному архівознавстві єдиної методики описування не існувало, а тому актуалізувалося питання вироблення раціональної форми описування різних груп документів з урахуванням завдань того часу – зареєструвати та облікувати якомога більше фондів. Зокрема, планом роботи Центрального архівного управління (ЦАУ) на 1922 р. передбачалася підготовка правил складання архівних описів та оглядів, було сформульовано (хоча й нереальне на той час) завдання підготовки покажчика-путівника по архівах України та матеріалів до довідників “найголовніших українських архівів”, передусім Харківського центрального історичного та Чернігівського¹.

“Інструкція по первісній обробці архівних матеріалів”, підготовлена Центральним архівним управлінням 1925 р., стала першим нормативним матеріалом щодо описування архівних документів. Вона чітко регламентувала цю роботу і передбачала два види описів: короткі та з розкриттям змісту справи².

І Всеукраїнський з'їзд архівних робітників (8–19 травня 1926 р.) розглянув актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні і мав важливе значення для подальшого розвитку методичних питань створення НДА державних архівів. І хоча завідувач Укрцентрархіву М. Рубач у своїй промові на з'їзді неодноразово наголошував, що першочерговим завданням архівів на нинішньому етапі є виявлення та врятування “безгоспних архівів”³, відомий український історик Д. Багалій серед пріоритетних напрямків діяльності архівних установ назвав видання оглядів архівних матеріалів, а також “покажчиків до організованих архівів, котрі мають подавати відомості про склад переховуваних в них матеріалів”⁴. В обговоренні проблем описування взяв участь В. Романовський, який запропонував три типи описів: інвентарні, наукові й “оглядові”. В його виступі дуже важливим моментом стало питання про набуття системного уявлення про документний склад архівів, що було можливим, на його думку, лише завдяки підготовці путівників по всіх архівах⁵.

Теоретичні напрацювання українських архівістів 1920-х років набагато випереджали реальні можливості їхнього втілення. Так, запропонована В. Романовським програма видання путівників до фондів усіх архівів не реалізована й досі.

Проте вже у виданому ЦАУ 1927 р. підручнику “Нариси з архівознавства” В. Романовського були вперше безпосередньо розглянуті проблеми наукового описування фондів і документів та, через розкриття світового досвіду, наочно продемонстрована необхідність підготовки науково-довідкових видань⁶.

Посібник за редакцією В. Веретеннікова “Примірні описи” (Харків, 1928)⁷ пропонував чотири типи описів. Разом із тим, не вирішувались питання уніфікації методики їхнього складання, як і методики розкриття змісту документів, що призводило до того, що в кожному архіві ідентичні документи описували по-різному. На всіх рівнях точилися гострі дискусії з приводу методик описування. Для всебічного вивчення питання щодо описування документів Всеукраїнська нарада завідувачів центральних та крайових історичних архівів, що відбулась у Харкові 10–17 грудня 1928 р., утворила спеціальну комісію у складі Р. Шпунта, В. Веретеннікова, В. Міяковського, М. Гливенка, М. Яновського, Ф. Герасименка, О. Насонові, запропонувавши їй підготувати інструкцію з урахуванням пристосування описів до потреб дослідників⁸.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. розпочався бурхливий розвиток архівознавчих досліджень, пов’язаний з діяльністю Археографічної комісії (АК) ЦАУ (1928 р.). Суто наукові, теоретичні питання посідали важливе місце в її роботі. Архівознавча секція комісії накреслила значні плани роботи щодо підготовки науково-довідкових видань. Було розроблено масштабну програму підготовки різноманітних довідників. Передбачалося створити довідник, який охопив би всю сукупність документів ЄДАФ України. Наукову базу цього важливого довідника АК почала формувати вже у 1929 р. Видання мало інформувати про місця зберігання та зміст документів українських архівів. Складність і водночас необхідність цієї роботи спричинювалися тим, що мережа архівів упродовж десяти років змінювалася кілька разів. Про місця зберігання документів не знали навіть досвідчені архівісти. 1929 р. побачив світ тільки довідник по фондах Центрального архіву стародавніх актів у м. Києві⁹.

На десятиліття описові програми в архівах значною мірою визначалися саме потребами практичного значення; опрацювання решти фондів відсувалося на другий план. Найактуальніша тематика документів, які вивчали тогочасні дослідники в архівах, – боротьба проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції в період громадянської війни, діяльність більшовицьких організацій, робітничий рух, історія комнезамів тощо, дає уявлення, які саме фонди опрацьовувалися першочергово.

Тривав подальший розвиток основних теоретичних і методичних засад створення науково-довідкового апарату. На семінарі-зльоті архівістів у Харкові (1931 р.) В. Веретенніков виступив з лекцією “Описування архівних матеріалів”, де виклав найважливіші положення своєї концепції описування, визначивши три її головні системи – первісну, основну та спеціальну¹⁰.

Низка методичних питань розроблялася створеним на початку 1930-х років при Укрцентрархіві кабінетом архівознавства, у складі якого діяла спеціальна секція теорії та практики класифікації й описування архівних матеріалів.

Певним підсумком теоретичних напрацювань українських архівістів став підручник “Архівознавство” (Харків, 1932), де окремим розділом подавалося описування архівних документів¹¹. У підручнику детально розглядалася методика складання тієї чи іншої форми опису. Увагу було приділено також створенню картотеки фондів ЄДАФ – для пошуку документів на рівні архіву. Розвивалися головні положення концепції В. Веретеннікова щодо трьох систем описування¹².

Постанова Президії ЦВК СРСР від 27 червня 1935 р. “Про заходи з упорядкування архівної справи в СРСР”¹³ підвела ризику під створенням в Україні власної нормативно-методичної бази. У практику роботи впроваджувались єдині та обов’язкові “Правила обліку архівних матеріалів в республіканських (центральных) і крайових (обласних) архівних управліннях СРСР”, які встановлювали облікові одиниці – архівний фонд, усередині фонду – одиницю зберігання, а також єдину форму опису¹⁴. Від 1938 р. вводилися Правила складання інвентарних описів архівних матеріалів у державних архівах СРСР. Правила визначили цільове призначення інвентарного опису та методику його складання, елементи описової статті.

Із середини 1930-х років розпочалося тематичне описування архівних документів. Створені тематичні картотеки з часом стали складовою предметно-тематичних каталогів. Упродовж 1934–1941 рр. у державних архівах було складено понад 40 тис. карток¹⁵.

1938 р. управління архівами та мережу архівних установ було передано у відання Наркомату внутрішніх справ СРСР, що негативно позначилося на розвитку архівознавства, на десятиліття припинивши розроблення теоретичних питань.

Положення про Державний архівний фонд СРСР та мережу державних архівів, затверджене постановою РНК СРСР від 28 березня 1941 р.¹⁶, закріпило радянський принцип централізації та склад ДАФ, визначило мережу архівів. Положення уточнювало поняття ДАФ та профіль його комплектування. У законодавчому порядку було закріплено проведення всіх робіт, у т. ч. і зі створення НДА, у державних архівах СРСР згідно з наказами ГАУ НКВС СРСР. Таким чином, була остаточно оформлена радянська централізована архівна система, керована силовим відомством. При цьому методичні настанови, інструкції, вказівки, що розроблялися ГАУ НКВС СРСР, були підготовлені, як правило, на низькому теоретичному рівні, не завжди враховували специфіку розвитку архівної справи в союзних республіках.

Велика Вітчизняна війна змінила основні напрями роботи державних архівів, завдала значної шкоди НДА, створення якого майже припинилося, а значна частина довідників у роки війни була знищена. Архівна система і надалі функціонувала у підпорядкуванні Наркомату внутрішніх справ, що не сприяло розвитку НДА. Актуальним на той час було складання довідкового апарату до документів з обмеженим доступом: списків-довідників про рядовий склад Державної варти, співробітників поліції, охоронних

відділень, шпигунів, а також есерів, анархістів-комуністів тощо. Окремо види робіт з формування НДА в 1941–1943 рр. не планувалися і майже не проводилися.

“Інструкція про організацію роботи органів управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів”, затверджена 23 квітня 1943 р. НКВС УРСР, визначила такі основні завдання архівів: відновлення їхньої діяльності; виявлення та концентрація документів періоду війни; використання архівних документів в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях, збирання документів про звірства та злочини нацистів¹⁷. Але виконання завдань щодо виявлення документів спричинювало потребу в їх первинному опрацюванні та обліку.

Основними довідниками в цей період залишались описи, частина яких під час війни загинула або була пошкоджена, а самі справи внаслідок багатьох переміщень перетворилися на розсип, який слід було розібрати, систематизувати, описати та облікувати. Описові роботи проводились у відповідності з обіжником ГАУ НКВС СРСР від 6 березня 1945 р. за “скороченим циклом”, що негативно вплинуло на їхню якість. “Скорочений цикл” передбачав: заголовки справ не перескладати, хронологічні межі справ не уточнювати, аркуші нумерувати тільки в особливо цінних справах¹⁸.

Значний інтерес до архівних документів у роки відбудови народного господарства спричинив, у свою чергу, усвідомлення необхідності створення нових довідників про склад та зміст документів ДАФ – путівників, каталогів тощо. Наказом ГАУ МВС СРСР від 17 липня 1948 р. “Про заходи щодо подальшого поліпшення діяльності архівних органів та роботи державних архівів Української РСР”¹⁹ пропонувалося прискорити роботу і підготувати до видання у 1948 р. путівники по фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР та Центрального державного історичного архіву УРСР. Про це йшлося також на республіканській нараді керівних працівників архівних органів і державних архівів УРСР, що відбулася 17–20 травня 1949 р. у Києві. Але основними завданнями архівних установ залишалися відбудова та обладнання приміщень архівосховищ, забезпечення збереженості, а також прискорене, за “скороченим циклом”, науково-технічне опрацювання документів.

Питання створення каталогів документів розглядалися в “Інструкції про порядок тематичного виявлення документальних матеріалів у державних архівах СРСР та організацію наукової інформації плануючих, господарських і науково-дослідних установ”²⁰. Інструкція визначала методику описування документів для предметно-тематичного каталога.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 р. “Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР” визначила основні напрями подальшого розвитку НДА. Уряд “дозволяв” публікацію і використання архівних документів, зобов’язавши архіви систематично видавати збірники документів, путівники, описи та огляди фондів.

“Правила роботи архівів установ, організацій та підприємств”²¹ 1956 р. рекомендували відомчим архівам створювати різні довідники, першочергово – описи з передмовою, де висвітлювати історію установи, її структуру, компетенцію та особливості складу документів; подавалася також методика описування документів. Контроль за станом науково-довідкового апарату відомчих архівів “Правилами роботи районних державних архівів” покладался на райдержархіви.

Положення про Державний архівний фонд СРСР (далі – Положення)²² 1958 р. підтвердило і закріпило основні засади щодо складу ДАФ, закладені в Положенні 1941 р., та сприяло чіткій його організації. Архіви були зобов’язані інформувати радянські установи про документи, організувати підготовку і видання путівників, описів, оглядів та інших довідників. Було зафіксовано пряму залежність створення окремих довідників від потреб користувачів. У цей період були вироблені єдині методологічні та методичні засади каталогізації, класифікаційні схеми документів, створені певні види каталогів (систематичний, предметний, предметно-тематичний, іменний, хронологічний)²³. Теоретичне та науково-практичне розроблення цих питань здійснювалося на загальносоюзному рівні. Наприкінці 1950-х років розпочались експериментальні роботи з каталогізації у ЦДАЖР УРСР та Чернігівському облдержархіві. Першим для каталогізації було визначено фонд Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, що зберігався у ЦДАЖР. Новий напрямок роботи державних архівів потребував його теоретичного осмислення та спрямування у практичне русло. Уже у перспективному плані розвитку архівної справи на 1959–1965 рр. передбачалося перейти від стихійної, здійснюваної переважно при тематичному виявленні документів і виконанні тематичних запитів, каталогізації до планового створення предметно-тематичних каталогів на документи ДАФ, що зберігалися в архівах України. Планом було закладено основи організації каталогізації документів як самостійної ділянки роботи архівів, було розпочато створення систематичних каталогів. Методичні вказівки Архівного управління при Раді Міністрів УРСР “Про каталогізацію документальних матеріалів державних архівів УРСР”²⁴ визначили основні етапи каталогізації. Основним типом каталога в державному архіві вважався систематичний, рекомендувалося також створення іменного та географічного каталогів як різновидів предметного. “Схема єдиної класифікації документальних матеріалів ДАФ СРСР у каталогах державних архівів (радянський період)”²⁵ 1962 р. заклала організаційні підвалини створення систематичних каталогів. Із середини 1960-х рр. темпи каталогізації постійно зростали. Пожвавленню цієї роботи сприяло виявлення документів для підготовки багатотомного видання з історії міст і сіл України. Підсумки роботи щодо каталогізації були підбиті в “Огляді роботи державних архівів Української РСР щодо каталогізації документальних матеріалів у 1961–1966 рр.”²⁶. Саме в цей період сформувався такий жанр довідника, як путівник. Перший з них – путівник по фондах Центрального державного історичного архіву УРСР та його філіалу у Харкові²⁷ – побачив світ 1958 р. Згодом, у 1959 р., подібні путівники підготували Полтавський та Харківський архіви. Загалом упродовж 1958–1971 рр. вийшли друком 24 путів-

ники, що розкривали склад і зміст документів архівів на рівні фонду. У 1972 р. було вперше видрукувано короткий довідник “Державні архіви Української РСР” (К., 1972), що подавав інформацію на рівні архіву. Серед довідкових видань зазначеного періоду вирізняються видані друком описи особових фондів М. Сумцова, М. Пильчикова, Л. Писаржевського, покажчик ЦДІА УРСР у м. Львові населених пунктів перших поземельних кадастрів Галичини, описи актових книг Кременецького земського суду XVI–XVII ст. Тоді ж розпочалося вдосконалення найважливішого елемента науково-довідкового апарату – описів. Окремі з них були здавальними, інвентарними, не мали передмов, покажчиків; фізичний стан описів за довоєнні роки був поганим. Із 1961 р. в Україні розпочато планову роботу щодо вдосконалення та перероблення описів, яка триває донині. Для поширення передового досвіду з питань удосконалення описів Архівне управління запровадило огляд-конкурс на кращий опис документів фондів радянського періоду, складений або вдосконалений державними архівами України з постійним складом документів. Підсумки цього конкурсу було підбито в оглядовому листі Архівного управління у 1968 р.²⁸

Тогочасні ідеологічні пріоритети забезпечили опрацювання передусім описів фондів органів революційної влади, виконавчих комітетів усіх рівнів, комнезамів, органів державного контролю, а також описів фондів періоду до 1917 р., які висвітлювали революційну боротьбу. Заслуговує на увагу досвід державних архівів України зі створення фондових покажчиків як самостійного елемента системи науково-довідкового апарату. Тривалий час проблемним лишалося питання обрання найдоцільнішого методу вдосконалення науково-довідкового апарату до великих за обсягом і багатогаспектних за змістом фондів дорадянського періоду, який би забезпечував якнайшвидший пошук і отримання необхідної інформації про зміст документів.

Концептуальною засадою створення науково-довідкового апарату став диференційований підхід до описування документів залежно від їх науково-історичної цінності, обґрунтований у “Основних правилах роботи державних архівів СРСР” 1962 р. та методичних рекомендаціях Головархіву СРСР 1969, 1972, 1974 рр. Першим етапом практичної реалізації цього методу був поділ фондів на категорії, відповідно до яких визначалася послідовність створення та вдосконалення НДА. Але “класовий” підхід до категоріювання не дозволив об’єктивно вирішити це питання: майже без НДА (крім описів) залишилися фонди, віднесені до третьої категорії, що сьогодні користуються підвищеним попитом у дослідників, тобто таких фондоутворювачів, як банки, церкви, нотаріальні контори тощо. Натомість фонди ревкомів та комнезамів, документи яких нині практично не використовуються, мають досить повний комплект довідників.

На початку 1960-х рр. виникла ідея єдиного науково-довідкового апарату як системи. Впродовж 1960–1970-х рр. були розроблені основні теоретико-методологічні засади єдиної системи науково-довідкового апарату та запропоновані науково-методичні заходи щодо реалізації цього проекту. Методичний лист Головархіву СРСР 1965 р.²⁹ визначив основні напрями вирішення питань, пов’язаних із принципами побудови та скла-

дом системи НДА, організацією роботи щодо створення та вдосконалення довідників. Система НДА структурувалася за функціями довідників: довідники з обліку, зі змісту, допоміжний НДА. Упродовж 1970-х років розвивались та уточнювались основні поняття та структура традиційних видів науково-довідкового апарату, структура Єдиної системи науково-довідкового апарату (далі – ЄСНДА), вирішувалися проблеми класифікації, технологічні питання у зв'язку з автоматизацією та створенням автоматизованої системи науково-технічної інформації (далі – АСНТІ).

Період 1980-ті – початок 1990-х рр. пов'язаний з автоматизацією архівних процесів. “Основні положення розвитку системи науково-довідкового апарату до документів державних архівів СРСР” (1981 р.)³⁰ зафіксували пріоритетні напрями автоматизації пошуку інформації в СНДА. На базі тогочасної обчислювальної техніки передбачалось удосконалювати методи та форми інформаційного обслуговування шляхом автоматизації інформаційних процесів, збільшити обсяг інформаційного обслуговування дослідників та установ-користувачів, зокрема шляхом впровадження на основі ЕОМ багатоаспектного пошуку архівних документів. Вибір об'єкта автоматизації вважався принциповим під час розроблення автоматизованої інформаційно-пошукової системи (далі – АПС), яка мала забезпечувати багаторазове використання інформації при одноразовому введенні її до системи, видачу пошукових даних про необхідні архівні документи, справи, фонди в різних режимах роботи системи, підготовку довідково-інформаційних видань про наявні архівні документи, облік архівних документів, сумісність з традиційною СНДА, а також зв'язок з Державною системою науково-технічної інформації СРСР³¹.

“Основні правила роботи державних архівів СРСР” 1984 р.³² узагальнили багаторічний досвід розвитку системи НДА, уніфікували основні методологічні та методичні принципи її створення. У Правилах сформульовано уточнені поняття та скориговано склад системи НДА, до якої ввійшли архівні довідники – архівні описи, список фондів, каталоги, путівники, покажчики, огляди та механізовані й автоматизовані інформаційно-пошукові системи, подано методичку складання описових статей до кожного типу архівного довідника. На початку 1980-х років розпочалася практична реалізація завдань зі створення АПС до документів ДАФ СРСР. Зокрема, були розроблені АПС на два тематичні комплекси: “Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади, 25 жовтня 1917 р. – липень 1918 р.” та “Історія пам'яток архітектури та містобудування Москви, Ленінграда та їхніх передмість”. У “грандіозному проекті” створення АПС “Документи Великого Жовтня” взяли участь українські архіви, які мали виконувати роботу з організації тематичного розроблення всіх фондів загального зберігання, що містили документи за відповідний період, та створити інформаційний масив карток за темою відповідно до Інструкції щодо виявлення та описування документів для АПС, розробленої Центральним державним архівом Жовтневої революції СРСР. Інформаційною базою для здійснення робіт мав стати каталог, підготовлений традиційним способом. Упродовж 1980-х років державні архіви України мали виконати також значний обсяг робіт з

підготовки інформаційного масиву карток фондів за тематикою “Державна влада й державне управління” радянського періоду для включення до Автоматизованої системи науково-технічної інформації за документами ДАФ СРСР, яка створювалась у Головархіві СРСР. Методичне забезпечення робіт щодо створення АПС покладалося на Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (ВНДІДАС). При цьому методика описування документної інформації для автоматизованих інформаційно-пошукових систем вимагала уточнення, попри те, що на початку 1980-х рр. центральні й обласні державні архіви СРСР мали значний методичний і практичний досвід описування документної інформації при підготовці різних довідників, зокрема із застосуванням засобів автоматизації. “Методи описування документної інформації”, підготовлені ВНДІДАС у 1986 р. для практичної роботи державних архівів, визначали основні прийоми та методи аналізу інформації архівних документів та їхніх комплексів, а також методика її згортання у традиційних архівних довідниках та автоматизованих інформаційно-пошукових системах на рівні фонду, справи, документа задля формалізації описування інформації, прискорення її введення та пошуку в різних інформаційно-пошукових системах. Ця актуальна для свого часу розробка відповідала концепції централізованого розвитку та впровадження автоматизованих архівних технологій, стрижнем якої була АСНТІ до документів ДАФ СРСР. Зазначена система містила відомості про склад та зміст архівних фондів (одиниця описування – фонд, одиниця інформації – описання архівного фонду) центральних державних архівів, окремих фондів центральних республіканських та обласних державних архівів та облікові дані, що дозволяло не тільки здійснювати облік архівних фондів і багатоаспектний міжфондовий та міжархівний пошук інформації, а й підготовку міжфондових довідників різних типів та видів.

Проте об’єктивні причини, в тому числі й значне відставання розвитку системи НДА в архівах України від методичних вимог, величезний обсяг робіт з підготовки робочих аркушів передмашинного формату описування, відсутність кваліфікованих кадрів для проведення цієї роботи завадили досягненню помітних успіхів у реалізації цього проекту. В АСНТІ було накопичено інформацію про більш як 70 тис. архівних фондів. Але сьогодні ця база даних є власністю Росії. Розроблення АСНТІ до документів ДАФ СРСР мало, по суті, експериментальний характер. Практичне впровадження підтвердило її неспроможність.

Типо-видовий склад системи НДА державних архівів на початок 1990-х рр. не зазнав істотних змін. Основними довідниками, як і в попередні періоди, залишалися описи та каталоги, що перероблялись та вдосконалювались згідно з Правилами 1984 р. Інформаційний рівень удосконалених описів значно підвищився, заголовки справ досить повно відбивали склад і зміст включених до них документів, що значно полегшувало пошук необхідної інформації.

Пошуковими архівними довідниками на рівні документа залишалися каталоги. Кількість карток у них постійно зростала завдяки щорічній плановій каталогізації. Тривало переведення каталогів на нову “Схему класифікації документної інформації в систематичних каталогах СРСР”

(1978). Було видано та перевидано путівники державних архівів областей: Волинської (1990), Дніпропетровської (1988), Донецької (1984), Івано-Франківської (1983), Львівської (1988), Миколаївської (1985), Полтавської (1982), Тернопільської (1988), Харківської (1981), Черкаської (1989), а також міста Києва (1989). У 1988 р. вийшов друком довідник “Государственные архивы Украинской ССР”. Незначною в системі залишалася кількість покажчиків та оглядів.

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 30.

² Там само, оп. 1, спр. 88.

³ Там само, оп. 1, спр. 256.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Романовський В. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х.: Вид-во ЦАУ УСРР, 1927. – С. 154.

⁷ Веретенников В. І. Примірні описи. – Х., 1928. – 51 с.

⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 655, арк. 25.

⁹ Центральний архів стародавніх актів у Києві / Зб.ст. – Вип. 1, серія III. – К., 1929. – 223 с.

¹⁰ Веретенников В. Описання архівних матеріалів // Радянські архіви. – 1931. – № 3. – С. 69 – 71.

¹¹ Архівознавство: Елементарний підручник. Ч. 1.: Пос. для самоосвіти і для навч. закл. / Автори: Барвінський В., Веретенников В., Герасименко Ф. та ін. – Х.: Рад. Школа, 1932. – 228 с.

¹² Там само. – С. 156.

¹³ Постановление Президиума ЦИК СССР от 27 июня 1935 г. “О мерах по упорядочению архивного дела в Союзе ССР” // Архивное дело. – 1935. – № 2. – С. 1–3.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1771, арк. 3–8.

¹⁵ Там само, спр. 1774, арк. 10, 45–46.

¹⁶ Постановление Совнаркома Союза ССР от 28.03.1941 г. № 723 // Сборник основных постановлений, приказов, циркуляров по архивному строительству в СССР. – М., 1944. – С. 5–12.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2768, арк. 8, 38, 39.

¹⁸ Циркулярное письмо ГАУ МВД СССР № 21 (1) 390. – М., 1948. – Деп. в СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД № 721.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 425, арк. 38, 39, 128.

²⁰ Инструкция о порядке тематического выявления документальных материалов в государственных архивах СССР и организации научной информации планирующих, хозяйственных и научно-исследовательских учреждений: Утв. АУ при МВД СССР. – Деп. в СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД № 703. – М., 1955. – 28 с.

²¹ Правила работы архивов учреждений, организаций и предприятий. – М., 1956. – 69 с.

²² Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических республик. – М., 1958. – № 14. – Ст. 112.

²³ Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 202.

²⁴ О каталогизации документальных материалов государственных архивов УССР. Методические указания. — К., 1962. — 27 с.

²⁵ Схема единой классификации документной информации в систематических каталогах государственных архивов СССР (советский период).

²⁶ Обзор работы государственных архивов Украинской ССР по каталогизации документальных материалов за 1961–1966 гг. — К., 1967. — 80 с.

²⁷ Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. — К., 1958. — 348 с.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2090, арк. 117–130.

²⁹ Методическое письмо о единой системе научно-справочного аппарата государственных архивов СССР. — М.: ГАУ СССР, 1965. — 24 с.

³⁰ Основные положения развития системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР. — М., 1981. — 76 с.

³¹ Там само.

³² Основные правила работы государственных архивов СССР. — М., 1962. — 239 с.

Khrystova N.

**The Main Stages of Reference Apparatus Development
in State Archives of Ukraine in the Soviet Times**

The article displays the tendencies and mechanisms of reference apparatus development in terms of the state archives documents; highlights the issue of descriptive methods and techniques development, describes legal and methodical regulation of the state archival service with regard to the type structure of archival retrieval means in 1920–1990.

Віра КУПЧЕНКО

КОМПЛЕКТУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Теоретичні питання експертизи цінності документів, науково-методичні проблеми комплектування державних архівів, організації їх роботи з джерелами комплектування завжди привертала увагу науковців, архівістів-практиків.

Запровадження до наукового обігу поняття “комплектування” на “радянському” просторі в історіографії пов’язується з ім’ям відомого російського архівознавця Б. Анфілова, який у 1920-х рр. пропагував ідею “активного комплектування” на основі розгалуженої системи переліків, що передбачала відмову від приймання на державне зберігання документів установ другорядного значення. Згодом зміст поняття було розвинуто в працях В. Автокротова¹, Г. Князева², К. Мітяєва³.

Обговорення питань комплектування державних архівів значно активізувалось у 1960–1970-х роках, коли на сторінках журналів “Вопросы архивоведения”, “Советские архивы”, науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України” розгорнулася дискусія щодо перебудови комплектування державних архівів, спричиненої впровадженням розроблених Головархівом СРСР “Примірних списків установ, організацій і підприємств, документальні матеріали яких підлягають і не підлягають прийому до державних архівів” та “Методичних вказівок по комплектованню державних архівів документальними матеріалами та організації експертизи їхньої цінності” (М., 1961).

Автори публікацій аналізували систему відбору документів на державне зберігання, коли до держархівів поряд із документами установ і організацій союзного, республіканського, обласного значення надходили матеріали однорідних організацій допоміжного характеру. Так, у редакційній статті першого номера бюлетеня “Архіви України” за 1960 р. наголошувалося, що зі 100 тис. джерел комплектування, які перебували на обліку в українських архівах, близько 90 тис. були установами міської, районної та сільської ланок. Значну частину з них становили заготівельні, постачально-збутові, торговельні та інші організації, документи яких не мають наукового, народногосподарського або довідкового значення⁴.

Практичні аспекти перебудови комплектування державних архівів УРСР у цей період дістали відображення в статтях співробітників Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, архівних відділів облвиконкомів, держархівів областей В. Коновалової⁵, Я. Синельникова⁶, Л. Свиридової⁷. Автори наголошували на необхідності запровадження методів вибіркового приймання документів таких масових установ і організацій, як загальноосвітні школи, ремонтно-тракторні станції, колгоспи та радгоспи, пропонували шляхи скорочення кількості установ, включених до списків джерел комплектування обласних, міських і районних державних архівів, а також

порушував питання про передавання з держархівів до архівів установ документів з особового складу, що мають довготривале довідкове значення.

Вирішенню організаційно-методичних проблем комплектування державних архівів були присвячені статті працівників Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, архівних установ Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської та інших областей Г. Желнової⁸, В. Жук і Т. Ткаченко⁹, В. Коновалової¹⁰, О. Саніна¹¹.

Проблемам перебудови комплектування державних архівів республіки присвячувалася стаття Г. Рибалка¹², в якій відзначалися нові особливості комплектування: плановість, цілеспрямованість; надходження на державне зберігання від установ великої кількості справ, серед яких значну частину становили документи міністерств і відомств УРСР, раднаргоспів, виконкомів рад депутатів трудящих та інших установ і організацій, а також підприємств союзного й республіканського значення; складання переліків установ, документи яких мають надходити на державне зберігання; розроблення переліків справ, що підлягають прийманню до держархівів; перебудова експертизи цінності документів, що має на меті передусім відбір справ постійного зберігання. У статті пропонувалися заходи з удосконалення комплектування державних архівів, підвищення ролі експертно-перевірних комісій в організації цього процесу.

Досвід діяльності українських архівістів активно пропагував часопис "Архіви України". Практичні питання включення до джерел комплектування ДАФ СРСР і відбору документів на державне зберігання висвітлювали Н. Пушкарьова¹³ і Г. Артюхова¹⁴. Про відбір на державне зберігання документів щодо політехнізації середньої школи йшлося у статті співробітника Львівського обласного архіву С. Маньковського¹⁵, про складання номенклатур справ товариських судів і добровільних народних дружин – у допису архівіста з Миколаївщини Л. Нестеренко¹⁶. Проблему впорядкування документів установ та організацій, що підлягають прийманню до архіву, порушували завідувачі Архівного відділу Донецького облвиконкому В. Смальченко¹⁷ та Смілянського райдержархіву Черкаської області О. Новикова¹⁸.

На тлі широкого обговорення архівістами-практиками проблем експертизи цінності та комплектування важливого значення набував аналіз теоретичних питань. У статті російських архівістів А. Єлпатьєвського, Т. Коленкіної, В. Цапліна¹⁹ йшлося, наприклад, про поняття експертизи цінності документів із урахуванням тогочасного розуміння сутності інформаційних процесів і поглядів на документ як джерело та носій інформації. Науково обґрунтовувалася необхідність впровадження нових організаційних критеріїв, форм і методів відбору документів на державне зберігання, зокрема методу функціонального аналізу.

З огляду на відсутність у республіці галузевої наукової установи розробки російських архівознавців у той час помітно впливали на організацію роботи державних архівів УРСР. Проблему визначення науково-історичної цінності документів за підсумками результатів роботи архівних установ у 1959–1969 рр. розглянули Н. Шепукова і Н. Щелкіна, які підкреслили важ-

ливість наступності в діяльності відомчих і державних архівів, організації відбору документів безпосередньо у поточному діловодстві²⁰.

Упродовж наступного десятиліття проблема комплектування державних архівів знайшла відображення у працях як практиків, так і науковців. У середині 1970-х років на сторінках “Архівів України” було розгорнуто дискусію про відбір на державне зберігання документів закладів народної освіти. Її учасники А. Ярликів²¹, Л. Пармузіна²², В. Жук²³, Л. Кінзерська²⁴, І. Легенький²⁵ у своїх статтях одностайно висловилися за те, щоб до переліку установ, документи яких надходять до державних архівів у повному обсязі, було включено органи управління народною освітою, вищі та середні спеціальні навчальні педагогічні заклади, інститути вдосконалення вчителів. Щодо документів загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, профтехучилищ рекомендувалося застосовувати вибіркоче приймання документів, при якому з групи однорідних установ у зоні комплектування державного архіву на державне зберігання мають надходити повні комплекси документів лише 2–3-х установ. Уважалося недоцільним приймати на державне зберігання документи дошкільних закладів як окремих фондоутворювачів. Висловлені рекомендації було закріплено в наступних рішеннях Головархіву УРСР, що стосувалися комплексного обстеження стану діловодства і відомчих архівів системи Міністерства освіти УРСР²⁶, затвердження переліку документів, що підлягають прийманню на державне зберігання від установ і організацій Міністерства освіти УРСР²⁷.

У середині 1980-х рр. в історіографії архівознавства сформувалася думка про те, що можливості оптимізації складу ДАФ СРСР, закладені на першому етапі перебудови комплектування державних архівів, є значно ширшими. На цьому наголосив начальник Головархіву УРСР О. Мітюков²⁸ на Всесоюзній нараді працівників державної архівної служби (лютий 1984 р.). Вихід із ситуації, що склалася, він вбачав у відмові від застарілих уявлень про комплектування ДАФ СРСР, гнучкішому застосуванні методів вибіркового приймання документів на державне зберігання. Проблеми оптимізації складу документів ДАФ СРСР, зокрема скорочення приймання документів від установ низової ланки, перегляду застарілих Примірних списків джерел комплектування державних архівів, дістали також відображення в матеріалах розширених засідань колегії Головархіву УРСР, опублікованих на сторінках “Архівів України” (1978, № 4).

Розроблення і впровадження нових нормативних документів у галузі архівної справи вимагали підвищення рівня її організації у відомствах. Основні напрями та підходи до роботи з відомчими архівами як складовими бази комплектування ДАФ СРСР висвітлив К. Новохатський²⁹. Він наголосив, що вперше за всю історію розвитку архівної справи в Україні застосовано нестандартні підходи та форми співпраці між державними та відомчими архівами, а саме: створення мережі об'єднаних відомчих архівів, розширення співпраці архівістів з профспілковими, громадськими організаціями, товариствами ветеранів Великої Вітчизняної війни та праці, створення зразкових архівів. Ці форми взаємодії розглядалися як позитивні.

Досвід організації внутрівідомчого контролю за станом роботи з документами в установах обласної, міської, районної ланок, форми і методи такого контролю узагальнив Г. Портнов³⁰. Детально розглядаючи практику організації та проведення галузевих оглядів стану відомчих архівів і діловодства, ініціаторами яких у СРСР були українські архівісти, він відзначав ефективність цієї форми контролю. Аргументи на їхню користь автор вбачав у кількісних характеристиках роботи: у ході республіканського огляду архівів і діловодства у виконкомках місцевих рад народних депутатів понад 90 % згаданих установ упорядкували документи за встановлені роки, передали на державне зберігання понад 250 тис. справ.

Понятійний апарат, пов'язаний із проблемою комплектування, проаналізував російський учений-архівіст А. Черешня. Завдання практичного архівознавства він вбачав у чіткому визначенні понять “якість комплектування”, “повнота архівного фонду”, “якісний склад архівного фонду”³¹. Дослідник справедливо наголошував, що результати комплектування мають кількісну та якісну шкалу вимірювання. Під час кількісної оцінки слід брати до уваги показники обсягу (загальна кількість джерел комплектування архіву та динаміка їхніх змін), відсоткове співвідношення між організаціями, що входять і не входять до списку джерел комплектування архіву за галузями і регіонами, а також за формою приймання документів (повний, вибірковий, опосередкований), кількість справ, включених до описів, затверджених ЕПК архівних установ, та справ, прийнятих на державне зберігання до архіву в цілому, за групами документів, за галузями, за фондами та іншими ознаками³². Щодо якості комплектування він виокремлював такі ознаки: а) оптимальна повнота фондів; б) ступінь інформативності фондів; в) рівень “чистоти” технологій відбору документів на державне зберігання; г) правильність оформлення і формування справ. Повноту фондів він пропонував визначати за такими параметрами: а) ступінь укомплектованості фондів усіма групами (категоріями) суспільно значущих документів; б) співвідношення кількості втрачених документів постійного зберігання (на етапі відомчого та державного зберігання), а також помилково не включених до описів справ постійного зберігання та загального обсягу архівних фондів; в) індекс заборгованості з передавання документів на державне зберігання (за групами документів); г) кількість організацій, які мають затвержені описи з усіх груп документів даного фонду, в загальному списочному складі організацій – джерел комплектування архіву; д) співвідношення між відібраними на зберігання і прийнятими до держархіву документами³³. Твердження автора суттєво розвивали теорію комплектування та слугували практичній діяльності експертно-перевірних комісій архівів при визначенні якості комплектування та оцінки повноти фондів, що приймалися на державне зберігання.

Іншу характеристику якості комплектування запропонувала З. Іноземцева³⁴, визначивши це поняття через коливання у видовому складі прийнятих до держархівів документів з урахуванням оцінки повноти фондів.

Українські дослідники в цей період більше уваги приділяли науково-методичним і практичним питанням комплектування. В контексті цієї про-

блеми діяльність Державного архіву м. Києва вперше висвітлювалася на сторінках архівної періодики у статті В. Ткаченко “Документи Держархіву м. Києва як джерело до вивчення історії міста”. Хоча авторка детально не зупинялася на проблемах комплектування, вона всебічно проаналізувала склад і зміст фондів архіву, зазначивши, що більшу частину джерельної бази архіву складають фонди радянського періоду (58 % від усього комплексу документів), які постійно збагачуються новими надходженнями і відтворюють широку панораму життя Києва³⁵.

Другу спробу висвітлити досвід роботи архіву в даному напрямку зробив Б. Курінний, який у статті “Перебудова комплектування та оптимізація складу документів Державного архіву м. Києва” охарактеризував повноту та якісний склад фондів установ і організацій, документи яких надходять на державне зберігання. Автор проаналізував Програму перебудови комплектування та оптимізації складу документів установ і організацій, що передають свої фонди на зберігання до архіву, на 1988–1990 рр., підкресливши, що головна особливість перебудови комплектування полягає в тому, що вперше в практиці роботи поєднано різні форми приймання на державне зберігання документів установ і організацій: повне приймання, вибіркоче повидове і вибіркоче групове приймання, залежно від належності фондоутворювачів до тієї чи іншої галузевої системи і ступеня повторюваності їх документної інформації у фондах вищих організацій³⁶.

Практичні аспекти вдосконалення діловодства в установах і організаціях міста, зокрема на великих промислових підприємствах та в об'єднаннях, розглянула в своїй праці В. Купченко. На прикладі таких промислових гігантів, як трикотажне об'єднання ім. Р. Люксембург, об'єднання ім. С. П. Корольова, заводи “Електронмаш”, “Реле та автоматики”, столових приборів ім. Ф. Е. Дзержинського, авторка висвітлила методику комплексного вивчення стану діловодства в організаціях, підходи до формування справ розпорядчої, планової, звітної, статистичної та іншої документації постійного зберігання. В статті містилися рекомендації щодо методів і форм роботи архівістів з відповідальними за діловодство, зокрема аналізувалася така форма підвищення кваліфікації, як проведення семінарів, практикумів, у т. ч. на базі підприємств, надання практичної допомоги в розробленні та складанні номенклатур справ, індивідуальних інструкцій, інструктивних і методичних вказівок на окремих ділянках діловодного процесу, як-от “робота з вхідними документами”, “контроль виконання”³⁷ тощо.

Проблему оптимізації архівного фонду Академії наук УРСР досліджували українські архівісти В. Шмельов та В. Сендик³⁸. Вони висловили думку, що формування архівного фонду розпочинається на стадії діловодства і полягає в оптимізації документального масиву та вдосконаленні інформаційних зв'язків установи-фондоутворювача. Автори визначили такі напрямки оптимізації архівного фонду: аналіз правового становища і функціонального призначення установи, її структурних підрозділів; вивчення складу і змісту утворюваної в їхній діяльності документації; виявлення інформаційних зв'язків, поліпшення якісного складу документації, що попо-

вноє фонд, шляхом підвищення інформативності документального масиву і скорочення його фізичного обсягу; вдосконалення номенклатур справ та їхнє впровадження у діловодство, активізація діяльності експертних служб щодо формування архівного фонду.

Актуальні питання експертизи цінності документів порушено у працях архівістів В. Мамонова та В. Лашкевича. Зокрема, В. Мамонов³⁹ зосередив свою увагу на тих її аспектах, які стосуються зв'язку теорії експертизи цінності документів з проблемами джерелознавства, документознавства, теорії інформації. На його думку, завданнями теорії експертизи цінності документів є розроблення об'єктивних критеріїв кількісних і якісних оцінок інформації, що містяться в документах, виявлення закономірностей переходу кількості в якість, динаміки процесів згорання інформації. Автор особливо наголосив на необхідності вдосконалення системно-функціонального аналізу.

Значному поліпшенню роботи експертно-перевірних комісій сприяла публікація на сторінках “Архівів України” текстів виступів голів ЕПК ЦДАЖР УРСР, ЦДАМЛМ УРСР, архівних відділів Миколаївського та Донецького облвиконкомів, Держархіву м. Києва Л. Кузнецової, З. Сендика, Ш. Людковського, С. Титової, Н. Рутковської на республіканській нараді, що відбулася в березні 1978 р. Підсумки роботи ЕПК за роки десятої та одинадцятої п'ятирічок та їх завдання щодо поліпшення якості комплектування державних архівів на перспективу було викладено в статті Г. Портнова та Н. Безпрозваної, опублікованій у третьому номері науково-інформаційного бюлетеня за 1984 р. Цікавими з точки зору досвіду роботи в цьому напрямку є статті М. Сіробаби, О. Юркової, Л. Гурбової з питань практичної діяльності експертно-перевірних комісій, видрукувані в “Архівах України” № 6 за 1984 р., № 4 за 1985 р., № 4 за 1986 р. Автори статей на прикладі діяльності експертно-перевірних комісій архівних відділів Чернігівського, Дніпропетровського і Кримського облвиконкомів розкривали їхню роль у забезпеченні науково обґрунтованого комплектування державних архівів, висвітлювали форми і методи роботи з відомчими архівами підприємств, установ і організацій, практику підготовки і проведення засідань ЕПК, що сприяло розвитку теорії і практики комплектування державних архівів.

Розвиткові теорії експертизи цінності прислужилися публікації російської дослідниці М. Жукової, яка аргументовано довела необхідність застосування при оцінці документів принципу історизму як універсального загальнонаукового принципу, що ґрунтується на підході до дійсності як такої, що постійно змінюється в часі та розвивається⁴⁰.

Із розпадом СРСР і набуттям незалежності республіками, які входили до його складу, гостро постала проблема правового врегулювання нових відносин в архівній сфері, створення нормативно-правової бази архівістики новостворених незалежних країн. Ці проблеми знайшли відбиття у фаховій періодиці.

У 1991 р. журналом “Советские архивы” було проведено “круглий стіл” з питань комплектування ДАФ СРСР і роботи з відомствами в су-

часних умовах за участю відомих архівістів Г. Бакалинської, Г. Портнова, Є. Кузьміна, В. Клейна, В. Мамонова, А. Черешні. У його ході обговорювалися питання, пов'язані з впливом та наслідками політичних змін у державному устрої, процесами роздержавлення та реорганізації підприємств на комплектування, підкреслювалася необхідність зміни підходів до відбору документів на зберігання, розширення платних послуг, забезпечення збереженості документів з особового складу, що зберігаються в установах⁴¹.

Дану думку розвинули М. Жукова⁴² і З. Лепихіна, які наголосили на потребі врахування нових реалій у сфері державного управління, економіки, багатопартійності та ін., а з огляду на це – змін у складі документів і, відповідно, в переліках джерел комплектування архівів та у відборі документів на зберігання.

Зокрема, З. Лепихіна наголосила на необхідності розроблення нової теорії комплектування держархівів, що враховувала б особливості кожного регіону⁴³. Вона вказала на доцільність призупинення централізованого регулювання складу джерел комплектування, відміни практики використання типових і відомчих переліків до вирішення питання про терміни зберігання відомчих категорій документів (оскільки типові переліки стали малопридатними в нових умовах), а також надання архівам свободи дій щодо вирішення питань у кожному окремому випадку.

Розглядаючи проблеми формування архівного фонду, російський архівіст В. Єремченко акцентував увагу на тому, що в нових умовах актуалізувалося питання забезпечення його якісного комплектування з метою створення репрезентативної джерельної бази. Розкриваючи основні теоретичні й методичні аспекти формування архівного фонду, автор виділив пріоритетні положення оцінки та відбору документів, визначив джерела комплектування і склад документів та наголосив, що у зв'язку зі змінами практично всіх управлінських і господарських структур, різноманітністю форм власності, йдеться не про вдосконалення складу джерел комплектування, а про формування їх заново. Дослідник зауважив, що на зміну складу джерел комплектування, в т. ч. на його кількісне збільшення, впливають такі фактори: а) поява в регіонах власного архівного законодавства, формування архівних фондів суб'єктів Федерації; б) поява нових видів організацій, у т. ч. недержавних; в) зміна системи управління, зникнення галузевої вертикалі управління, яке визначало згори донизу склад документів і документаційні зв'язки; г) перетворення багатьох міських і районних архівів з архівів з перемінним складом документів на архіви з постійним складом, що спричинює перегляд основних принципів їхнього комплектування; д) організаційна й економічна нестабільність частини організацій, що зумовлювало помилки при їх включенні до списків⁴⁴.

Перший досвід комплектування архівів документами партій та політичних і громадських рухів висвітлили З. Іноземцева та Н. Курносов⁴⁵. Актуальні проблеми порушила Т. Коржихіна у статті, присвяченій питанням комплектування державних архівів документами громадських організацій. У ній авторка наголосила на ролі та значенні громадських організацій у житті суспільства, потребі диференційованого підходу до визначення до-

кументів, які мають надходити від них на державне зберігання, виходячи з кількості таких організацій, їхніх функцій і завдань, ступеня участі в суспільному житті тощо⁴⁶.

У статті Л. Соріної з досвіду комплектування архівів Тверської області висвітлено такі організаційні форми роботи з перегляду списків джерел комплектування, як прийняття відповідних нормативно-правових актів на рівні районних державних адміністрацій з питань роботи архівів в умовах економічної реформи і приватизації державної власності, йдеться про збереженість документів з особового складу, а також акціонерних товариств, спілок, колгоспів, підприємств і організацій району, паспортизацію відомчих архівів тощо⁴⁷.

На потребі внесення змін до списків джерел комплектування в сучасних умовах наголосила й Л. Лукошкіна, яка вказала на розширення спектру документів, що приймаються на зберігання, в т. ч. за рахунок документів, що відкладаються в районних виборчих комісіях, районному відділі статистики, відділенні федерального казначейства, податковій інспекції, відділі земельної реформи, центрі зайнятості тощо⁴⁸.

Про кризу в комплектуванні йшлося на “круглому столі”, що відбувся в Москві в 1991 р. Його учасники застерігали архівістів від бажання вирішувати долю ДАФ СРСР без всебічного наукового вивчення цього питання, “с позицій сиюминутного” “нового політичного мышлення”⁴⁹. Наголошувалося на необхідності врахування нових економічних умов, зваженості підходів при вирішенні проблеми відбору документів, потребі їх додаткового вивчення з метою точного встановлення термінів зберігання⁵⁰.

Подібними проблемами переймалися у зазначений період і українські архівісти. Важливу роль у розвитку архівознавства за доби незалежності почали відігравати, поряд із науково-практичним журналом “Архіви України”, створені в другій половині 1990-х рр. наукові щорічники “Студії з архівної справи та документознавства” та “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство”. Серед публікацій, що стають у пригоді архівістам в їх повсякденній роботі, – навчальна література, методичні розробки УНДІАСД з визначення методики і критеріїв виявлення і включення унікальних документальних пам’яток НАФ до Державного реєстру національного культурного надбання⁵¹, з організації науково-дослідної і методичної роботи в державних архівних установах України⁵², перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств⁵³, з питань організації комп’ютерного діловодства в установах⁵⁴.

Так, в опублікованій на сторінках журналу “Архіви України” статті Л. Яковлева розглянула шляхи оптимізації складу документів державних архівів. Такими вона назвала: уточнення джерел комплектування, поліпшення якісного складу документів, удосконалення роботи експертних комісій з відбору документів, розроблення нормативно-методичних посібників з експертизи цінності і відбору документів, підвищення якості цільової комплексної експертизи цінності документів. Дослідниця обґрунтувала необхідність упорядкування документів про чорнобильську трагедію, зняття

обмежень з цих документів, а також розширення приймання документів особового походження⁵⁵.

Розвиток архівознавчої думки щодо проблеми комплектування зафіксував підготовлений на базі УНДІАСД підручник “Архівознавство”⁵⁶. Автори розділу “Формування Національного архівного фонду” (І. Матяш, З. Сендик, Н. Христова) подали визначення комплектування державного архіву як систематичного, цілеспрямованого і планомірного поповнення його складу документами НАФ. Важливою видається думка про те, що від правильності комплектування кожного державного архіву залежать якість формування НАФ України загалом, ефективність його використання⁵⁷. Виходячи з безпосереднього зв’язку комплектування державного архіву з організаційною та методичною роботою із джерелами комплектування, автори розглянули зміст цієї роботи, виокремивши такі її напрями, як проведення перевірок роботи архівних підрозділів, служб діловодства, взаємодія з експертними комісіями, підвищення кваліфікації працівників зазначених служб, а також голів і членів експертних комісій, методична і практична допомога та надання послуг з питань архівної справи і діловодства на договірних засадах, проведення громадських оглядів роботи архівних підрозділів та служб діловодства.

Розширенню уявлення про комплектування державного архіву на сучасному етапі сприяла публікація В. Кучмаренко та Л. Яременко⁵⁸, в якій на підставі аналізу складу документів архівного фонду НАН України автори дійшли висновку про те, що якісна повнота фонду перебуває у прямій залежності від науково-обґрунтованої організації документів в установі, формування справ відповідно до номенклатури.

Актуальністю позначені дослідження з питань впровадження в діяльність архівних установ інформаційних систем. Зокрема, досвід архівів Росії зі створення інформаційних технологій та їх впровадження, в т. ч. щодо програмного комплексу “Архівний фонд”, розкриває у своїй праці І. Кисельов⁵⁹. Деякі проблеми та перспективні напрями інформатизації архівної справи в Україні розглянув Г. Любовець⁶⁰. Зважаючи на такі аспекти функціонального існування архівної інформації, як збереження, безперервність процесу формування НАФ, використання за рівнями допуску інформаційного клієнта та видова специфіка документів, він підкреслює необхідність інформатизації архівної справи, а також створення галузевого інформаційного центру під егідою функціонально структурованого органу в архівній системі, який би зміг реалізувати технічну та методичну політику в єдиній архівній інформаційній системі України.

Дискусійною і поряд з цим актуальною є стаття І. Студеннікова, в якій наголошується на актуалізації проблеми комплектування у XXI ст., її глобальному характері. Автор зупиняється на такій проблемі, як дефіцит кадрів, розглядає спроможність архівів укомплектувати свої фонди документами, що відбивають події й процеси сучасності, в умовах бурхливого розвитку комп’ютерних та інформаційних технологій. У зв’язку з цим автор визначає появу нових джерел, спричинених розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, – веб-сторінок підприємств, установ, орга-

нізацій, політичних партій і громадських об'єднань. Розглядаючи їхнє значення, він констатує, що такі джерела сьогодні перебувають поза увагою архівістів через досить низький рівень матеріально-технічної оснащеності архівів та неготовність фахівців професійно і психологічно сприймати у такому вигляді інформацію як документальне джерело, що підлягає обліку й зберіганню⁶¹.

Актуальним проблемам створення системи нормативно-методичних посібників з визначення цінності документів та їх відбору до складу НАФ присвячено публікації С. Сельченкової⁶². Авторка аналізує роль переліків в експертизі цінності та комплектуванні державних архівів, їхні види, сучасний стан підготовки, проблеми та перспективи розвитку цих посібників. Водночас визначено перспективні напрями подальшого розвитку вітчизняної системи переліків: а) продовження поповнення новими видами документів “Переліку типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів” (1998) із метою максимального врахування типової документації сучасного періоду; б) розроблення відомчих і галузевих переліків зі строками зберігання, що охоплюють документи певної системи або галузі; в) підготовка переліків документації спеціального характеру і спеціальних систем документування. Справедливою видається думка С. Сельченкової про те, що згаданий Перелік повинен відповідати сучасним вимогам організації діловодства та створення повноцінної документальної бази для подальшого розвитку історичної науки, а також забезпечувати інтереси держави, суспільства та громадян у збереженні ретроспективної інформації.

Інформаційно-аналітичний характер притаманний опублікованим в журналі “Архіви України” повідомленням співробітників Київського міського державного архіву Н. Гребенюк, Д. Гришанкової, Н. Рутковської, що інформують про нові надходження до архіву, висвітлюють результати проведення огляду стану архівів і поточного діловодства у виконкомках Київської міської та районних рад народних депутатів⁶³, Н. Рутковської – про роботу ЕПК архіву щодо експертизи цінності та відбору документів громадських організацій⁶⁴, М. Намакштанської – про архівні документи як джерельну базу для вивчення історії Києва⁶⁵.

Питань комплектування Державного архіву м. Києва торкаються статті, опубліковані в ювілейному збірнику “Архівіст” – спільному виданні УНДІАСД із серії “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела” та щорічника Спілки архівістів України “Архівіст: Вісник САУ”, присвяченому 70-річчю архіву. У другому та третьому розділах збірника розкриваються питання історії створення міського архіву, його співпраці з міськими та районними органами виконавчої влади з питань збереженості документів НАФ на підприємствах, в установах і організаціях м. Києва, підготовки кадрів архівістів, аналізуються документи особових фондів⁶⁶. Серед них – статті С. Карамаша “Державний архів міста Києва: Нарис історії”⁶⁷ та В. Купченко “Співпраця Державного архіву м. Києва з міськими та районними органами виконавчої влади по збереженості документів

Національного архівного фонду України на підприємствах, в установах і організаціях м. Києва⁷⁶⁸.

Отже, в сучасній історіографії розглянуто окремі аспекти комплектування державних архівів, акцентується увага на їх завданнях і функціях щодо комплектування, визначення джерел комплектування, критеріїв проведення експертизи цінності. Якщо в радянський період переважали дослідження практичних аспектів комплектування державних архівів (Л. Кузнецова, Г. Портнов, Л. Яковлева), то в пострадянський час простежується тенденція до аналізу науково-методичних засад комплектування (К. Новохатський, Г. Портнов, С. Сельченкова, З. Сендик).

¹ *Автократов В. Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – 393 с.

² *Князев Г. А.* Теория и техника архивного дела: Опыт систематического руководства. – Л.: ЛОЦИА, 1935. – 122 с.

³ *Митяев К. Г.* Теория и практика архивного дела: Учебн. пособие / Главариив СССР; ИАИ; Под ред. И. Л. Маяковского. – М., 1946. – 248 с.

⁴ Документи установ, організацій і підприємств – важливе джерело з історії радянського суспільства // *Архіви України.* – 1960. – № 1. – С. 3–11.

⁵ *Коновалова В.* Питання перебудови діяльності державних архівів у галузі комплектування і наукової експертизи документальних матеріалів радянських установ // *Архіви України.* – 1961. – № 1. – С. 7–11.

⁶ *Синельников Я.* Організація роботи по комплектуванню та експертизі цінності документальних матеріалів у Волинській області // *Архіви України.* – 1962. – № 5. – С. 35–39.

⁷ *Свиридова Л.* Перебудова роботи по комплектуванню в Луганському облдержархіві // *Архіви України.* – 1963. – № 1. – С. 25–27.

⁸ *Желнова Г.* Комплектування Миколаївського міського архіву // *Архіви України.* – 1960. – № 3. – С. 32–33.

⁹ *Жук В., Ткаченко Т.* Комплектування документальними матеріалами Полтавського обласного державного архіву // *Архіви України.* – 1960. – № 5. – С. 24–27.

¹⁰ *Коновалова В.* Деякі питання комплектування державних архівів УРСР документальними матеріалами // *Архіви України.* – 1962. – № 6. – С. 6–12.

¹¹ *Санін О.* Про перебудову експертизи цінності документальних матеріалів // *Архіви України.* – 1963. – № 2. – С. 28–30.

¹² *Рибалка Г.С.* Деякі підсумки і завдання по комплектуванню державних архівів УРСР // *Архіви України.* – 1966. – № 4. – С. 3–11.

¹³ *Пушкарьова Н.* Забезпечити зберігання документів про бригади комуністичної праці // *Архіви України.* – 1961. – № 1. – С. 12–14.

¹⁴ *Артюхова Г.* Збирання документів бригад і ударників комуністичної праці Кременчуцьким міськархівом // *Архіви України.* – 1969. – № 3. – С. 36.

¹⁵ *Маньковський С.* Матеріалам про перебудову школи – належну увагу // *Архіви України.* – 1961. – № 1. – С. 14–15.

¹⁶ *Нестеренко Л.* Типові номенклатури справ товариських судів та народних дружин // *Архіви України.* – 1965. – № 5. – С. 27–28.

¹⁷ *Новиков О.* Документам добровільних громадських організацій – більше уваги // *Архіви України.* – 1961. – № 4. – С. 16–18.

¹⁸ *Смальченко В.* Забезпечити збереження документів установ і організацій на громадських началах // *Архіви України.* – 1963. – № 6. – С. 29–31.

¹⁹ *Елпатьевский А. В., Коленкина Т. Г., Цаплин В. В.* Научные основы экспертизы ценности документальных материалов советской эпохи и комплектование ими государственных архивов // Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – М., 1965. – Т. 1. – С. 28–71.

²⁰ *Шепукова Н. М., Щелкина Н. Н.* Основные направления архивных учреждений по определению научно-исторической ценности документов в 1959–1969 годах // Советские архивы. – 1971. – № 1. – С. 40–45.

²¹ *Ярликова А. І.* Про відбір на державне зберігання документів установ системи народної освіти // Архіви України. – 1973. – № 3. – С. 40–44.

²² *Пармузіна Л. Б.* Питання відбору на державне зберігання документів позашкільних закладів // Архіви України. – 1973. – № 4. – С. 57–63; *Її ж.* До питання відбору на державне зберігання документів загальноосвітніх шкіл // Там само. – № 6. – С. 29–33.

²³ *Жук В. Н.* Про відбір на постійне зберігання звітної документації // Архіви України. – 1973. – № 6. – С. 33–34.

²⁴ *Кінзерська Л. Л.* Деякі питання створення державної бази з історії народної освіти // Архіви України. – 1974. – № 3. – С. 13–18.

²⁵ *Легенький І. Ю.* Актуальні питання відбору на державне зберігання документів обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів та загальноосвітніх шкіл // Архіви України. – 1975. – № 1. – С. 73–77.

²⁶ *Савченко М. Г.* Підсумки роботи архивних установ у першому році десятиї п'ятирічки і завдання на 1977 рік // Архіви України. – 1977. – № 2. – С. 3–14.

²⁷ У ЦЕПК Головархіву УРСР // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 90.

²⁸ *Мітюков О. Г.* Виступ начальника Головархіву УРСР на Всесоюзній нараді працівників державної архівної служби // Архіви України. – 1984. – № 2. – С. 26–29.

²⁹ *Новохатський К. Є.* Поліпшувати роботу з відомчими архівами // Архіви України. – 1979. – № 1. – С. 3–9.

³⁰ *Портнов Г. В.* Організація внутрівідомчого контролю за роботою архівів та веденням діловодства в установах і організаціях // Архіви України. – 1985. – № 5. – С. 7–11.

³¹ *Черешня А. Г.* Об оценке качества комплектования государственных архивов // Отечественные архивы. – 1995. – № 4. – С. 3–11.

³² Там само. – С. 3.

³³ Там само.

³⁴ *Иноземцева З. П.* К вопросу о качестве комплектования государственных архивов: Актуальные проблемы советского архивоведения. – М., 1980. – Вып. 2. – С. 9.

³⁵ *Ткаченко В. М.* Документи Держархіву м. Києва як джерело до вивчення історії міста // Архіви України. – 1982. – № 2. – С. 41–47.

³⁶ *Курінний Б.* Перебудова комплектування та оптимізація складу документів Державного архіву м. Києва // Архіви України. – 1988. – № 5. – С. 24–26.

³⁷ *Купченко В.* З досвіду роботи Держархіву м. Києва по вдосконаленню діловодства на промислових об'єктах і підприємствах міста // Архіви України. – 1985. – № 5. – С. 65–66.

³⁸ *Шмельов В. Г., Сендик В. В.* До питання оптимізації складу архівного фонду Академії наук УРСР // Архіви України. – 1990. – № 4. – С. 28–31.

³⁹ *Мамонов В. М.* Об актуальных задачах дальнейшего совершенствования комплектования государственных архивов // Советские архивы. – 1975. – № 2. – С. 48–56.

- ⁴⁰ Жукова М. П. Экспертиза ценности документов современных учреждений, организаций, предприятий // Отечественные архивы. – 1994. – № 5. – С. 10–13.
- ⁴¹ Матеріали круглого столу журналу з питань комплектування ДАФ СРСР і роботи з відомствами у сучасних умовах // Советские архивы. – 1991. – № 2. – С. 14–27.
- ⁴² Жукова М. П. Экспертиза ценности документов современных учреждений, организаций, предприятий // Отечественные архивы. – 1994. – № 5. – С. 10–13.
- ⁴³ Лепихина З. Я. Госархив г. Кунгура: работа с потенциальными источниками комплектования // Отечественные архивы. – 1994. – № 5. – С. 92–94.
- ⁴⁴ Еремченко В. А. Основные проблемы формирования Архивного фонда Российской Федерации в современных условиях // Отечественные архивы. – 1996. – № 6. – С. 10–20.
- ⁴⁵ Иноземцева З. П., Курносоев Н. Д. Новое время – новые проблемы. Комплектование государственных архивов документами общественных движений // Отечественные архивы. – 1992. – № 6. – С. 11–15.
- ⁴⁶ Коржухина Т. П. О комплектовании государственных архивов СССР материалами общественных организаций // Советские архивы. – 1973. – № 4. – С. 36–41.
- ⁴⁷ Сорина Л. М. О комплектовании архивов Тверской области документами негосударственных структур // Отечественные архивы. – 1996. – № 6. – С. 97–103.
- ⁴⁸ Лукошкина Л. Н. Из опыта комплектования архива Дмитриевского района Курской области // Отечественные архивы. – 1997. – № 6. – С. 108–109.
- ⁴⁹ Формирование ГАФ СССР: новые подходы // Советские архивы. – 1991. – № 4. – С. 85–86.
- ⁵⁰ Там само. – С. 80.
- ⁵¹ Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання / ГАУ при Кабінеті Міністрів України. УДНДІАСД; Упоряд.: Т. М. Захарченко та ін. – К., 1999. – 18 с.
- ⁵² Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України / Держкомархів України. УНДІАСД; Уклад.: І. Б. Матяш та ін. – К., 2001. – 51 с.
- ⁵³ Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів / ГАУ при Кабінеті Міністрів України. УДНДІАСД; Авт.: Г. В. Портнов та ін. – К., 1997. – 255 с.
- ⁵⁴ Організація комп'ютерного діловодства в установах. Програмно-апаратне забезпечення: Метод. рекомендації / ГАУ при Кабінеті Міністрів України. УДНДІАСД; Упоряд. А. Л. Маньковський. – К., 1998. – 24 с.
- ⁵⁵ Яковлева Л. В. Шляхи поліпшення діловодства і роботи з документами в міністерствах і відомствах УРСР у світлі сучасних вимог // Архіви України. – 1990. – № 3. – С. 11–19.
- ⁵⁶ Архівознавство: Підр. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 356 с.
- ⁵⁷ Там само. – С. 163–181.
- ⁵⁸ Кучмаренко В. А., Яременко Л. М. Архівний фонд Національної Академії наук України: історія, сучасний стан, зміст і склад документів // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 8–15.

⁵⁹ *Киселёв И. Н.* Информационная система архива: модель и воплощение // Отечественные архивы. – 1997. – № 6. – С. 28–35.

⁶⁰ *Любовець Г. В.* Занедбаний потенціал чи важливе інформаційне джерело // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 14–17.

⁶¹ *Студенніков І. В.* До питання комплектування архівів у ХХІ столітті: нові можливості чи втрата позицій? // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 9–14.

⁶² *Сельченкова С.* Переліки документів: сучасний стан, проблеми, перспективи // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 83–90.

⁶³ *Гребенюк Н., Гришанкова Д.* Київський міськдержархів // Архіви України. – 1977. – № 2. – С. 77–79.

⁶⁴ *Рутковська Н.* Робота ЕПК Київського міського державного архіву щодо експертизи цінності та відбору документів громадських організацій // Архіви України. – 1978. – № 4. – С. 36–38.

⁶⁵ *Намакитанська Н.* Документи Київського міськдержархіву як джерело до вивчення історії вулиць м. Києва // Архіви України. – 1980. – № 4. – С. 59–61.

⁶⁶ *Архівіст: Ювілейний збірник / Держкомархів України. УДНДІАСД; САУ; Держархів м. Києва.* –К., 2002. – 192 с. – (Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела; Вип. 5).

⁶⁷ Там само. – С. 14–26.

⁶⁸ Там само. – С. 27–30.

Kupchenko V.

Acquisition of State Archival Institutions as the Subject of Historiography Research

The article examines historiography of acquisition of state archives, formation of acquisition sources lists, documents appraisal in works and research of Russian and Ukrainian archivists. It highlights the issues of archival fonds optimization, the main cooperation trends with departmental archives and departmental control of work with documents within archival institutions of all levels.

**Людмила МУХА,
Микола ОМЕЛЬЧЕНКО,
Любов ЗАТОКА**

**ПОШУК НОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПИТАНЬ
ЗБЕРЕЖЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ
ТА АРХІВНИХ ФОНДІВ**

Функціонування бібліотечної установи на сучасному етапі характеризується інтенсивним розвитком інформаційних технологій для накопичення ресурсів на різних матеріальних носіях та задіянням інноваційних технологій з метою забезпечення їх збереження. Оскільки проблема збереженості бібліотечно-інформаційних ресурсів є дуже багатоплановою, з широкого спектру інновацій у цій справі набувають пріоритетів ті, що базуються на комплексі заходів превентивної консервації. Для забезпечення фізичної збереженості фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) у процесі їх формування, використання та зберігання фахівцями Центру консервації і реставрації НБУВ починаючи з січня 2006 р. виконується науково-дослідна робота “Фазова консервація та стабілізація документів з ослабленою матеріальною основою на паперових носіях”. На першому етапі розроблення даної наукової теми впродовж 2006–2007 рр. було передбачено її інформаційне забезпечення шляхом опрацювання інформації про новітні методи й технологію фазової консервації, технології масової стабілізації документів у бібліотеках світу та найзначніших бібліотеках України. У межах цього напрямку розроблення НДР виконавці теми побували у відрядженні в Бібліотеці Російської академії наук (Бібліотека РАН) та Федеральному центрі консервації бібліотечних фондів Російської національної бібліотеки (РНБ). Метою поїздки було вивчення практичних аспектів стабілізації документів, виданих на кислотному папері, стосовно фізико-хімічного, механічного та біологічного факторів, а також участь у роботі 5-ї Міжнародної науково-практичної конференції “Забезпечення збереженості пам'яток культури: традиційні підходи – нетрадиційні рішення”, яку проводив Федеральний центр консервації бібліотечних фондів (ФЦКБФ) РНБ у 2006 р.

До уваги учасників конференції було запропоновано більш як 40 науково-практичних доповідей і повідомлень про результати сучасних досліджень з питань консервації у бібліотеках, архівах, музеях, а рівень представництва був найбільш високим порівняно з усіма попередніми конференціями. В обговоренні інновацій у справі збереження документів на традиційних та новітніх носіях брали участь понад 100 спеціалістів та керівників бібліотек. Серед учасників засідань були заступники генеральних директорів національних бібліотек з наукової або бібліотечної роботи, а також директори обласних наукових бібліотек з різних регіонів Російської Федерації, у доповідях яких було відображено стан, проблеми та перспективи збереження документів даних книгозбірень.

Основним завданням відвідання Бібліотеки РАН було вивчення особливостей стабілізації ослабленої матеріальної основи документів способом фазового зберігання у контейнерах з безкислотного картону. Як відомо, світова бібліотечна історія не знала лиха такого масштабу, з яким довелося зіткнутися Бібліотеці РАН після пожежі 1988 р. Наявність величезного масиву пошкоджених унаслідок дії води, пари та високих температур фондів вимагала прийняття нестандартних рішень в організації відновлювальних робіт. Ці обставини спонукали розроблення та впровадження в бібліотеці програми фазової консервації, спочатку для унікальних документів з фонду Бера, а потім і для інших колекцій¹. Цікавим і корисним було вивчення в Бібліотеці РАН організаційних і техніко-технологічних аспектів практичного виконання основних положень зазначеної програми, зокрема:

умов зберігання пошкоджених і відреставрованих документів, розміщених у мікрокліматичних контейнерах, а також особливостей використання таких документів дослідниками у читальному залі;

аспектів консервації пошкоджених під час пожежі документів у мікрокліматичних контейнерах до виконання комплексу реставраційних операцій;

технологічних параметрів та технічної характеристики установки ВОХМАКЕР-2 для виготовлення мікрокліматичних контейнерів різних типорозмірів. До комплексу установки ВОХМАКЕР-2 входять комп'ютер, компресор та обладнання для подавання листа картону на розкрій.

На сьогодні такого типу установок у світовій бібліотечній практиці налічується лише шість, в Україні ж подібне обладнання ще не використовується.

Виконання основного завдання у справі збереження фондів – забезпечення збереженості бібліотечних та архівних документів – невпинно ускладнюється з багатьох причин, серед яких – погіршення екології, природне старіння матеріальної основи документального джерела тощо. Одним із шляхів покращання ситуації в даному напрямку є впровадження нових консерваційних технологій, зокрема різноманітних технологій нейтралізації паперу.

Перспективними планами заходів зі збереження і консервації бібліотечних фондів на 2007–2010 рр. у бібліотеках Російської Федерації передбачено такі основні напрямки діяльності:

розширення географії та відкриття нових центрів консервації у бібліотеках Російської Федерації;

удосконалення методів контролю режиму зберігання;

проведення системних навчальних семінарів;

розвиток напрямку зі збереження документів способами масової стабілізації;

НДР та методична робота з питань консервації бібліотечних фондів.

Перебування фахівців НБУВ у РНБ з метою вивчення організаційних та техніко-технологічних складових впроваджених технологій збереження бібліотечних документів на паперових носіях було корисним з багатьох причин.

По-перше, відбулось ознайомлення з конструкцією нового бібліотечного комплексу, інноваціями в організації роботи у читальних залах

та книгосховищах, які обладнано сучасним бібліотечним устаткуванням. Сьогодні вже не викликає сумнівів, що конструкція будівлі та параметри внутрішнього середовища приміщення бібліотеки є одними з найважливіших складових, які гарантують фізичну збереженість бібліотечних документів. Окрім розширеної мережі каталогів, у приміщенні РНБ користувачам надано можливість широко використовувати новітні інформаційні технології: систему Інтернет для доступу до найбільших бібліотек світу, локальну електронну мережу, що об'єднує три основні приміщення бібліотеки, електронну доставку документів, універсальні та спеціалізовані машинозчитувані бази даних та багато іншого. У новій будівлі створено комфортні умови для праці: приміщення просторі, у них підтримуються оптимальні показники освітленості та температури повітря.

По-друге, було здійснено вивчення організаційних та техніко-технологічних особливостей стабілізації документів, виданих на кислотному папері, зокрема відносно фізико-хімічного фактора, у ФЦКБФ РНБ, незмінним керівником якого з 1991 р. є д-р техн. наук С. О. Добрусина. Властивість паперу збільшувати первісну кислотність з часом стає характерною для різних його видів, виготовлених починаючи від середини XIX ст. і до кінця XX ст. Це пов'язано з технологією виробництва паперу, зокрема з використанням для проклеювання паперової маси алюмо-калієвих галунів. Зазвичай застосування проклеювальних речовин необхідне для надання паперу специфічних властивостей, таких як водостійкість та механічна міцність. Таким чином, метою процесу проклеювання в технологічній схемі виготовлення паперу є зниження його вбирної здатності відносно води та водних розчинів інших речовин, і водночас підвищення його властивості сприймати та утримувати друкарську фарбу, різноманітні засоби письма (чорнило, туш, олівець тощо). Однак проклеювання паперової маси в кислому середовищі має такий побічний негативний ефект, як утворення залишку надмірної кислоти у структурі паперу. Наявність у папері цього залишку і призводить в кінцевому результаті до погіршення його властивостей – як хімічних, так і механічних. До того ж, присутність у повітрі книгосховищ оксидів сірки також сприяє утворенню у структурі паперу надлишку надмірної кислоти, оскільки папір за своєю природою є гігроскопічним.

Для нейтралізації надмірної кислотності паперу документів у РНБ застосовано новітню технологію CSC Book Saver², яка включає такі стадії:

- попередню підготовку книг до нейтралізації (огляд на наявність пошкоджень, знепилювання, прокладання бібліотечних штампів та кольорових ілюстрацій спеціальним допоміжним папером, а також анотування результатів огляду);
- зневоднення документів способом виморожування при температурі від -25 до -30 °C упродовж близько 24 год.;
- перемішування та охолодження робочого розчину для нейтралізації (реагент – карбонізований пропілат магнію, розчинений в 1,1,1,2,3,3,3- гептафторпропані) до -3 (-5) °C;
- завантаження попередньо зважених книг у камеру для нейтралізації надмірної кислотності;

- вакуумування камери з книгами за допомогою вакуумного компресора впродовж 15–20 хв. з паралельним розмішуванням робочого розчину;
- вирівнювання тиску в камері для нейтралізації та баці робочого розчину до величини атмосферного тиску в камері;
- подача робочого розчину з баку робочого розчину до камери (камера заповнюється нейтралізуючим розчином приблизно на 90 %);
- нейтралізація документів у камері впродовж 10–15 хв.;
- зливання нейтралізуючого розчину з камери через фільтри, вакуумування камери з метою регенерації розчину в баці конденсату, вирівнювання тиску в камері до атмосферного;
- вивантаження книг з камери, розміщення їх для кондиціонування впродовж 48–72 год.;
- видалення з книг спеціального допоміжного паперу та, за необхідності, очищення їх від надлишку карбонату магнію;
- оформлення документів на повернення книг та підготовка книг до відправлення;
- аналітичний контроль якості нейтралізації (визначення рН та лужного резерву паперу).

До переваг описаної технології нейтралізації кислотності паперу книг, порівняно з іншими технологіями, слід віднести можливість без надмірних затрат на висушування документів зберегти їх оригінальну первісну конструкцію під час оброблення. Тобто немає необхідності розшивати книжковий блок. Практика використання цієї технології у ФЦКБФ РНБ свідчить, що позитивних результатів можна досягти навіть під час роботи зі вкрай чутливими матеріалами, які часто застосовуються в сучасних бібліотечних та архівних документах з паперовою основою. Ідеться про документи, при створенні яких використовувались різноманітні водорозчинні матеріали для письма, зокрема чорнило, туш, хімічний олівець тощо, а також різноманітні копії, фотографії, оригінали документів на пергамені, печатки та ін.

Зазначеній технології, як і технології, що базується на використанні обладнання фірми NESCHEN – установки для консервації (нейтралізації) документів на папері ВСП С–900 для нейтралізації надмірної кислотності паперу до рН 8,2 з одночасним зміцненням тексту газет та аркушевого матеріалу (аркушів розшитих книг), їх сушіння і вирівнювання³, притаманні і згадані переваги, і певні недоліки.

Відомо, що технологія посторінкової нейтралізації надмірної кислотності бібліотечних та архівних документів на обладнанні фірми NESCHEN була презентована на міжнародній виставці ЕКСПО–2000 “Людина, Природа та Технологія” (Ганновер, Німеччина), оскільки відповідала і темі виставки, і реєстраційним критеріям: “нова та унікальна”, “орієнтована на майбутнє”.

Операції з нейтралізації надмірної кислотності документів, що базуються на нейтралізації надмірної кислотності поверхні матеріальної основи окремих аркушів документів, здійснюється за допомогою так званого “Букінбурзького процесу”. Цей процес є технологічно простішим і без-

печнішим та передбачає застосування для зазначених операцій водних розчинів бікарбонату магнію, метилцелюлози, катіонного та аніонного фіксуєчих складів. Процес нейтралізації документів, в якості матеріальної основи котрих застосовано папір, на установці ВСР С–900, на відміну від процесу CSC Book Saver, складається лише з двох стадій:

- нейтралізація паперу в промивочній ванні;
- висушування аркушів при заданій температурі.

Як стверджують О. Пермінова та І. Бурцева⁴, водний метод нейтралізації має й певні недоліки:

папір, композиції якого притаманна наявність підвищеної кількості лігніну, після процесу нейтралізації жовтіє;

водній нейтралізації не підлягають крихкі, механічно пошкоджені аркуші, фотографії, а також документи, що містять оксид цинку;

документи, уражені пліснявою, перед нейтралізацією потребують фунгіцидної обробки;

необхідно постійно стежити за концентрацією суспензії та контролювати показник рН розчину.

Необхідно окреслити також вплив водної нейтралізації на фізико-механічні показники паперу. Як зазначають автори іншого дослідження⁵, після нейтралізації документів опір розривові паперу в обох напрямках практично не змінюється, спостерігається незначне збільшення відносного подовжування всіх досліджених зразків в обох напрямках. В деяких зразках відмічено незначне зменшення механічної міцності після нейтралізації, що пояснюється вимиванням компонентів, доданих під час виготовлення паперу для його зміцнення. Виконавці дослідження впливу водної нейтралізації на фізико-механічні показники паперу зазначають, що дослідні зразки, які пройшли нейтралізацію, після штучного старіння також характеризуються вищими механічними показниками опору розривові та відносному подовжуванню. Автори дослідження стверджують також, що оброблені зразки паперу характеризуються стійкістю проти теплової деструкції. Базуючись на наявному матеріалі, виконавці роботи зробили висновки, що в процесі водного забуферювання паперу створюється лужний резерв та вповільнюється процес деструкції целюлози. Підтримується також висновок авторів першої зі згаданих статей про те, що склад нейтралізуючого розчину з часом змінюється, у ньому збільшується кількість важких металів, тому необхідно контролювати його якість. Слід взяти до уваги, що створення лужного резерву (1,0–3,0)% залежно від властивостей структури паперу документа необхідне для підтримання оптимальної величини рН паперу (6,0–8,5), адже з часом рівень кислотності збільшується.

Таким чином, до однієї з найголовніших переваг масової рідинно-фазової технології нейтралізації документів CSC Book Saver, на наш погляд, слід віднести незмінність під час обробки оригінальної структури документа, що дозволяє виконати вимогу відповідального підходу щодо забезпечення збереження фондів без будь-яких побічних явищ. Ще одним важливим аргументом на користь використання саме цієї технології є також однакове значення лужного резерву як у блоці, так і в оправі. До того ж, значення лужного резерву не залежить від локалізації книги в камері. Для розміщення обладнання, необхідного для цієї технології, потрібно по-

рівняно небагато додаткової площі; у РНБ воно займає площу 100 м², а продуктивність його дорівнює від двадцяти до сорока тонн документів на рік (35–75 тис. одиниць зберігання).

Водночас, технічне обслуговування всього комплексу обладнання для рідинно-фазової нейтралізації є значно складнішим, порівняно з установкою фірми NESCHEN. До переваг водного методу нейтралізації, який використовується у РДБ на обладнанні названої фірми, слід віднести можливість застосування нейтралізуючого розчину також для забуферювання окремих аркушів під час індивідуальної реставрації документів.

Безумовно, повна вартість застосовуваного обладнання та необхідних хімічних реагентів також є вагомим аргументом на користь тієї чи іншої технології. Проте, на сьогодні в бібліотеках України жодна з описаних технологій, на жаль, не використовується.

Перш ніж будь-яка бібліотечна чи архівна установа України зупиниться на якійсь з описаних вище технологій стабілізації бібліотечних документів відносно хімічного фактора (технології нейтралізації надмірної кислотності), потрібно вивчити, проаналізувати та врахувати всі необхідні для впровадження економічні, технічні, технологічні показники та можливі екологічні наслідки⁶.

¹ *Беляева Ирина.* Неотложная помощь пострадавшим. Программа фазовой консервации БАН // Библиотечное дело. – 2003. – № 2 [02]. – С. 14–20.

² *Добрусина С. А., Лобанова Н. А., Попихина Е. А., Быстрова Е. С., Беккер Э., Гешке А.* Массовая нейтрализация бумаги книг и документов на установке CSC BOOK SAVER // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения: материалы V Междунар. конф. / РНБ, СПб., 2006. – С. 236–244.

³ *Омельченко Микола, Затока Любов.* Інноваційні проекти збереження і консервації бібліотечних фондів у Російській державній бібліотеці // Бібл. Вісник. – 2006. – № 2. – С. 45–47.

⁴ *Перминова О. И., Бурцева И. В.* Перспективы развития массовой нейтрализации // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения : – С. 220–226.

⁵ *Бурцева И. В., Молчанова С. А.* Исследование процесса нейтрализации бумажных документов на машине “С-900” (“NESCHEN”, Германия) // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения : – С. 227–236.

⁶ *Див. також: Муха Людмила, Затока Любов.* Історичні та техніко-технологічні аспекти фазової консервації бібліотечних фондів // Бібл. Вісник. – 2007. – № 1. – С. 20–25.

Mukha L., Omelchenko M., Zatoka L.

Search for New Approaches to the Issues of Library and Archives Fonds Preservation

The article examines some technological aspects of documents phase conservation, technical peculiarities of the mass liquid phase of *CSC Book Saver* technology of documents excessive acidity neutralization compared to *NescheN* similar technology. Key words: phase conservation, non-acid cardboard, technology, neutralization, equipment.

ЖИВА ПРАВДА СТОЛІТЬ:

На запитання відповідає Микола Шудря

На сторінках “Архівів України” планується започаткувати серію інтерв'ю з відомими дослідниками, які працюють у читальних залах архівів, зокрема ЦДАМЛМ України. Першому надаємо слово Миколі Архиповичу Шудрі – письменнику, журналісту, кінодраматургу, лауреату Національної премії України імені Тараса Шевченка, заслуженому діячеві мистецтв України. Пошуки цього невтомного дослідника стали результатом численних публікацій та окремих видань. Творчість М. А. Шудрі охоплює ціле сузір'я імен діячів української культури – від Г. Сковороди до О. Довженка, від Є. Маланюка до А. Малишка. Як відзначає Микола Архипович, чимало його праць написані безпосередньо за матеріалами архіву-музею.

– Скажіть, пане Миколо, відколи Ви зацікавились архівними документами?

– Мабуть, зі студентських літ. У мене читав лекції бібліограф і книгознавець Степан Йосипович Петров. Я так захопився цим предметом, що старанно, слово за словом, записував його розповідь, а, не встигаючи за викладачем, іноді перепитував щось та ще й під час перерви намагався уточнити якусь пропущену подробицю. Тож він і запримітив свого студента й запросив мене побувати у відділі стародруків ЦНБ (тепер це Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), яким завідував. Першокурсником пізньої осені 1953 р. я завітав до бібліотеки, але помилився дверима й чомусь опинився на першому поверсі, а не в цокольному приміщенні – у відділі рукописів. І зовсім випадково спершу став читачем не стародруків, а рукописів. Та й досі не розлучаюся із цим затишним і багатющим куточком.

– Коли Ви вперше завітали до архіву-музею?

– Це ціла історія. Мене познайомив із першим директором вашого закладу Людмилою Андріївною Проценко перекладач і літературознавець Григорій Порфірович Кочур. Вона розшукувала приватні архіви киян і попросила, щоб я назвав їхні адреси. Ми разом із нею побували в тещі Юрія Яновського, в нащадків перекладача Бориса Петрушевського та ще в декого. Нам поталанило відразу роздобути дещицю. Й, отже, я мало не був співзасновником архіву-музею.

– Чим, пане Миколо, Вас привабила наша установа?

– Може, тому, що це й мій, певною мірою, особистий архів. Тут мені завжди легко працюється, й, основне, я відкриваю в “бурсі” щось нове для себе. До того ж, у мене виникла якась довіра до архівістів-музейників, що ніколи не підводять тебе, неодмінно й чітко виконують замовлення із теплим і любовним ставленням до своєї роботи. Я впевнився, що все в них буде збережено й доступне для читачів-науковців, і, не вагаючись, передав їм на схорону своє зібрання меморіальних матеріалів маляра Віктора Ле-

онідовича Масляникова, зятя Миколи Віталійовича Лисенка.

– Як часто Ви звертаєтесь до джерельної бази архіву-музею?

– Мені постійно хочеться порпатись у ваших паперах. Мені подобається, що ви не стоїте на місці, а весь час поповнюєтесь новими знахідками. Щоразу у вас виявляєш якісь новинки. Пам'ятаю: то се, то те... А вони щільно переплітаються з відомими іменами поетів, прозаїків, композиторів, акторів, співаків, графіків, живописців.

– Що Вам випало обнародувати з віднайдених скарбів?

– Найпомітніше з перших відкриттів – це, по-моєму, нотатки Григора Тютюнника, які вийшли у двох числах тижневика “Україна” (1985, № 12, 14) під заголовком “Душа на сповіді”. Тепер ця публікація має друк із книжки у книжку. Звісно, без вказівки упорядника...

Завдяки свіжим надходженням я ознайомив читацький загал із невідомими перекладами та власними поезіями Миколи Костянтинівича Зерова. Це “Семь стихотворений и переводы” (“Радуга”, 2000, № 2) та “Зацвіте надії тло зелене... (задовго до неокласики)” (“Дніпро”, 2001, № 9, 10).

Потім, готуючи до друку рукопис “Геній найщирішої проби” (2005) про Олександра Петровича Довженка, я перегорнув гору різного матеріалу з ваших архівних збережень і наткнувся на невідомі ще мені речі, що збагатили довженкіану такими розвідками, як “Земля: від щіпки до шедевр”, “Життя у скороченому вигляді” тощо.

І цілком несподівано у збірнику “В рокотанні – риданні бандур” (2006) про кобзаря і творця струнних інструментів Олександра Самійловича Корнієвського мною використано 150 його листів до Михайла Опанасовича Полатая, що накопичились упродовж майже півстоліття, які прикрасили собою неповторне видання.

Звичайно, цим не вичерпується моя праця у вашій читальній залі... Якимось мені потрапили до рук щоденники художника-авангардиста Олександра Костянтинівича Богомазова. Саме тоді я познайомився з дочкою митця, й у неї мав змогу прочитати (правильніше: відчитати!) його листи до дружини. Але у злагоджених мною публікаціях траплялися прогалини, і я їх заповнив за рахунок архівних здобутків у подачах “Бунтівливий “кубофутурист” (“Українська академія”, 2000, № 7) та “Сказати своє слово...” (Альманах “Рукопис”, 2004).

– А чим Ви, пане Миколо, зачаровані сьогодні?

– Власне так: зачарований постагтю в літературі й культурі Андрія Самійловича Малишка... Я пишу повість, присвячену цій безмежно талановитій особистості. Мені пощастило неодноразово бачитися з поетом, бувати в нього вдома й у його батьківському обійсті, розмовляти з людьми, які його знали й поважали. Особливо прислужився мені син останньої дружини Ан-

дрія Самійловича – Ігор Забашта. Він приніс не тільки фотографії, а й запис на магнітофонній стрічці його співу й читання власних поезій.

– *Книга про Андрія Малишка теж буде жити документами архіву-музею?*

– Аякже! Я дбайливо оглянув усі експонати малишківської кімнати. Більше місяця сидів над його фондом і фондом Любові Забашти. З документів та рукописів постав перед зором величний образ великого будівничого культури. Не такий собі солодавий та прилизаний, неодмінно із краваткою, як його завжди подавали, а свій, рідний, в українській гаптованій сорочці... Звідси й, сама собою, народилася назва твору – “Поет у вишиванці...”.

– *Хотілося б запитати, чи приємно Вам бувати в нас? Що для Вас найсуттєвіше у спілкуванні з нашими працівниками?*

– Не повірите: навіть відвідування ваших історичних стін мене зворушує. Здається, що занурюєшся не в папери, а в живу правду століть, а красюди святої Софії, коли вийдеш на подвір'я, надихають свіжим повітрям, навіюють на тебе не просто спомини, а мовби переносять твоє єство до княжої доби. Працівники архіву-музею створюють особливо принагідні умови для роботи. Дякую, зокрема, невидимим трудівникам у фондах, які підбирають справи, адже все починається зі скромного обслуговуючого персоналу, з яким стикаєшся щоденно в читальній залі, на виставках, під час огляду меморіальних кабінетів. Це їх прямий обов'язок – забезпечити тебе за вимогою, але скільки душі й відданості вкладають вони у свою справу. Архів-музей – це не просто нагромадження національних багатств, це, коли хочете, насамперед люди, згуртований колектив.

– *А щоб Ви, Миколо Архиповичу, хотіли побажати працівникам архіву-музею?*

– Гадаю, це Вас не скривдить: комп'ютеризувати основні робочі процеси (хоча, куди краще мати справу з живими особами!), частіше видавати такі вкрай необхідні “Путівники” та сповіщати про нові надходження. До речі, мабуть, не завадило б постійно, з певною періодичністю, випускати збірники наукових публікацій архіву-музею... І ...

– *Що Ви маєте на увазі, пане Миколо?*

– Чому ви досі лише “державні”? А багато менш важливих закладів уже стали “національними”. Від кого це залежить? Час би й вас підвищити в ранзі! Ви заслужили цілком!

– *Спасибі Вам, Миколо Архиповичу, за добрі слова, поради й побажання. Гадаємо, що невдовзі джерельну базу архіву-музею прикрасить Ваш особистий фонд.*

Розмову вела **Олена Рачковська**,
завідувачка сектора користування документами та автоматизованої
інформаційно-пошукової системи ЦДАМЛМ України

Міхаїл ШУМЕЙКО

**ВІД РЕСТИТУЦІЇ – ДО СПІЛЬНОГО
КОРИСТУВАННЯ ІНФОРМАЦІЄЮ**

28 листопада 2007 р. у Мінську, в Національному історичному архіві Білорусі (далі – НІАБ) відбувся обмін мікрофотокопіями документів між НІАБ і Головним архівом давніх актів (Варшава), в результаті якого білоруський архів одержав 160 тис. кадрів мікроплівки з частини фамільного фонду кн. Радзивілів, що зберігається у Варшаві, а в Польщу було надіслано стільки ж кадрів фонду Бранського гродського суду (Підляшшя), який зберігається у Мінську.

Ця подія привернула увагу громадськості Білорусі; друковані й електронні ЗМІ детально інформували про неї своїх слухачів і читачів¹. З огляду на неординарність цього заходу нами підготовлено цю статтю, одне із завдань якої – висловити деякі міркування, пов'язані з проблемами архівної реституції в сучасних умовах з урахуванням наявних інформаційних технологій, появи нових форм її вирішення тощо. Друге завдання, перебуваючи в руслі реституційної проблеми, має суто конкретний характер, а саме: прослідкувати на прикладі Радзивілівського архівного зібрання долю його білоруської частини в роки Другої світової війни та в повоєнний час.

Відзначимо, що ми вже неодноразово зверталися до проблеми архівної реституції². Зазначимо також, що в останні роки чимало зроблено у цьому напрямі й іншими дослідниками: зокрема, на історичному факультеті Білоруського державного університету Т. Д. Гернович підготовлено кандидатську дисертацію про джерела з історії реституції білоруських архівів; нею ж опубліковано низку статей на цю тему в білоруських і українських архівознавчих і археографічних періодичних та продовжуваних виданнях³. Особливо виділимо підготовлені з ініціативи, а також за участю білоруських архівістів міжнародні наукові конференції, присвячені проблемам архівної реституції та спільного використання спільної документальної спадщини, які, поза сумнівом, зробили суттєвий внесок у розроблення їхніх численних аспектів (правових, моральних, інформаційно-технологічних та ін.)⁴.

Однак, попри очевидні зрушення в даній проблематиці, вона продовжує лишатись актуальною і такою, що потребує до себе постійної уваги, що пояснюється, як наголосив керівник Федерального архівного агентства Росії В. П. Козлов, “гостротою проблеми, що приховується за нею, її вразливістю для суспільної свідомості і національної гідності, тісним зв'язком з політичними процесами сучасності”⁵.

Окрім вищезазначених причин, вона тісно пов'язана з політикою, часто стаючи її заручницею. Своєрідними символами архівної реституції стали такі поняття, як “Смоленський партійний архів”, “Особливий архів у СРСР”, “Російський закордонний історичний архів у Празі”, нещодавно народжений вислів архівного лексикону “Архів Баха” та ін. За ними – доли переміщених архівних зібрань та спроби їх повернення у місця походження (в одних випадках), вирішення питань рівного доступу до них та використання в наукових й інших цілях (в інших).

Остання обставина набуває в сучасних умовах особливого значення. Глобалізація, розвиток засобів комунікації, відсутні раніше технічні можливості обміну інформацією надають проблемі архівної реституції іншого змісту й іншої спрямованості. Принципово важливим є зафіксоване в ст. 10 Міжнародного кодексу етики архівістів (1996 р.) поняття “світової документальної спадщини”. Положення про те, що “архівісти повинні сприяти забезпеченню збереженості та використанню світової документальної спадщини у співпраці одного з іншим та з представниками інших професій”, є дуже важливим у визначенні стратегічних напрямів діяльності національних (державних) архівних служб у справі виявлення й обліку пов'язаних походженням або відношенням з країнами цих служб архівних документів, що знаходяться за межами даних країн. Продовжуючи займатися розробленням цих напрямів, архівісти повинні вирішувати й більш глобальну проблему – зберігати сегмент світової документальної спадщини, що знаходиться в їхньому віданні, та забезпечувати його доступність для світового співтовариства.

Обговоренню саме цього завдання значною мірою була присвячена міжнародна наукова конференція “Програма ЮНЕСКО “Пам'ять світу””: діяльність бібліотек, архівів, музеїв щодо збереження документальної спадщини”, що відбулася в Мінську наприкінці листопада – на початку грудня 2006 р. Звертаючися до учасників конференції при її відкритті, голова Національної комісії Республіки Білорусь у справах ЮНЕСКО В. Г. Счастний звернув увагу на актуалізацію в сучасних умовах питання про документальну спадщину, що опинилася внаслідок певних подій, часто трагічних, за кордоном. Він зазначив, що це стає приводом для серйозних міжнародних розбіжностей і навіть суперечок. Водночас він підкреслив, що “наявні міжнародні багатосторонні механізми можуть розглядатися лише як джерела рекомендацій, що можуть використовуватися для підготовки двосторонніх документів як основа вирішення на міжнародному рівні питань, що стосуються передавання чи спільного використання культурних цінностей”⁶.

Не можна не погодитися з його думкою про те, що міжнародні домовленості можуть виявитися цілком неефективними без заінтересованої участі в їхньому здійсненні музейних (від себе додамо – архівних, бібліотечних) працівників, їхніх активних контактів, співробітництва у рамках міжнародних проектів тощо.

Як відомо, у 1992 р. ЮНЕСКО заснувало програму “Пам'ять світу”. Приводом для цього стало усвідомлення світовим співтовариством необхідності забезпечення збереженості та доступу до документальної спадщи-

ни різних країн. В її рамках запроваджено реєстри документальної спадщини трьох типів: міжнародного, регіонального і національного, до яких включають матеріали, що мають світове значення. До міжнародного реєстру включається вся документальна спадщина, що відповідає критеріям відбору, затвердженим відповідними міжнародними структурами і схваленим генеральним директором ЮНЕСКО. “Реєстр “Пам’ять світу” покликаний спонукати держави до виявлення, обліку та забезпечення збереженості всієї документальної спадщини.

До 2006 р. у реєстр включено 120 пам’яток документальної спадщини із 59-ти країн, у тому числі: колоніальні архіви (Бенін), Журнал Джеймса Кука (Австралія), Архів династії Цін (Китай), писемна спадщина Гете (Німеччина) та Шопена (Польща) та ін.

Детальна інформація про поповнення цього й інших реєстрів міститься на сайті ЮНЕСКО www.unesco.org/webworld

У 2004 р. було розроблено концепцію “Пам’ять Білорусі”. Нині цей проект державної програми узгоджується з відповідними міністерствами та відомствами країн. До конкретних проектів програми включено й проект “Архівні зібрання князів Радзивіллів”. Він, як пілотний проект міжнародного співробітництва, був обговорений на згаданій вище науковій конференції і включений в її підсумковий документ.

Як відомо, особовий архів кн. Радзивіллів розпорошено по сховищах Білорусі, Німеччини, Литви, Польщі, Росії, України, інших країн. Тому у віртуальній реконструкції даного документального зібрання однаково зацікавлені представники цих (і не тільки!) країн. У рамках проекту щодо збереження документальної спадщини Радзивіллів передбачається випробувати механізм взаємодії на національному і міжнародному рівнях зі збереження документальної спадщини. Й обмін мікрофотокопіями, що відбувся 28 листопада 2007 р., про який йшлося на початку цієї статті, як і попередня публікація білоруськими архівістами (у 7-му вип. збірника “Вяртанне”) опису “литовської частини” Несвізького архіву кн. Радзивіллів, слід розглядати як перші кроки в напрямі реалізації даного проекту.

Далі, ґрунтуючись на документальних джерелах білоруських архівів, спробуємо простежити долю частини Радзивіллівського архіву, що залишилася в Білорусі, уникаючи при цьому повторення вже дослідженого нашими попередниками⁷ й акцентуючи головну увагу на “реституційних проблемах”, які виникли у минулому столітті у зв’язку з цим унікальним архівом, пов’язаним своїм походженням і відношенням з багатьма європейськими країнами.

Одна з перших спроб реальної (а не віртуальної) реконструкції роз’єданого на початку ХХ ст. Несвізького архіву здійснювалася після подій 17 вересня 1939 р. в умовах, які можна назвати “природньою реституцією” насильницьки розділеного на початку 1920-х рр. національного архівного фонду Білорусі. Ця спроба не могла бути успішною, враховуючи наявну тоді доволі складну міжнародну ситуацію, обумовлену нападом фашистської Німеччини на Польщу.

5 липня 1940 р. бюро ЦК КП(б)Б прийняло рішення про передання “економічної частини” архіву кн. Радзивіллів, що зберігалася в Несвізь-

кому замку, так само як і бібліотеки, в Академію наук БРСР⁸. Проте це рішення вищого партійного органу республіки через бездіяльність створеної для його реалізації комісії не виконувалося. І тоді 3 січня 1941 р. бюро ЦК КП(б)Б знову заслухало питання “про передання майна і цінностей колишнього замку Радзивілла”, створивши для цього нову комісію у складі начальника Управління у справах мистецтв при РНК БРСР (він же очолював оргінструкторський відділ ЦК КП(б)Б) А. Б. Озирського, заст. наркома торгівлі Д. Л. Геліна, віце-президента АН БРСР С. М. Ліпатова та ін. Комісії доручалося в тижневий строк подати свої пропозиції про розподіл майна і цінностей, керуючись при цьому попередніми рішеннями у частині, що торкалася архіву та бібліотеки.

До початку березня 1941 р. архів перевезли з Несвіжа і приєднали до вивезеного ще в жовтні 1939 р. із Вільно архіву, що склав Історичний архів при АН БРСР⁹. Про це повідомляв згаданий вище С. М. Ліпатов у доповідній записці від 11 березня 1941 р., надісланій до ЦК КП(б)Б і РНК БРСР¹⁰.

Цей документ, на наш погляд, становить інтерес у двох аспектах: інформаційному (автор записки, покликаючись на виявлений “Очерк Несвижского архива”, підготовлений у 1935 р. його архіваріусом Б. Туган-Тауроґінським¹¹, ознайомлює з початковою структурою архіву, коротко характеризує його обидві частини) та реституційному. Зупинимось детальніше на останньому.

Відзначивши на початку записки факт переміщення архіву з Несвіжа до Мінська (60 т, що склало близько 100 погонних метрів стелажів), С. М. Ліпатов далі, спираючись на відомості “Очерка” Б. Туган-Тауроґінського, підкреслює, що найважливіша його частина (20 розділів з 30-ти згідно з систематизацією польського архіваріуса), “яка є складовою частиною Несвізького архіву, продовжує знаходитись у Варшаві на Маршалківській вул., № 113-2, куди вивезли білополяки з Мінська під час польсько-радянської війни”¹².

А завершував записку висновок, що був, на наш погляд, зразком політичної еквілібристики, до якої змушені були вдаватись у тому дуже незрозумілому, навіть для таких учених мужів, як віце-президент Академії наук, міжнародному політичному становищі, яке існувало починаючи з серпня 1939 р. у СРСР: “Виходячи з того, що матеріали Несвізького архіву є архівними документами колишніх установ на території БРСР, Литовської РСР, Української РСР, – це означає – СРСР, і що ці архівні матеріали висвітлюють історію білоруського, литовського і українського народу¹³, вважаємо, що всі матеріали Несвізького архіву, вивезені білополяками у Варшаву, належать і повинні бути віддані народам СРСР. Тому Академія наук БРСР просить КП(б)Б і РНК БРСР про вжиття відповідних заходів задля повернення з Варшави матеріалів Несвізького архіву”¹⁴.

Лишаючи осторонь ігнорування автором записки приватного характеру документів, що складають це архівне зібрання (воно, як відомо, підпадало під дію відповідних актів про націоналізацію, прийнятих Народними Зборами Західної Білорусі), відмітимо цілковиту невизначеність у позначенні форм організації “відповідних заходів для повернення із Варшави...

архіву”. С. М. Ліпатов оминає питання про те, до кого мають звертатися вищий партійний орган та уряд Білорусі задля повернення з Варшави, перетвореної нацистами на центр “генерал-губернаторства”, Несвізького архіву, що знаходився там. Вважаю, що, усвідомлюючи делікатність ситуації, партійне і державне керівництво республіки навряд чи “дали хід” записці, зробивши її виключно набутком архіву.

Несвізький архів, що зберігався напередодні та в перші роки війни й окупації Мінська нацистами у складі Історичного архіву при Академії наук Білорусі, зазнав на собі всієї мінливості долі, що є неминучим у подібного роду ситуаціях. Викинутий окупантами на вулицю, архів потім було зібрано і повернено колишніми співробітниками Академії в її будівлю, а згодом упорядковано, наскільки це було можливо в умовах війни, польським архівістом Вацлавом Гізберт-Студницьким, який приїхав із Варшави¹⁵.

Складений Студницьким за дорученням німецьких архівних властей реферат про Несвізький архів (його рукописний примірник знаходиться у справі фонду 694 (Радзивілли, князі) НІАБ)¹⁶, а також діловодні документи Мінського історичного архіву періоду окупації дають уявлення про його долю в роки війни. У рефераті повідомляється, що Несвізький архів “з квітня цього року [тобто 1943. – *М. Ш.*] упорядковується автором цього реферату” і що розміщено його у Державному архіві, в Побернардинському монастирі¹⁷.

План евакуації Мінського історичного архіву, підготовлений його архіваріусом В. К. Новаковським 1 березня 1944 р., конкретизує відомості реферату Студницького. Відзначаючи відсутність спеціального приміщення для зберігання Несвізького архіву (“перебуває в безладі на горищі і під костолом” Побернардинського монастиря), В. К. Новаковський вважає його не окремим архівом, а лише одним з фондів Мінського історичного архіву, оскільки “більша частина володінь князя Радзивілла знаходилась у межах колишньої Мінської губ.”¹⁸. Враховуючи неодноразові перебазування архіву з одного місця в інше, його “певну бездоглядність” і, як наслідок, – загибель приблизно чверті актів, В. К. Новаковський пропонує включити вцілілі документи у другу чергу для евакуації, “оскільки акти першої черги Історичного архіву мають більше значення, ніж радзивілівські”. На його думку, для їхнього відвантаження знадобляться три вагони. Далі мінський архіваріус дорікає своєму польському колезі в бездіяльності у частині впорядкування документів Несвізького архіву: “Як це не дивно, хоч уже минуло два роки з часу відправлення Віленського архіву, але все ще не всі акти відіслано. Невелика частина віленських актів, перемішаних з радзивілівськими, знаходиться в будинку Історичного архіву, хоч я й просив п. Студницького кілька разів упорядкувати радзивілівські акти і для них виділив кімнату з тим, щоб їх можна було скласти з толком. А при складанні можна буде остаточно відібрати віленські акти, але досі ним нічого не зроблено; після останнього відправлення віленських актів радзивілівські акти дуже пошарпані, необхідно їх терміново підібрати, оскільки, знаходячись у проході, вони будуть заважати у випадку евакуації”¹⁹.

Згідно з відомостями діловодних документів радянських архівних органів, що спирались, у свою чергу, і на вказаний вище план евакуації, а

також свідченнями осіб, які працювали в період окупації в Державному архіві Мінської області, було встановлено, що “в червні 1944 р. вивезено до міста Опава (Троппау) 3 вагони документальних матеріалів архіву князів Радзивілл. Вивезення документів здійснював професор Студницький за наполяганням княгині Радзивілл, яка проживала в той час у м. Троппау”²⁰.

Ці дані посередньо підтверджуються й рефератом Студницького, хоч у ньому відсутні найцікавіші щодо встановлення маршруту переміщення Несвізького архіву розділи, а саме: “5. Небезпека відправлення Радзивіллівського архіву до Німеччини. 6. Направлення Радзивіллівського архіву до Чехословаччини. 7. Як я потрапив до Радуні”.

А останнім місцем перебування “мінської” частини Несвізького архіву поза Білоруссю стала Рига. Саме звідси на початку травня 1946 р. були передані, як зазначається у відповідному документі, поряд з іншими такі фонди: 5. Архів князів Радзивіллів; 6. Архів князів Вітгенштейн²¹.

Архівні документи білоруського походження продовжували надходити до республіки впродовж першого повоєнного десятиріччя й із Німеччини. Це було обумовлено пошуками й ідентифікацією культурних цінностей, вивезених нацистами з окупованих територій Союзу РСР, які здійснювалися Радянською військовою адміністрацією в Німеччині (РВАН). Щоправда, в цей період з Німеччини подеколи вивозилися й архіви, свого часу захоплені нацистами на окупованих територіях Франції, Бельгії, Голландії (вони, як відомо, склали так званий Особливий архів СРСР, що проіснував закритим майже півстоліття), а також інші архівні зібрання, що не входили до складу переміщених архівів. Підтвердженням останнього може слугувати приклад із документальними матеріалами, виявленими РВАН у Пруському королівському архіві, що стосувалися Радзивіллів і Собеських. Їх було передано в розпорядження ГАУ МВС СРСР. Про це заступник начальника останнього С. Кузьмін інформував 8 жовтня 1948 р. керівника архівної служби Білорусі А. Азарова, одночасно висловлюючи думку про доцільність передання цих матеріалів на зберігання до філіалу ЦДІА БРСР у м. Гродно. До листа С. Кузьміна додавались описи цих матеріалів на семи аркушах²².

Зміст листа-відповіді з Мінська від 29 жовтня 1948 р. роз’ясняє долю частини Радзивіллівського архіву, що знаходилася перед війною в АН БРСР і була вивезена, як уже зазначалося вище, в червні 1944 р. до Троппау (“У 1946 р. частина документів (понад два вагони) повернута з Вільнюса²³ до Мінська і передана на зберігання в Держархів Мінської області, оскільки фамільний фонд Радзивіллів в основному утворився на території колишньої Мінської губернії”) і повідомляє думку білоруського архівного керівництва щодо виявлених у Пруському королівському архіві документів (“Вважаємо за доцільне залишити фонд Радзивіллів у Мінську, приєднавши до нього те, що в Пруссії знайдено, а фонд Собеських передати у Гродно”)²⁴.

17 листопада того ж року описи матеріалів Радзивіллів і Собеських були повернуті в Москву на вимогу начальника відділу комплектування ГАУ МВС СРСР капітана Голубцова. Однак, очевидно, перед цим з них

були зняті рукописні копії, що нині зберігаються у справі фонду 694 (Радзивілли, князі), т. 1²⁵. У 1949 р. матеріали Радзивіллів і Собеських надійшли в Держархів Мінської області, де у той час зберігався фонд Радзивіллів, у неопрацьованому вигляді, тому їхню кількість було визначено приблизно. (По опису значилося близько 100 тек документів Радзивіллів і більш як 200 тек Собеських). У 1962 р. після науково-технічного опрацювання було сформовано 418 справ із документів Радзивіллів і Собеських, що раніше знаходилися в теках. Радзивіллівські матеріали склали опис 8 фонду 694 (Радзивілли, князі). Стосовно ж документів Собеських, то, враховуючи їхнє походження (вони не мали відношення до Білорусі), було вирішено створити з них суміжний з Радзивіллівським фонд (№ 695), у складі якого й зберігати ці матеріали, не зазначаючи їх в облікових документах і не видаючи дослідникам. У 1947 р. цей фонд було ліквідовано як самостійний, а його матеріали включено у Радзивіллівський у складі опису 12.

Викликає інтерес і ще одна історія, пов'язана з Радзивіллівським архівом. Вона мала місце наприкінці 1950-х – у 1960-ті роки, коли відбувався обмін архівними матеріалами з урахуванням їхнього походження між Білоруссю й Литвою.

14 березня 1959 р. у Вільнюсі відбулася нарада щодо взаємного обміну документальними матеріалами між державними архівами Литви і Білорусі. Литовську сторону на ній представляли начальник Архівного відділу МВС Литви С. А. Розаускас, директор ЦДІА Литовської РСР Д. П. Бутенас та ін. Від Білорусі на нараді були присутні заступник начальника Архівного управління МВС Білоруської РСР В. І. Гурський, начальник відділу комплектування Архівного управління Т. А. Трухіна. Загальносоюзне архівне відомство представляли його відповідальні працівники Л. Л. Смоктунович і В. В. Цаплін.

Як свідчить протокол наради, на ній були розглянуті претензії Архівного управління Білоруської РСР на частину документальних матеріалів колекції Муравйова²⁶, а також взаємні претензії на документальні матеріали Радзивіллівського архіву, що зберігалися в обох республіках, та ін.

Заслуговують на увагу підходи литовських і білоруських архівістів до вирішення питання про долю цих двох архівних зібрань. Відразу ж відзначимо, що вироблені комісією проекти висновків по Муравйовській колекції і Радзивіллівському архіву не задовольнили сторони. Д. П. Бутенас утримався від підписання висновків у тій їх частині, де зазначалося: “1. Розфондувати колекцію “Архів Музею графа М. Н. Муравйова”; 2. Фонди і частини фондів усіх установ, що діяли на території, яка увійшла до складу Білоруської РСР, передати у відповідні держархіви БРСР; 3. Фонди і частини фондів усіх цивільних і тимчасових військових установ (Тимчасового польового аудиторіату, військових начальників та ін.), що діяли на території, яка увійшла до складу Литовської РСР, залишити на подальше зберігання в ЦДІА Литовської РСР; 4. Матеріали штабу Віленського військового округу підлягають переданню до ЦДВІА СРСР у м. Москві, однак, враховуючи ту обставину, що вони вкрай необхідні для вивчення історії литовського народу, залишити їх тимчасово в ЦДІА Литовської РСР. Строки зберігання вказаних матеріалів у ЦДІА Литовської РСР погодити з ГАУ МВС СРСР”²⁷.

Заперечення і поправки з боку В. І. Гурського і Т. А. Трухіної викликало формулювання проекту висновку по Радзивіллівському архіву, на якому наполягали литовські архівісти: “Беручи до уваги, що комплекс документальних матеріалів, відомий під назвою “Фонд Радзивіллів”, становить колекцію, аналогічну колекції “Архів Музею графа М. Н. Муравйова”, вивчити питання, пов’язані з доцільністю розфондування цього комплексу...”²⁸. Вони вважали (і цілком справедливо, на наш погляд!), неправильним твердити без належного вивчення матеріалів, що фамільний фонд Радзивіллів є колекцією, аналогічною Муравйовській, а, з огляду на це, – таким, що може бути розформованим.

Тим не менш, на нараді було прийнято рішення передати з держархівів Литви до держархівів Білорусі документи білоруського походження: із ЦДІА Литви – 622 справи, із ЦДА Литовської РСР – 937 справ, у т. ч. 274 справи Білоруського музею ім. І. Луцкевича, з Держархіву м. Каунаса – 39 справ. Водночас із Білорусі до Литви мали бути передані: із ЦДАЖР БРСР – 13 справ, із ЦДІА БРСР – фонди правління Віленського учбового округу (52 спр.), Віленського округу шляхів сполучення (2826 спр.), з філіалу ЦДІА БРСР у м. Гродно – 197 спр., з Держархіву Молодечненської області – фонди віленських окружного земельного управління за 1920–1933 рр. (7969 спр.), воєводського управління за 1920–1939 рр. (6313 спр.), з Держархіву Мінської області – фонди Віленського цензурного комітету за 1806–1865 рр. (252 спр.) та інші цензурні фонди (всього – 731 спр.)²⁹.

Водночас учасники наради визначили фонди, які потребували вивчення на предмет їхнього передання до Білорусі з Литви і навпаки. До першої категорії ввійшли – інвентарі, люстрації та інші акти по Гродненській губернії за 1623–1799 рр. (208 спр.), фонд Попечителя Білоруського учбового округу за 1829–1832 рр. (1404 спр.), що зберігалися в ЦДІА Литви, а також фонди ЦДА Литовської РСР – Ради Міністрів БНР (71 спр.), Білоруської гімназії у Вільно (132 спр.), Білоруського національного комітету у Вільно за 1919–1938 рр. (55 спр.), Центральної білоруської ради Віленської і Гродненської областей за 1917–1927 рр. (13 спр.), Білоруського студентського союзу при університеті Ст. Баторія за 1920–1939 рр. (58 спр.) та ін.

Другу категорію склали такі фонди ЦДІА БРСР: “русских каденций” Скарбового трибуналу за 1661–1682 рр. (6 спр.), Головного литовського трибуналу (12 спр.) та ін. Як побачимо далі, частину цих фондів було переміщено в 1960 р., інші ж, як і раніше, залишаються там, де вони знаходилися в 1950-ті роки і, цілком зрозуміло, з урахуванням зміни політичної ситуації вже ніколи не будуть повернуті в місця їхнього походження (в одних випадках) чи передані як жест доброї волі у зв’язку з їх належністю Білорусі (в інших випадках).

Що стосується спірних питань, пов’язаних з визначенням фондової приналежності щодо Радзивіллівського архіву, то дискусії по них були продовжені наступного року, після вивчення фонду литовськими архівістами. Із 6 по 23 червня 1960 р. наукові співробітники ЦДІА Литовської РСР Г. К. Орда і Р. І. Фіркович ознайомились зі складом та структурою фонду 694 (Радзивілли, князі) Держархіву Мінської області і за підсумка-

ми своєї роботи склали протокол, головний висновок якого зводився до такого: “Групу матеріалів під назвою “Радзивілли, князі” не можна вважати єдиним фондом, оскільки: а) вони охоплюють здебільшого документацію чотирьох окремих ординацій: Несвізької, Клецької, Давидгрудецької (sic! – *М. Ш.*) і Слуцької, які з 1586 р. ніколи не були об’єднані в єдине володіння і переважно належали різним лініям роду Радзивіллів. Ординації є, по суті, різними фондами як установи певного характеру, створені на основі договорів між Радзивіллами... ; б) групи матеріалів родів Кишків, Завишів, Огінських, Лемінгів, Собеських, Вишневецьких, Сапегів, Зіберг-Плятерів і Вітгенштейнів за своїм характером і походженням відрізняються від матеріалів ординацій. Отже ... вказані групи сімейних матеріалів нарівні з ординаціями можна визначити як окремі фонди...”³⁰.

Пов’язуючи структуру Несвізького архіву з питанням про його матеріали, що належали до профілю Литовської РСР, литовські архівісти вважали, що до останніх слід віднести фонд кн. Вітгенштейнів (близько 3 тис. справ), матеріали по Біржанському князівству (близько 425 справ), 5 справ “фонду Огінських” та деякі інші.

Цілком зрозуміло, такий висновок литовських архівістів не міг не викликати відповідної реакції з боку їхніх білоруських колег. 25 липня 1960 р. на адресу ГАУ при Раді Міністрів СРСР були надіслані копії протоколу Г. К. Орди і Р. І. Фіркович, а також 9-сторінковий “Висновок про фондову і профільну належність документальних матеріалів колишнього Несвізького архіву князів Радзивіллів” (підписано Т. А. Трухіною, начальником відділу дореволюційних фондів Держархіву Мінської області Т. Є. Леонтьєвою і погоджено з А. І. Азаровим, завідувачем Архівного відділу при Мінському облвиконкомі Ф. М. Кругловим і начальником Держархіву Мінської області І. В. Роціним). Автори останнього, спираючись на відповідні нормативно-методичні документи з науково-технічного опрацювання фондів особового походження, категорично не погоджувались з висновками литовських архівістів, які пропонували, по суті, роздробити родовий фонд, що природно склався. Головний висновок документа: “Претензії архівістів Литви на документальні матеріали зі складу фонду Радзивіллів, що нібито належать до профілю держархівів Литовської РСР, є необґрунтованими”³¹. Як виняток, автори висновку допускали передавання в Литву кількох біржанських справ, указаних литовськими архівістами.

Наостанок білоруські архівісти інформували загальносоюзне архівне керівництво про те, що ними звернуто увагу литовських колег на необхідність, *враховуючи наявність частини матеріалів фамільного архіву Радзивіллів у Головному архіві давніх актів у Варшаві, поставити питання про передання цих матеріалів до держархівів Радянського Союзу або мікрофільмування їх* (виділено мною. – *М. Ш.*). “При цьому слід мати на увазі, – зазначали вони, – що Варшавський архів Радзивіллів утворився в 20–30-х роках ХХ ст. у зв’язку з переміщенням до Варшави Радзивіллами значної за обсягом і найціннішою за змістом частини свого архіву із Несвіжа”³².

Отже, ці побажання-пропозиції майже п’ятдесятилітньої давнини, що виходили від білоруських архівістів, вдалося реалізувати, хоч і у формі повернення мікрофотокопій, лише сьогодні.

Щоправда, заради справедливості слід відзначити, що ще в 1966 р. ЦДІА Литовської РСР одержав від ЦДАЖР СРСР мікрофотокопії документів 25-го розділу (за систематизацією Б. Туган-Тауроґінського) варшавської частини Несвізького архіву кн. Радзивіллів і через рік поділився дублікатами з них зі своїми мінськими колегами³³.

Наприкінці зазначимо, що відразу ж після 28 листопада 2007 р., коли відбувся обмін мікрофотокопіями, про який ішлося на початку статті, її автор зустрівся з керівниками трьох провідних архівних установ Білорусі – ШАБ, НАРБ і БДАМЛІМ – А. К. Голубович, В. Д. Селеменевим і А. В. Запартико з метою вислухати їхню думку щодо перспектив та форм організації роботи з виявлення документів профілю їхніх архівів, що знаходяться за межами країни (ширше – зарубіжної архівної білорусіки). Усі директори архівів однозначно висловилися за необхідність налагодження активнішого обміну вторинною інформацією (у формі описів, оглядів фондів, путівників та ін.) з профільними зарубіжними архівами. Сучасні автоматизовані архівні технології, включаючи й Інтернет-ресурси, відкривають можливість робити це значно економніше й оперативніше, ніж раніше. Перспективною є також підготовка спільних довідкових видань по фондах зарубіжних архівів, що є важливими для Білорусі. Така робота вже ведеться НАРБ спільно з РДАСПІ (Москва) та РДІА (С.-Петербург): готуються довідники видового характеру (за постановами ДКО СРСР, що стосуються Білорусі), тематичного (за документами Білоруського товариства в Петрограді з надання допомоги постраждалим від війни) та ін.

Публікація (електронна чи традиційна) описів справ найбільш важливих фондів, що зберігаються в білоруських архівах і становлять інтерес не тільки для білоруського, а й зарубіжного користувача, є також ефективною формою в плані обміну вторинною інформацією. Досвід такої роботи вже є, про що свідчить видана 2007 р. перша частина опису фонду ЦК КПБ за 1918–1941 рр., що зберігається в НАРБ. Її редактори й укладачі небезпідставно вважають, що наявні в ній розділи про діяльність у 1920-ті рр. в структурі вищого партійного органу Білорусі Польського, Литовського, Латвійського бюро, не можуть не зацікавити архівістів цих країн і викликати еквівалентного обміну інформацією, що цікавить білоруську сторону.

Не слід відмовлятися, вважають керівники архівних установ, і від обмінів традиційними переліками виявлених профільних документів, формулюючи з них автоматизовані бази даних, доступні не тільки для внутрішнього користування співробітників архівів, а й для дослідників, які працюють в їхніх читальних залах. Формою співробітництва в галузі обміну інформацією, що добре зарекомендувала себе, залишається підготовка спільних із зарубіжними архівістами документальних видань (така практика широко застосовується НАРБ), у ході якої в небілоруських архівах виявляють численні документи, які можуть у формі мікрокопій (ксерокопій, цифрових копій) передаватися до архівів Білорусі.

Доволі ефективними можуть бути і двосторонні угоди (на рівні державних архівних служб чи конкретних архівів) з метою виявлення кожною зі сторін відповідних документів. Так, українські архівісти запропонували своїм білоруським колегам виявляти у своїх сховищах архівну україніку; в той же час вони готові виявляти в себе архівну білорусіку.

І, нарешті, останнє. Поділяючи думку про непродуктивність використання лозунгової тактики типу “повернути з-за кордону білоруські архіви!”, архівісти Білорусі спільно з музейними, бібліотечними працівниками, однак, докладають зусиль у напрямі повернення на батьківщину культурних цінностей білоруського походження. Ця робота, як і вирішення питань про включення пам’яток білоруської культури, що знаходяться за кордоном, до всесвітнього культурного та наукового обігу шляхом їх спільного використання, є дуже важливою.

Документальна спадщина, як одна зі складових культурних цінностей, покликана стати предметом плідної співпраці з її вивчення, збереження і спільного використання представниками всіх зацікавлених сторін.

¹ Див. напр.: *Селицкая Л.* 160 тысяч кадров о Радзивиллах // Советская Белоруссия. – 2007. – 29 ноября.

² Див., напр.: *Шумейко М. Ф.* Собрать рассеянное: О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем. – Мн., 1997; *Шумейка М.* Гісторыка-прававыя і маральна-этычныя аспекты рэстытуцыі ў адносінах да беларускіх архіваў // Архивы и делопроизводство. – 2000. – № 4. – С. 91–100; № 5. – С. 121–129; *Шумейко М.* Проблемы реституции архивов на Первом съезде исследователей белорусской археологии и археографии // Архивы и делопроизводство. – 2006. – № 1. – С. 93–99; *Шумейко М.* О реституции и совместном использовании архивных материалов (фрагменты из истории белорусских архивов) // Архивы и делопроизводство. – 2006. – № 4. – С. 78–85.

³ *Гярновіч Т. Д.* Беларускія архівы пад час Другой сусветнай вайны: да пытання пошукаў і рэстытуцыі // Архивы и делопроизводство. – 2005. – № 5. – С. 105–108; *Ї ж.* Рэстытуцыя польскіх архіўных каштоўнасцей з БССР у 1920–1960-я гг. // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мн., 2006. – Вып. 7. – С. 21–35; *Ї ж.* Проблема архіўнай рэстытуцыі в сучасным нацыянальным законодавстві (Порівняльний аналіз нацыянальных традицій Білорусі, Росії, України та Польщі) // Архіви України. – 2007. – № 1–3. – С. 86–94.

⁴ Закежная архыўная Беларусіка. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 25–26 красавіка 1996 г. – Мн., 1998; Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты). Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, якая адбылася ў Мінску пад эгідай ЮНЕСКО 19–20 чэрвеня 1997 г. / Вяртанне – 4. – Мн., 1997; Програма ЮНЕСКО “Память мира”: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия. Материалы международной научной конференции (Минск, 30 ноября – 1, 2 декабря 2006 г.). – Мн., 2007 та ін.

⁵ *Козлов В. П.* Архивы России в зеркале средств массовой информации 90-х годов XX века. – М., 2003. – С. 80.

⁶ Програма ЮНЕСКО “Память мира”... С. 10–11.

⁷ Див.: *Леонтьева Т. Е.* Несвижский архив князей Радзивиллов (Обзор документальных материалов) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления при Совете министров БССР. – 1961. – № 2 (9). – С. 12–25; *Smolenska B., Zielinska T.* Archiwa prywatne w Archiwum Głównym w Warszawie (Archiwa magnackie) // Archeion. – 1962. – Т. 38. – С. 187–193; *Zielinska T.* Archiwa Radziwillow I ich tworcy // Archeion. – 1978. – Т. 66. – С. 105–130; *Ульяновський В.* “Русское дело в Северо-Западном крае” через призму історії магнатських архівів Сапег та

Радзивіллів у ХІХ ст. – К., 1998; *Голубович А. К., Михальченко А. Н.* Основное содержание виртуального архива князей Радзивиллов // *Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 12–42; *Высоцкая Н. Ф., Михальченко А. Н.* О Несвижской коллекции по документам ЦК КПБ 1939–1941 гг. // Там же. С. 73–100; *Латушкін А. М.* Нясвіжскі архіў князёў Радзівілаў у канцы ХVІІІ – першай палове ХХ ст. Аўтарэф. дыс. на соіск. вучонай ступ. канд. гіст. навук. – Мн., 2007 и др.

⁸ *Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 90.

⁹ Детальніше про це див.: Эшалон з Вільні ў Мінск // *Беларуская мінуўшчына.* – 1995. – № 2. – С. 24–28; *Архивы и власть (К истории документальных собраний бывших Виленского и Витебского центральных архивов древних актов)* // *Археографический ежегодник за 1995 год.* – М., 1997. – С. 127–140.

¹⁰ Вона опублікована нами в додатку до книги: *Собрать рассеянное...* – С. 112–114. Повторно опублікувавши записку, Н. Ф. Висоцька і А. Н. Михальченко (з посиланням на нашу публікацію) помилково датували її 2 березня 1940 р. (*Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 99–100).

¹¹ По суті, це був короткий інвентарний опис Несвізького архіву, систематизований укладачем по 30-ти розділах, 10 з яких були залишені в Несвіжі, а 20 вивезені у Варшаву. Нині він опублікований у кн.: *Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 16–42.

¹² Цит. за кн.: *Шумейко М. Ф.* *Собрать рассеянное...* – С. 113.

¹³ Так у тексті.

¹⁴ *Шумейко М. Ф.* *Собрать рассеянное...* – С. 113–114.

¹⁵ В. Гізберт-Студницький (1874–1962), професіональний архівіст, з 1909 р. працював у міському архіві Вільно, в 1917–1918 рр. – архівним референтом у Міністерстві землеробства і державного майна Польщі, з 1923 р. по вересень 1939 р. очолював створений у Вільно на базі колишнього Віленського центрального архіву давніх актових книг Історичний архів Польщі. Після закінчення Другої світової війни емігрував у США, де проводив культурно-просвітницьку роботу серед польських емігрантів. Очевидно, його заняття політичною публіцистикою в 1920–1930-ті рр. дали підстави В. І. Пічеті характеризувати В. Гізберт-Студницького як “заклятого ворога Радянської Білорусії”.

¹⁶ Користуючись нагодою, висловлюю вдячність директору НІАБ А. К. Голубович за можливість ознайомитися зі справою фонду 694. Що ж стосується наявного в ній реферату, то мова йде про два його варіанти. Перший (неповний) датовано 4 лютим 1945 р.; другий складено навесні 1943 р., коли Студницький приїхав у Мінськ і займався за наказом німецького архівного начальства упорядкуванням Несвізького архіву. Це підтверджується його листом із Мінська від 3 червня 1943 р. очевидно на ім'я архівного радника при Генеральному комісаріаті Білорусії д-ра Рааля, в якому він, зокрема, пише: “На днях надішлю Вам реферат, який я написав для свого найближчого начальства в Мінську і архівного відділу в рейхкомісаріаті щодо Несвізького архіву кн. Радзивіллів” (НАРБ, ф. мікрофільмів, т. 454, рол. 16, к. 208–209). До речі, тут же автор листа підтверджує факт свого приїзду в Мінськ у квітні 1943 р. і дає характеристику стану Радзивіллівського архіву: “... з 1 квітня я вважаюся на службі у тутешньому Генеральному комісаріаті. З великою цікавістю знайомлюсь з Радзивіллівським архівом, який знаходиться у страшенному безладі. Треба було будинок Академії звільнити упродовж 48 годин, дуже швидкі темпи перевезення архіву не сприяли доброму зовнішньому вигляду актів” (там само).

¹⁷ Нині тут розміщуються республіканські архів-музей літератури і мистецтва та архів науково-технічної документації.

¹⁸ НАРБ, ф. 249, оп. 8, спр. 5, арк. 18.

¹⁹ Там само, арк. 16–17.

²⁰ Там само, оп. 5, спр. 46, арк. 25.

²¹ Там само, спр. 47, арк. 15.

²² Там само, оп. 8, спр. 200, арк. 111.

²³ Саме з Вільнюса, а не з Риги, зазначалось у листі. У даному випадку мова могла йти про звичайну помилку або малося на увазі, що із Риги радзивіллівські матеріали вивозилися через Вільнюс.

²⁴ НАРБ, ф. 249, оп. 8, спр. 200, арк. 112.

²⁵ 6 травня 1950 р. ця копія, зроблена співробітником відділу комплектування Єфимовою, була надіслана А. І. Азаровим на адресу МВС БРСР (справа фонду 694, т. 1, арк. 63).

²⁶ Про її походження наприкінці XIX – на початку XX ст. і майбутню долю ми детально писали в статті “Як захоували документальну спадчину Мураўёва-вешальніка” (Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 1. – С. 8–11).

²⁷ НАРБ, ф. 249, оп. 5, спр. 738, арк. 17.

²⁸ Там само, арк. 19.

²⁹ Там само, спр. 738.

³⁰ Там само, спр. 797, арк. 24.

³¹ Там само, арк. 32.

³² Там само, арк. 36.

³³ Цю інформацію повідомила директор НІАБ А. К. Голубович.

Shumeiko M.

From Restitution to Joint Information Use

The article highlights the measures taken by Belarusian archivists together with museum workers and librarians aimed at restitution of cultural values of Belorussia origin. The matter concerns, in particular, secondary information exchange (in the form of descriptive lists, information about the fonds structure and contents, reference books etc.) with specialized foreign archives, joint preparation of reference books on foreign archives fonds, documentary editions etc.

БІЛОРУСЬКІ АРХІВІСТИ ВІДЗНАЧИЛИ 85-річчя ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ

Архівна громадськість країни відзначила 85-річчя Державної архівної служби Республіки Білорусь. Головні урочистості з цього приводу відбулися 24 травня 2007 р. у будинку Національної бібліотеки Білорусі, куди завершує переїзд Національний архів Республіки Білорусь.

Серед численних гостей архівістів були начальник канцелярії Адміністрації Президента Республіки Білорусь Г. І. Флерко, заступник Голови постійної комісії з освіти, культури, науки і науково-технічного прогресу Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь Г. Н. Юргелевич, Міністр юстиції Республіки Білорусь В. Г. Голованов, заступник Міністра культури Республіки Білорусь В. П. Гридюшко, заступник директора Національ-

ної бібліотеки Білорусі Л. Г. Кирюхіна, голова Білоруського республіканського комітету профспілки працівників державних установ А. М. Беляєв, начальник Центрального архіву Міністерства оборони Республіки Білорусь Б. Н. Горькавий, начальник управління з увічнення пам'яті захисників Вітчизни та жертв війн Міністерства оборони Республіки Білорусь В. В. Шумський, заступник голови правління Білоруського республіканського фонду "Взаєморозуміння і примирення" К. І. Прохоренко, директор Інституту історії Національної академії наук Білорусі А. А. Коваленя, декан історичного факультету Білоруського держуніверситету С. Н. Ходін, голова Національної комісії Республіки Білорусь у справах ЮНЕСКО В. Г. Счастний, директор Національного музею історії і культури Білорусі С. В. Вечер.

Представницьку делегацію російських архівістів очолював заступник Керівника Федерального архівного агентства Росії А. Н. Артизов. Україну представляла Голова Держкомархіву О. П. Гінзбург, почесними гостями з Литви були заступник Генерального директора Департаменту архівів В. Домаркас та директор Центрального державного архіву Д. Жижис. Із Німеччини приїхав професор Вільного Берлінського університету І. Шлоц, з Австрії – представники Інституту ім. Л. Больцмана з дослідження наслідків війн Х. Кноль і В. Дорник.

З доповіддю перед білоруськими архівістами та їхніми гостями виступив Директор Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь В. І. Адамушко.

Міністр юстиції В. Г. Голованов зачитав Привітання Президента Республіки Білорусь О. Г. Лукашенка. На адресу ювілярів прозвучали численні поздоровлення від міністерств, відомств, установ Республіки Білорусь, зарубіжних гостей.

Самовіддану й плідну працю білоруських архівістів було гідно поціновано. Так, постановою від 16 травня 2007 р. № 609 Почесною грамотою Ради Міністрів Республіки Білорусь за багаторічну сумлінну працю, великий особистий внесок у розвиток архівної справи були нагороджені директор БДАКФФД В. В. Баландін, заступник начальника управління – начальник відділу по архівах та діловодству управління юстиції Гродненського обласного обласного Є. Н. Жебрун, провідний архівіст Державного архіву Брестської області С. М. Козлова.

Працівникам архівних установ було вручено також Почесні грамоти Національних зборів Республіки Білорусь, Почесні грамоти Міністерства юстиції Республіки Білорусь, інші відзнаки.

**Світлана АРТАМОНОВА,
Микола ЖЕЛІЗНЯК**

ВІТЧИЗНЯНА АРХІВНА СПРАВА В ОСОБИСТОСТЯХ

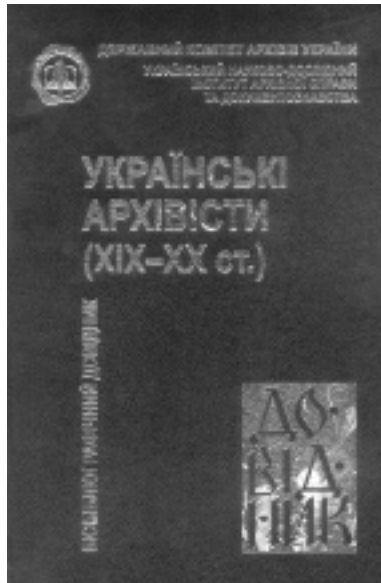
(Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довідник /
Держкомархів України, УНДІАСД; упоряд.: І. Б. Матяш (кер.),
С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – 752 с.)

За умов становлення в Україні демократичних засад усе більшого значення набуває дослідження ролі особистостей в усіх галузях вітчизняної науки, зокрема в архівознавстві. Кожна епоха позначена відомими і маловідомими іменами тих, хто доклав зусиль до розвитку архівної справи України, а також продуктивно й творчо працює сьогодні на архівній ниві. Біографічні дослідження в галузі архівної справи та архівознавства як один з пріоритетних напрямів наукових студій Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства стали основою для розроблення в середині 1990-х років концепції наукового проекту біобібліографічного довідника “Українські архівісти”. Як справедливо відмічено у вступній статті до довідника, даний науковий проект значною мірою став продовженням попередніх біографічних студій в українській архівістиці, реалізованих у працях О. Коваленка, С. Білоконя, І. Верби, Г. Казьмирчука, І. Войцехівської, Л. Дубровіної та ін. Практичним втіленням концепції проекту стало перше видання довідника “Українські архівісти”, яке заклало фундамент для дослідження такої важливої проблеми і вийшло в трьох випусках у 1999–2003 рр.¹ Його особливістю було те, що розподіл матеріалів у кожному випуску здійснено за хронологічним принципом (Вип. 1: XIX ст. – 1930-ті рр.; Вип. 2: 1940–1960-ті рр.; Вип. 3: 1970–1990-ті рр.). Але вихід цього видання показав, що досліджувана проблема не вичерпана і потребує подальшої великої пошукової роботи, розширення кола осіб, діяльність яких необхідно вивчати сьогодні, опрацьовуючи не тільки друковані та архівні джерела, а й застосовуючи методики “усної історії”.

Зупинимось безпосередньо на тексті та структурі рецензованого довідника, який складається зі вступної статті, основної частини з текстами статей про персоналії, додатка, списку скорочень та змісту.

У вступній статті чітко та обґрунтовано визначено концепцію наукового проекту “Українські архівісти”, його актуальність, мету, завдання, ступінь розробленості проблеми в історичному ракурсі з посиланням на здобутки архівної біографістики в Україні, подано огляд історіографії та джерельної бази проведених біографічних досліджень у галузі української архівістики.

На відміну від попереднього видання, довідник структуровано за алфавітом прізвищ персоналій, що дає можливість легко знайти інформа-

цію про особу, яка цікавить дослідника. Якщо в першому випадку використано хронологічний підхід до розташування статей про персоналії, то дане видання побудовано за іншим принципом – статті подано виключно за алфавітом. І в цьому є сенс – такий підхід наближає довідник до видань енциклопедичного типу.

Задум упорядників реалізовано успішно – видання стало цінним внеском у дослідження біографічної спадщини архівної справи країни. Науковці та громадськість отримали фундаментальну працю, в якій досить повно представлено всі групи персоналій, передбачених концепцією – не тільки архівісти, архівознавці, практичні працівники архівної галузі, але й археографи, педагоги вищої школи, державні діячі, історики, юристи, джерелознавці, колекціонери, меценати, які протягом XIX та XX ст. сприяли розвитку вітчизняної архівної справи.

Зміст довідника суттєво доповнено новими іменами. Навіть не звертаючись до основного тексту, яскравим доказом тому є наявність у структурі довідника Додатка зі статтями про персоналії, відсутні в першому виданні.

Упорядники виважено підійшли до реалізації визначеної мети – показати через дослідження життя та діяльності особистостей етапи розвитку архівної справи в Україні, внесок кожного покоління у формування суспільно значущої архівної спадщини, національних здобутків в управлінні галуззю. Акцентовано увагу на тому, що зусилля осіб, про яких ідеться в довіднику, були спрямовані на відродження, розвиток, підвищення наукового авторитету та рівня української архівної справи.

Ознайомлення з текстом довідника свідчить про великий обсяг проведеної роботи. Це відчувається в усьому: і в просторовому охопленні збору матеріалів щодо персоналій (подано відомості про архівістів з усіх регіонів України та представників діаспори), і в участі у написанні статей не тільки науковців (істориків, архівознавців, археографів), а й архівістів-практиків з різних регіонів України.

Довідник є спільним проектом всієї архівної галузі України. У його створенні взяли участь представники Держкомархіву України, УНДІАСД, центральних, місцевих та галузевих архівних установ, а також відомі архівознавці, історики, джерелознавці, серед яких І. Верба, І. Войцехівська, Л. Дубровіна, Я. Калакура, Р. Пиріг та ін.

Позитивним є те, що у створенні багатьох статей брали участь ті, хто мав можливість безпосередньо працювати або спілкуватись з особистостями, про яких написано статті.

Кожна стаття довідника має чітко визначену структуру: коротка біографічна довідка, характеристика діяльності та внеску в архівну справу,

бібліографія та архіви, що дозволило всебічно розкрити та належно оцінити діяльність не тільки відомих, але й маловідомих архівістів.

Статті про персоналії супроводжуються переліками найважливіших праць особи, бібліографічних посібників та літератури про неї. Важливою складовою видання є інформація про особовий фонд архівіста, основні архівні комплекси, в яких знаходяться відомості про особу.

Без перебільшення, така інформація є унікальною, оскільки складає репрезентативну базу для укладання ретроспективної бібліографії з історії та сучасного стану архівної справи України XIX–XX ст.

У самому визначенні виду видання – біобібліографічний довідник – закладено важливу ідею: не лише дати коротку біографію особистості, ознайомити з її діяльністю за допомогою представлених особистих праць, але й ознайомити науковців з публікаціями та архівними документами про неї, тобто дати підґрунтя щодо подальшого наукового дослідження.

Така масштабна праця, можливо, буде продовжена в наступних перевидаваннях довідника. На нашу думку, упорядникам доцільно було б розширити хронологічні рамки довідника, додавши статті про українських архівістів більш ранніх періодів, а також ширше представити персоналії архівістів української діаспори.

Можливо, доречним було б скласти у довідковому апараті іменний показчик авторів статей, який би міг наочно представити географію учасників творчого процесу реалізації такого масштабного наукового проекту, як даний довідник. Інформаційну цінність видання збільшив би також географічний показчик.

Загалом слід зазначити, що ідея видання такого довідника має позитивне значення для всебічного ознайомлення не тільки з особистостями, але й з історією та розвитком архівної справи в Україні.

Не може залишитись поза увагою й зовнішнє оформлення видання: ефектно оформлена палітурка відразу привертає увагу своєю естетичністю. Не завадило б, щоб і текст було проілюстровано фотографіями персоналій.

Багатоаспектність, ґрунтовність у розкритті життя та діяльності персоналій в історичному контексті з урахуванням регіональної специфіки їхнього внеску у розвиток національної архівної справи надають довідникові риси фундаментального енциклопедичного видання, яке може бути корисним не тільки для фахівців архівної справи, але й істориків, працівників бібліотек, музеїв, краєзнавців.

¹ Українські архівісти: Біобібліогр. довід. У 3 вип. – К., 1999. – Вип. 1. XIX ст. – 1930-ті рр. – 367 с.; К., 2002. – Вип. 2. 1940–1960-ті рр. – 254 с.; К., 2003. – Вип. 3. 1970–1990-ті. – К., 2003. – 284 с.

Алевтина СУКАЛО

**НОВЕ ГАЛУЗЕВЕ
БІБЛІОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ**

(Видання державних архівних установ України. 1991–2006:
бібліогр. покажчик / Держкомархів України, УНДІАСД;
упоряд.: С. С. Артамонова, Р. В. Романовський. – К., 2007. – 158 с. –
(Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 13)

Здобутки тієї чи іншої науки, галузі знань, як правило, зафіксовано в монографіях, навчальних посібниках, статтях, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій тощо. Для успішного розвитку кожної галузі знань важливо представити її науковий доробок у всій багатоплановості засобами бібліографії. Від самого початку існування архівної галузі України науково-видавнича робота була важливою складовою її діяльності. До 90-річного ювілею створення системи архівних установ України (2007) Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства підготовлено бібліографічний покажчик “Видання державних архівних установ України. 1991–2006”. Його укладачі поставили своїм завданням засобами бібліографії показати видавничий доробок архівної галузі України за 15 років незалежності. Для цього періоду притаманне зростання динаміки видавничої діяльності архівних установ (зокрема місцевих), поява нових науково-видавничих осередків в архівній галузі (УНДІАСД), збільшення видового складу видань.

Покажчик включає бібліографічні записи всіх видань державних архівних установ України за 1991–2006 рр., за винятком методичних розробок. Як зазначають його упорядники, до покажчика було включено лише нормативно-методичні видання Держкомархіву України та УНДІАСД, що мають загальногалузеве значення. Загальна кількість бібліографічних записів становить у покажчику 872 позиції.

У бібліографічній передмові відображено структуру, пояснено принципи побудови видання, розкрито джерельну базу, використану при його укладанні. Її складають інформаційні листи архівних установ України, бібліографічний покажчик “Видання державних архівних установ України. 1925–2000” (К., 2001), бібліографічна частина довідника “Архівні установи України” (К., 2005), переліки видань архівних установ України, які з 2000 р. щорічно публікуються у “Віснику Держкомархіву України” та окремими буклетами, бібліографічні розділи веб-порталу Держкомархіву України, довідково-інформаційний фонд Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства.

Головна мета укладачів покажчика – розкриття бібліографічного доробку кожної архівної установи – реалізована через побудову рубрик у покажчику (розділів, підрозділів), які пов’язані з організаційною структурою архівної галузі України. Покажчик складається із семи розділів: Спільні

проекти архівних установ; Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Спілка архівістів України; Центральні державні архівні установи; Місцеві державні архівні установи; Галузеві державні архівні установи. В межах окремих розділів центральні, місцеві, галузеві державні архівні установи представлені окремими підрозділами.

У розділі “Спільні проекти архівних установ” подано відомості про видання двох та більше архівних установ, а також про загальногалузеві довідкові видання. Видання кожної установи розташовано в прямій хронології, а в межах року – за алфавітом. Така систематизація бібліографічних записів дає можливість показати видавничу діяльність кожної архівної установи в часовій динаміці.

Важливою складовою покажчика є ґрунтовний довідковий апарат, що за обсягом складає майже третину видання. Він включає: покажчик назв видань, іменний покажчик, покажчик за видами видань, хронологічний покажчик, список скорочень. Такі різнопланові, взаємодоповнюючі покажчики суттєво посилюють інформативну цінність видання, дають можливість простежити динаміку видавничої діяльності архівної галузі України в кількох напрямках: інституційному, видовому, хронологічному. Так, покажчик за видами видань свідчить про значну типо-видову різноманітність видавничої продукції архівних установ. Серед неї переважають документальні, науково-довідкові видання (довідники, путівники, покажчики тощо), що свідчить про активну роботу архівів щодо використання інформаційних ресурсів НАФ. Видавничий доробок архівів складають також монографії, навчальні посібники, збірники наукових праць та матеріали конференцій, історико-краєзнавчі нариси, періодичні видання та видання, що продовжуються, рекламно-інформаційні видання (буклети, календарі, проспекти). Простежується збільшення кількості назв періодичних та продовжуваних видань місцевих архівних установ упродовж кількох останніх років, що пов’язано з активізацією архівознавчих досліджень на регіональному рівні. Окрім традиційних видань з паперовими носіями, до покажчика включено бібліографічні записи видань на компакт-дисках, які виділено в окрему рубрику в покажчику за видами видань.

У додатку вміщено перелік видань архівних установ, відзначених галузевою премією імені Василя Веретенникова за кращі наукові дослідження у сфері архівної справи і документознавства та за результатами конкурсу науково-методичних та науково-інформаційних робіт з архівознавства, документознавства, археографії.

Видання архівних установ викликають значну увагу наукової громадськості як в Україні, так і за її межами. Тому, на наш погляд, упорядникам

доцільно було б подати в покажчику поруч з описом видання перелік рецензій на нього. Крім того, в допоміжному покажчику за видами видань бажано було б деталізувати рубрику “Науково-довідкові видання” – окремо подати переліки довідників, путівників, покажчиків, описів, каталогів, словників, а також виокремити рубрики “Монографії” та “Навчальні посібники”. В іменному покажчику можна було б окремо зазначити редакторів та упорядників.

На жаль, покажчик “Видання державних архівних установ України. 1991–2006”, як і багатьох інших праць цього жанру, опубліковано вкрай недостатнім накладом – 200 примірників, що суттєво зменшує коло користувачів бібліографічною інформацією видання.

Покажчик “Видання державних архівних установ України. 1991–2006”, безперечно, став помітним явищем сучасної української бібліографії. Упорядникам вдалося досягти поставленої мети – засобами бібліографії представити видавничий доробок архівної галузі України за 15 років незалежності. Він буде корисним не лише для архівістів, а й працівників музеїв, бібліотек, краєзнавців, студентів. Це видання стало важливим етапом у процесі створення національної бібліографії, невід’ємною складовою якої є галузева бібліографія – бібліографія української архівістики, підготовка якої набуває особливої актуальності на сучасному етапі розвитку архівної справи та архівної науки в Україні.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Лариса Андрієвська – вчений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Світлана Артамонова – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Ірина Войцехівська – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Тетяна Ємельянова – завідувачка сектора Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

Микола Желєзняк – кандидат історичних наук, в. о. директора Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Любов Затока – науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Ярослав Калакура – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Т. Шевченка.

Ніна Киструська – директор Державного архіву Дніпропетровської області.

Тетяна Клименко – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

Віра Купченко – кандидат історичних наук, директор Державного архіву м. Києва.

Анатолій Лаверенюк – заступник директора Центрального державного електронного архіву України.

Надія Лихолоб – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Ірина Мага – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Грина Матяш – доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Людмила Муха – кандидат історичних наук, заступник Генерального директора Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Микола Омельченко – кандидат історичних наук, завідувач відділу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Георгій Папакін – доктор історичних наук, завідувач відділу Українського інституту національної пам'яті.

Руслан Пиріг – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Людмила Приходько – кандидат історичних наук, професор Національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого.

Алевтина Сукало – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Михайло Ходоровський – кандидат історичних наук, заступник директора – головний зберігач фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Наталія Христова – кандидат історичних наук, професор кафедри документальних комунікацій Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Михайло Шумейко – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства Білоруського державного університету.

Художній редактор *Георгій Сергєєв*
Оригінал-макет *Оксани Бернікової, Ірини Прокопенко*

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України

Здано до набору 15.05.2008. Підписано до друку 02.07.2008. Формат паперу 70x108/₁₆.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 19,6. Умовн. фарбо-відб. 20,07. Обл.-вид. арк. 19,77.
Наклад 300. Зам. 309.

“Архіви України”, № 1–2. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.
ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.